

Szociológiai tanulmányok

Bánlaki Pál

Értelmiség
egy
kisvárosban

Akadémiai
Kiadó

BÁNLAKY PÁL

ÉRTELMISÉG EGY KISVÁROSBAN

SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNYOK 30.

KÉSZÜLT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

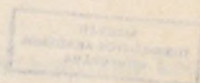
SZOCIOLÓGIAI KUTATÓINTÉZETE

GONDOZÁSÁBAN

888802

BÁNLAKY PÁL

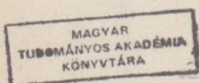
ÉRTELMISÉG EGY KISVÁROSBAN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1990

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1990

508369

ISBN 963 05 5541 7

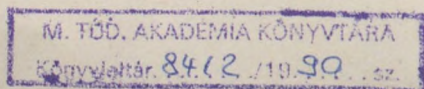
Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Bánlaky Pál, 1990

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

BEVEZETÉS

Cselekvéseinket társadalmi viszonyok bonyolult koordináta-rendszere határozza meg. Akik vagyunk, amivé lettünk, ahogyan mindennapjainkban viselkedünk: magunkban hordozzuk életünk tudatos és öntudatlan társadalmi tapasztalatait, és érezzük azoknak a viszonyoknak a kényszereit — elfogadva vagy küzdve ellenük —, amelyek mindennapjainkat keretezik. Nézzük bár az egyes embert, vagy nézzünk társadalmi csoportot, mit s miért cselekszik — mit és miért úgy, ahogyan teszi —, azoknak a társadalmi viszonyoknak a hálóját kell felfejtenünk, amelyek között él.

Ez a könyv egy mikrovilágról, egy mai magyar kisvárosról, Bajoról szól. Baja helyi társadalma az a konkrét közeg, amelyet mint az ott élők társadalmi életterét vizsgállok, és amelyben megpróbálom felderíteni egy társadalmi réteg, a bajai értelmiség viszonyrendjét.

A témaválasztás maga mindjárt hármas kérdést vet fel. Miért érdemes és szükséges ebben az összefüggésben egy kisvárossal foglalkozni? Ha egy kisváros helyi társadalmát vizsgálom, miért érdemes azon belül az értelmiséget kiemelni? És ha kisváros és értelmiség, akkor miért éppen Baja?

Kezdem a harmadikkal. Kevés szubjektív motívum — az elindulást megkönnyítő némi terepismeret és néhány ismerős — mellett elsősorban azért választottam Baját, mert alkalmas terepnek látszott arra, hogy az ott kapott eredmények ne pusztán kuriozitások legyenek. Több évszázados városi múlt, dinamikus fejlődési periódusok, határozott regionális centrum szerepkör; ezek alapján gondoltam úgy — és gondolom most, az eredmények ismeretében még inkább —, hogy a bajai vizsgálódásból kapott eredmények legalábbis jó kiindulópontjai lehetnek másutt végzendő kutatásoknak.

De miért érdemes és szükséges egyáltalán a kisvárosokkal foglalkozni? Legalábbis két meghatározóan lényeges okot látok. Az egyik az, hogy az újabb településszociológiai és településtudományi vizsgálatok egyértelműen mutatják, hogy a mai magyar társadalom strukturális folyamatainak alakulásában jelentős szerepe van a *települési helyzetnek*. A magyar településszerkezet egyenlőtlenségei — gondoljunk csak a tanyás körzetekre vagy az aprófalvakra — *társadalmi egyenlőtlenségek* hordozói és kiváltói is. Egyes szakemberek — véleményem szerint is helyesen — a települési helyzetet a társadalmi rétegződés, a társadalomszerkezet egyik összetevő elemének tekintik. Ha ez így van, akkor kétségtelen, hogy az egyes településtípusok társadalmi viszonyait a lehető legrészletesebben kell elemezni; e vizsgálódások során nem feledkezhetünk meg a kisvárosokról, mint a magyar településszerkezet sajátos típusáról sem.

A másik okot a magyar társadalomfejlődés sajátosságaiban látom. Itt elegendő csupán utalni arra,¹ hogy a magyar társada-

¹ Erdei F., *A magyar társadalom a két világháború között*. Valóság, 1976, 4—5. sz.; Berend T. I.—Ránki Gy., *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

lom kapitalizmus kori fejlődését súlyos ellentmondások terhelték, lényegében a felszabadulásig megmaradtak a feudális szerkezet zárványai. (Nem véletlenül nevezzük ezt a szerkezetet *feudálkapitalistának*.) A tőkés viszonyok féloldalas kifejlődésében — sok egyéb mellett — szembetűnőek a területi egyenlőtlenségek is: a tőkés ipar és kereskedelem Budapestre és néhány nagyobb városra koncentrálódott. A kisebb vidéki városok többsége kimaradt a tőkés fejlődés dinamikájából, gazdaságában is, helyi társadalmában is sokat megőrizve a feudális — vagy utófeudális — szerkezetiségekből. A „vidékiség”, a dzsentrizmus olyan jelenségek, amelyekkel már a századforduló társadalomtudományi irodalmában és publicisztikájában is találkozunk, és amelyekkel a harmincas évek szociográfiai irodalma is elemzően foglalkozik.² Ezeknek a kisvárosoknak a fejlődése még a felszabadulás után is hosszú évekig visszafogott, a nagyipari központokénál jóval lassúbb volt.³ Így mindennapi mozgásaikban, életükben, kapcsolatrendszerükben, társadalmi viszonyaikban sokat, esetenként — engedték meg a szerzőnek a szubjektív minősítés — az elviselhetőnél többet őriztek meg, hagyományoztak tovább a társadalmi makromozgásokkal teljesen inadekvát, már a századelőn is joggal retrográdnak minősített viszonyaikból.

Ugyanakkor ezek a „kisvárosi” viszonyok már évszázada is erősen színezték, befolyásolták a náluk fejlettebb nagyvárosok mindennapjainak a formarendjét is. A móríci Rokonok nemcsak kisvárosban voltak megtalálhatóak; a Kopjások közege —

² Szabó Z., *Cifra nyomorúság*. Cserépfalvi, Budapest, é. n.; Erdei F., *Futóhomok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977; stb.

³ Lázár I., *Kisvárosok sorsa*. Valóság, 1971, 12. sz.

hozva magával dzsentroid érték- és normarendjét — „felszivar-
gott” a modern polgári állam központi intézményeibe, a mi-
nisztériumokba stb. is. És nincs ez másként a felszabadulás után
sem. A kisvárosokban kiformalódó, sok retrográd-feudális
elemet tartalmazó modellek nem maradnak hatástalanok a velük
természetes napi érintkezésben levő nagyobb városokra és a
falvakra sem. A kisváros tehát nem csak önmagát jelenti: a benne
alakuló viszonyok tágabb érvényűek. Zsurnalisztikai közhely
Magyarországot „Budapest-országnak” nevezni. Legalább ilyen
jogosnak tartanám a „kisváros-Magyarország” jelölést; így és
ezért tartom szükségesnek a kisvárosok alapos vizsgálatát.

A harmadik kérdés, hogy miért érdemes mindezekben belül az
értelmiséget kiemelni? A válasz itt az értelmiségiek-vezetők mint
társadalmi réteg némely sajátosságában van.

Értelmiségivé-vezetővé ma tipikusan felsőfokú végzettség
vagy ennek megfelelő tudásszint birtokában válik valaki. A
kvalifikáció, a szellemi kiképzés, akármilyen formában történik
is, alapfeltétel. Ez a szellemi kiképzés azonban sohasem lehet
szűken szakmai. Ahhoz, hogy valaki megfelelő szinten végezzen
értelmiségi-vezető munkát, átfogóbb elméleti és ezen belül
társadalomismeretre is szüksége van. Ennek a kiképzésnek-
kiképződésnek a során szükségszerűen találkozik egymástól
eltérő gondolatrendszerekkel, találkozik a saját, a családja és
szűkebb társadalmi környezete által közvetítettől eltérő érték- és
normarendekkel. A társadalmi viszonyokra való tágabb rálátás-
sal *kell* rendelkeznie; mintegy rá van kényszerítve az önmagával
való folytonos szembenézésre, önmaga helyzetének kritikus
elemzésére. Annak a nem értelmiségi embernek a számára, aki
nincs ilyen állandó kihívásnak kitéve, az *éppen adott* környezete,
amibe beleszületik, aminek az értékeit és normáit egészében

elfogadja (interiorizálja), mert nem ismer mást, nos, számára az éppen adott viszonyrend az egyetlen lehetségesként tűnik fel, és éppen ezért elfogadja azt természetesnek, alkalmasint jól érzi magát benne. Az értelmiségi-vezető rétegbe tartozó ember feltétlenül *viszonyít*: saját közegét, léhelyzetét összeveti más megismert közegekkel és léhelyzetekkel, esetleg egy megtanult szocializmus- (vagy egyéb) ideállal. Így *átéli* a tapasztalt viszonyok eltéréseit az ideálistól vagy másutt megvalósulttól, észereveszi és átéli azokat a korlátokat, amelyeket az adott település az ő számára jelent. A szellemi — és ezen belül ideológiai — kiképzés az értelmiségit *érzékenyebbé* teszi a mindenkori társadalmi viszonyok iránt, így mindazok a pozitív és negatív mozzanatok, illetve ellentmondások, amelyek a kisvárosok viszonyait jellemzik, az értelmiségiekben-vezetőkben *csapódnak le, sűrűsödnek*. Nem más társadalomban élnek, mint a nem értelmiségiek, nem más viszonyok szabják meg cselekvésük lehetőségeit és korlátaikat, csak éppen e viszonyok — pontosabban a társadalmi viszonyok néhány, mások számára sem jelentéktelen összetevője — náluk jelentkezik a legintenzívebben, rajtuk vizsgálható a legjobban. Az értelmiség, tudom, történetfilozófiai értelemben nem alapvető rétege társadalmunknak. De, az elmondottak következtében, néhány fontos társadalmi viszony rajtuk, az ő mozgásaik elemzése segítségével mutatható meg a legvilágosabban. Ezért szükséges és érdemes — persze több más ok mellett — külön is foglalkozni az értelmiséggel.

Néhány szót magáról a vizsgálatról. Vizsgálatom tágabb keretbe illeszkedett: az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának ajánlása alapján a hetvenes évek eleje óta kiterjedt értelmiségikutatások folynak. Ezek bázisintézménye az ELTE BTK Szociológiai Tanszéke. Munkámat a tanszéki kutatások

keretében végeztem. Itt mondok köszönetet mindenekelőtt Huszár Tibor tanszékvezetőnek, valamint a tanszék valamennyi akkori munkatársának, akik segítségükkel, a többszöri szervezett és gyakori nem szervezett vitákon elmondott véleményeikkel felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak gondolataim képességeim szerinti tisztázásához.

Munkám lényegében szociológiai vizsgálat volt, azon belül egy eléggé sajátos „műfaj”, a community study, amelyet az utóbbi években meghonosodott magyar szakkifejezéssel a *helyi társadalom kutatásának* szoktak nevezni. Mit értünk tulajdonképpen azon, hogy helyi társadalom? Különösebb részletezés nélkül, az eddigi szóhasználatok és értelmezések alapján én olyan társadalmi egységet nevezek helyi társadalomnak, amely

a) geográfiai, településföldrajzi kategóriákkal relatíve pontosan körülhatárolható (falu, város, pontosan körülírt városrész stb.);

b) amelynek népessége meglehetősen állandóságot mutat; és

c) amelynek valamiféle belső struktúrája kialakult.

Ebben az értelemben minden olyan településen, amely valamely idő óta önálló településként létezik (értelemszerűen tehát minden kisvárosban) megvan a helyi társadalom; noha természetesen más-más kialakultsági fokon, más-más konkrét megvalósulásmóddal.

A helyi társadalom kutatása komplex és sajátos módszert kíván. Mégpedig olyant, amely az éppen vizsgált tárgyhoz (helyi közösséghez) illeszkedik. Egy angol kézikönyv írja: „A közösségkutatás mint módszer olyannyira változatos és sokféle, és olyannyira meghatározza a kutatás tárgya, hogy sokan kétségbe vonják, vajon van-e egyetlen közösségkutatási módszer. Úgy látszik, annyi közösségkutatási módszer van,

ahány közösségkutatás.”⁴ Nos, a bajai vizsgálatban alkalmazott módszerek röviden a következők voltak.⁵ Két éven át jártam rendszeresen 3-4 napos időtartamokra a városba, amikor — az egyik fő adatforrást jelentő — interjúkat készítettem, és emellett, amennyire lehetett, részt vettem a város értelmiségének életében. (Különböző összejövetelekre jártam, baráti beszélgetéseken, vitákon vettem részt stb.) Áttanulmányoztam a könyvtár helytörténeti anyagát, statisztikai adatokat gyűjtöttem, lapozgattam a két világháború közötti helyi sajtóban. A történeti elemzés érdekében különböző dokumentumokból kigyűjtöttem a felszabadulás előtt Baján élt értelmiségiek nevét, és ezekhez — helyi munkatársak segítségével — életrajzi adatokat gyűjtötünk. Elemeztem az 1931-es és 1940-es évek virilista- (legtöbb adót fizetők) listáit. A századfordulótól napjainkig — megfelelő mintavétellel — munkatársaim közreműködésével kiírtuk és elemeztük a Baján kötött értelmiségi házasságok adatait. A mai viszonyok elemzéséhez — a már említett interjúkon kívül — rövid kérdőívet is kitölttettem, és felhasználtam egy korábbi, kisebb arányú bajai (egy középiskolás szociológia-szakkör tagjaival végzett) vizsgálatunk anyagát.

Az empirikus adatfálvételeket 1976 és 1979 között végeztem. A vizsgálat jelzett időhatára többek között azzal a következménnyel is járt, hogy néhány újabb keletű jelenséggel (a legutóbbi évek gazdasági fejleményeinek hatásai, a második gazdaság felerősödése, a kisvállalkozások hatásai) munkámban

⁴ Bell, C.—Newby, H.: *Community studies, an introduction to the sociology of the local community*. London, 1971, 54.

⁵ A módszerek részletes leírását lásd a VI. fejezetben.

már nem foglalkozhatom. Adataimat, amikor csak lehetséges és amikor értelmes volt, újabbakkal egészítettem ki, mindenekelőtt az 1980-as népszámlálás adataival. Mégis, amit leírok, az a hetvenes évek végének állapotát rögzíti. A talált összefüggések nagyobb része azonban olyan, hogy az eltelt néhány év megállapításaim érvényét — remélem — nem kérdőjelezi meg.

I. A VÁROS GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉNEK ÁTTEKINTÉSE

El lehetne kezdeni az elemzést a 17—18. századi állapotok rajzával. Volna mit mondani: épp elég sajátosságot mutat a bajai társadalom fejlődésének ez a korszaka is. Ha azonban a más közvetlenebbül befolyásoló hatásokat keressük, elegendő vagy 100-120 évet visszamennünk, a magyar tőkés átalakulás kezdeteihez. Erős, a fejlődést teljesen más vágányokra terelő korszakhatár ez általában a magyar társadalom és ezen belül Baja életében; innen fogjuk nyomon követni a folyamatokat.

KORAI POLGÁROSODÁS (AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG)

A város gazdasági fejlődésének menete nem csekély mértékben különbözik az országos átlagtól, meghatározva ezzel a társadalmi fejlődés alakulásának sajátosságait is. Nem feladatom ugyan a gazdaságtörténet részletes elemzése — ebben a tekintetben a Baja-monográfia vonatkozó fejezeteinek kézírataira támaszkodom⁶ —, mégis szükséges a fejlődés legfontosabb tendenciáinak vázlatos összefoglalása.

⁶ Erdősi F., *Baja ipara és Baja kereskedelme*. Baja városi könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény, é. n.

A 19. század közepe táján vagyunk tehát. Berend—Ránki alapvető munkája⁷ bizonyítja, hogy Magyarországon a tőkés fejlődés lényegében a kiegyezés után indult meg; ennek megfelelően még az 1848-as forradalmat követő évtizedekben is a nemzetgazdaság meghatározó ágazata a sokban feudális szerkezetű mezőgazdaság maradt.

Az Alföld valamirevaló városai csaknem kivétel nélkül mezővárosok. Bennük a mezőgazdasági termelés és az állattenyésztés a minden egyebet meghatározó jelentőségű. Kialakult vagy kialakulóban van tanyás gazdálkodási szerkezetük. A városalkotó tényező ebben a különlegesen magyar fejlődési típusban a parasztság.

Baja a kivételek közé tartozik. Mint a gazdaságtörténész írja, „már a kapitalista gyáripár megjelenése előtt az Alföld egyik legiparosodottabb városa volt”.⁸ Addigi fejlődésmenete és kivételes gazdaságföldrajzi helyzete következtében a nyugatias — a Dunántúlon általános — városfejlődésnek ezen a tájon egyedi megjelenítője. Természetes: ipara zömmel kézműves jellegű, céhes szerveződésű kisipar, jó közelítéssel éppen olyan, mint amilyen a nyugat-európai fejlődésben az átfogó feudális szerkezeten belüli „városzárványokban” kialakult. Az 1857-es népszámlálás adatai szerint a város összes keresőinek 31%-át kitevő ipari népességnek csaknem a fele (14%; 987 fő) „gyáros és iparos”, tehát önálló műhelytulajdonos, és alig több (17%; 1222 fő) a segédek száma. Termelése szerint ez az ipar egyik részen az árugyűjtő-közvetítő kereskedelmet szolgálja ki (hajóépítők, kocikészítők, molnárok stb.), másik részen a jelentősebb

⁷ Berend—Ránki i. m.

⁸ Erdősi, *Baja ipara*. 1.

városkörnyék fogyasztási szükségleteire felel (bőrművesek, lakatosok stb.). Vannak ugyan már komolyabb, bár manufaktúrális jellegű „ipartelepek” (1 sörfőző, 3 szeszgyár, 2 gőzmalom, 103 vízimalom, téglá- és cserépgyár), ezek azonban kicsik, és jelentőségben eltörpülnek a kézműves kisipar mellett.

A város gazdasági életében a *mezőgazdaságnak* csekély a súlya. A város teljes határa alig 30 000 hold; a lakosságszámhoz viszonyítva jóval kevesebb, mint a közeli mezővárosoké. Nagybirtok (1000 holdon felüli) egy van: a kalocsai érsekségé. Ez szerkezetét, irányítását, érdekelttségi viszonyait tekintve egyaránt az érsekség gazdasági birodalmához kötődik, terményeinek legnagyobb része nem kerül be a város árupiacának vérkeringésébe. A közepes nagyságú (100—1000 holdas) birtokok és bérletek száma is 20 alatt van. A nagy- és középbirtokok együttvéve is csak a művelhető terület hozzávetőleges egynegyedét foglalják el, a föld legnagyobb részén kisbirtokosok gazdálkodnak. Az 1857-es népszámlálás szerint a kereső népességnek mindössze 3%-a földbirtokos (ebbe természetesen beleszámítanak az 1-2 holdas törpebirtokosok is!), és további 10% körüli a cselédek, gazdasági segédmunkások száma. Mégis, a város 19. századi fejlődésére a mezőgazdaságnak, ha közvetve is, döntő befolyása van.

Ebben az időszakban kezdődik el ugyanis Magyarországon a gazdaság tőkés átalakulása, mégpedig, sajátos módon, a mezőgazdaságban. Az ok: a nyugat-európai fejlődés nálunk is mezőgazdasági konjunktúrát teremtő „szívóhatása”, és ennek folytán az árutermelő, még hozzá nyugati piacokra termelő mezőgazdasági szerkezet kialakulása.

A nyugati piacokra való szállításnak ekkor — vasúthálózat gyakorlatilag még nincs! — a legracionálisabb és legolcsóbb

módja a vízi út. Baja a Duna mellett fekszik, mégpedig olyan helyen, ahol jó kikötőket lehet találni-kialakítani. Ugyanakkor a legjobb magyar gabonatermelő területnek, a Bácskaságnak egyik természetes központja. A dolog mondhatni magától értetődő: Baja lesz a bácskai gabonatermő terület legfőbb gyűjtő-raktározó és közvetítő kereskedelmi központja. Néhány adat; hogy némi képet alkothassunk ennek a tevékenységnek a nagyságrendjéről. Évente 55—80 000 tonna gabonát gyűjtenek össze. A beszállítást szekerek végzik, megfordul belőlük a városban évente hozzávetőleg egymillió. A vízi úton való elszállítást 60 nagyobb (egyenként 25-30 tonna befogadóképességű) hajó szolgálja. És persze nemcsak gabonáról van szó, hanem más mezőgazdasági terményekről is. Évente három országos vásárt tartanak, az egyik a sertésvásár, amit a korabeli szakírók az ország legjelentősebbjének tartanak. Ezeken a vásárokon 60-100 000 ember is megfordul (az akkor mindössze 16 ezres össznépességű városban!).

Hangsúlyozandó, ez a kereskedelem a tőkés mezőgazdaság szerkezetébe tagolódik. Árumozgató, gyűjtő és közvetítő, vállalkozói jellegű nagykereskedelem. Maga is jellegzetesen haszonra törő, bér munkásokat foglalkoztató, az üzleties racionalitás szellemében működő tőkés vállalkozás. Ezt a jellegét mutatja, hogy az összes keresőkből csupán 4% (309 fő) a kereskedő, 3% (233 fő) a kereskedősegéd, 3,5% (251 fő) a hajós, és nagyjából 30% a nagykereskedelem kiszolgálószemélyzete: a rakodómunkások, hajóvontatók stb.

A 19. század közepén tehát, amikor általában véve az ország gazdasági fejlődése kimozdul az évszázados tespedtségből, Baja, mindenekelőtt kedvező gazdaságföldrajzi adottságai következtében, ennek a fejlődésnek az élvonalában halad. Lehetővé

teszi ezt számára politikai státusa is: a földesúri terhektől viszonylag korán, a 19. század elején megváltotta magát, elindulhat a *polgári fejlődés* útján.

Az iparosodottság, tehát a korai polgári fejlődés jó alapot biztosít ahhoz, hogy a város képes legyen befogadni, kifejleszteni a tőkés típusú gazdasági szerkezetet, hogy az ilyenfajta tevékenység ne legyen kivételes (tehát: extrém, elítélendő) a város társadalmában. Hogy a város addigi fejlődése és adott állapota következtében szervesen nőhessen bele a kapitalizmusba.

Ez a dinamikus fejlődés a század harmadik harmadában megtörik. Mégpedig éppen a magyarországi tőkés fejlődés felgyorsulása, viszonylagos kiteljesedése következtében. Hogyan érthető ez? A dolog nagyon egyszerű.

A tőkés fejlődés egyik velejárója, feltétele a modern közlekedési hálózat. A magyar vasúthálózat kiépítése, könnyen belátható okokból, sugarasan Budapest központtal történt meg. A vasúti fővonalak természetesen Budapestet a vidéki nagyvárosokkal és a jelentős termőtájakkal kötötték össze. A Bácskát három fővonal is Budapesthez kapcsolta: az elsők között megépített budapest—szeged—temesvári, az alföld—fiumei (épült 1869-ben), a budapest—zimonyi (épült 1882-ben), Baját egyik sem érintette. A vízi út jelentősége csökkent, majd eltűnt: néhány évtized alatt Baja gazdaságának legfontosabb tartópillére — és legkorszerűbb, leginkább tőkés szellemben kifejlődött ágazata — gyakorlatilag megsemmisült.

Ezt alkalmasint felválthatta volna egy dinamikus tőkés iparfejlődés, aminek azonban a városban semmilyen feltétele nem volt meg. Sem a jó közlekedés, sem valamilyen nyersanyagbázis, sem komoly gyáripari hagyományok. Baja gazdaságfejlődése tehát kikerült a fejlődés fő áramából.

Ipari jellege persze megmaradt. Csakhogy megmaradt éppolyan kézműves-kisipari jellegűnek, mint amilyenek a korszak elején, a 19. század közepén láttuk. A kereskedelem vázolt fejlődése nem készítette átalakulásra: annak szükségleteit hagyományos formában is tökéletesen ki tudta elégíteni. Nem kellett átalakulnia vállalkozó jellegű — tőkés — termelésre; egyébként éppen ez a kettősség; a konzervatív, önújratermelő, céhes típusú ipar és a modern, dinamikus, tőkés alapokon szerveződő kereskedelem együtt létezése a 19. századi bajai gazdaságszerkezet legfőbb belső ellentmondása. Ami a jelzett folyamatok hatására nem úgy oldódott meg, hogy az archaikusabb szerkezet hasonult volna a modernebb kereskedelemszerkezethez, hanem úgy — már amennyire ez „megoldásnak” tekinthető —, hogy a dinamikus ágazat elsorvadt, s így tovább és újra konzerválódott a régebbi szerkezet.

Az iparban foglalkoztatott keresők többsége még ekkor is a kézműves kisiparban dolgozik: az ötnél kevesebb főt foglalkoztató műhelyekben található az összes ipari segédszemélyzet 56%-a (az országos arány 40% körüli). S a másik oldal: a 20-nál nagyobb létszámú üzemekben (a további, nem vasipariakat is beszámítva már) Baján a keresők 2,1%-a dolgozik, míg az országos arány 11,1%.⁹

Mindent összevéve Baja gazdaságát a század első évtizedeiben — abban az időszakban tehát, amikor az ország gazdasági élete, habár súlyos ellentmondásokkal terhelten, de mégiscsak a dinamikus fejlődés szakaszában van — nagyrészt stagnálónak, némely területen pedig erősen visszaesőnek látjuk. Mármint mi módon tükröződik mindez a társadalomszerkezet alakulásában?

⁹ Az 1910. évi népszámlálás adatai.

A mondottaknak megfelelően a 19. század közepén Baján már a nyugatias városodás értelmében vett polgári-polgárosodó szerkezetet találunk. A város lakóinak nem egész egyhete (13%) él a mezőgazdaságból.¹⁰ (Az országos átlag ekkor kétharmad körüli.) A város társadalmi arculatának kiformálódására ez a népesség természetesen kevés hatással van. Meghatározóak a „polgári elemek”, az iparos és kereskedelmi népesség, amelyek külön-külön az összes keresők egy-egy harmadát teszik ki. Csakhogy nagyon különböző belső szerkezetű csoportok ezek!

Az iparral foglalkozóknak csaknem a fele önálló műhelytulajdonos. 100 önállóra mindössze 123 segéd jut, ami, ha figyelembe vesszük azt is, hogy vannak több segédet foglalkoztató ipartelepek s nagyobb műhelyek is, közelebbről azt jelenti, hogy az önállók nagyobbik hányada egyedül, segéd nélkül dolgozó kisiparos. Polgárság ez, persze. De jellegzetesen a feudális rendi szerkezet hézagaiban megbúvó, ezt a szerkezetet felbontani vagy megkérdőjelezni nem képes; vagyis a rendi szerkezetnek teljességgel alávetetten egzisztáló polgárság. Éppen az a típus, amely konzervativizmusa — céhes szerveződése, a szerény, de biztos egzisztenciális alapokra épülő, rendkívül erős önreprodukáló hajlama — következtében önerejéből nem képes az új típusú (tőkés) termelőrend kialakítására.

Egészen más arculatú a kereskedelem népessége. Itt az összesnek alig több mint egytizede az önálló, a tulajdonos, a további nem egész egytized az átmeneti jellegű kereskedősegéd, és a nagy többség egyértelműen bérmunkás státusú (rakodómunkások, hajóvontatók stb.). Nyilván nem „igazi” munkások ezek sem, már csak azért sem, mert nagy részüket csak időlegesen,

¹⁰ Az 1857. évi népszámlálás adatai.

idényjellegűen foglalkoztatják. De mégis, létalapjukat a tőkés jellegű vállalkozónál bérért végzett munka jelenti; társadalmi helyzetük, „társadalmi minőségük” ennek megfelelő. A tulajdonosok pedig, a nagykereskedők, a hajótulajdonosok, egyértelműen tőkés típusú vállalkozók. Vagyis a kereskedelem népessége is polgárság, de annak egészen más típusa. Pontosan az országban éppen kialakulóban levő kapitalista termelőmód tőkés—bérmunkás antagonizmusba feszülő polgári szerkezete.

E kétfajta polgártípus, amely megegyezik abban, hogy kívül és túl van a feudalizmus rendi szerkezetén, de amelyek lényegesen különböznek mind kialakulásuk módjában, mind belső szerkezetükben és ebből következő társadalmi arcukban, mind fejlődési perspektíváikban; szóval e két polgártípus együttes jelenléte, egymásra hatása, a közöttük feszülő ellentmondásokból sarjadó energia alakíthatta volna a város társadalmának (és gazdaságának) fejlődését. Ám közbeszólt a gazdasági helyzet megváltozása, s a fejlesztő energiák kikapcsolódtak. Elegendő lesz, ha egyetlen jellemző adategyüttest bemutatok. A századfordulóra (pontosabban 1910-re) a kereskedelmi népesség a korábbi egyharmadról egytizedre csökkent. A belső szerkezet is hasonló — mondhatjuk bátran: visszafejlődik — ahhoz, amit korábban az iparról elmondtunk: a kereskedők többsége egyedül vagy egy segéddel dolgozó kiskereskedő; az összes kereskedelmi népességnek már csak szűk harmada a segéd, s a nagykereskedelem jellegzetes bérmunkástípusa (a rakodómunkás stb.) csaknem teljesen eltűnik.¹¹

A századforduló társadalomszerkezete tehát, kissé részletebben, az 1910-es népszámlálás adatai alapján. Baja társa-

¹¹ Az 1910. évi népszámlálás adatai.

dalmának ekkor már a számszerűleg legnagyobb csoportját egyértelműen az *iparral* (és építőiparral) foglalkozók adják (az összes keresők 36%-a). Ezen a sokaságon belül azonban komoly társadalmi különbségek vannak.

Az összes iparban dolgozónak éppen egyharmada — a statisztika szóhasználatával — „önálló”. Tehát vagy egyedül dolgozó iparos, vagy segédek (munkásokat) foglalkoztató műhely (üzem) tulajdonosa. Meg kell próbálni megállapítani, hogy az „önállók” közül mennyi tekinthető a szó teljes értelmében vett olyan *tőkésnek*, aki maga már nem végez effektív termelőmunkát, csupán az irányítással és az értékesítéssel foglalkozik. Becslésre kényszerülünk, mert erre vonatkozó pontos adat semmilyen adatforrásban nincs. Becslésem az üzemnagyságon alapul. Feltételezem, hogy a 10-nél több főnyi „segédszemélyzetet” alkalmazó vállalatok esetében van meg annak a szükségessége és lehetősége, hogy a tulajdonos már csak termelésirányító, termelés-szervező és termékértékesítő funkciókat töltsön be. Ilyen méretű üzem Baján ebben az időben összesen 18 működik. Elképzelhető egyes esetekben a tőkésné váló funkcionálás a 6-10 fős üzemeknél is; ha az ilyenek tulajdonosainak egy részét is beszámítjuk, a „tőkések” száma akkor is legfeljebb 30-35 fő, ami nem éri el az összes „önállók” 3%-át, az iparral foglalkozók 1%-át; illetve a város összes keresőinek 0,35%-át. Az „önállók” tehát csaknem kivétel nélkül saját műhelyükben maguk is tényleges fizikai munkát végző kisiparosok. Még közülük is a többség (az önállók kétharmada) egyedül, segéd nélkül dolgozik.

Mint ahogyan valódi tőkést is igen keveset találunk, éppígy természetesen igazi (üzemi) *munkássággal* is alig-alig lehet találkozni. Összesen 5 vállalat foglalkoztat 20 főnél többet,

ezekben — a tanoncokat, sofőröket, szolgálkat is beleértve — dolgozik 186 munkás. Nem több, mint az összes „fizikai munkás segédszemélyzet” 8%-a. További 10% még egyértelműen bér munkásnak tekinthető (10-20 közötti létszámú üzemben dolgozó „segédszemélyzet”). Vagyis, a másik oldalról fogalmazva, az ipari nem önálló („segédszemélyzet”) jó négyötöde kisipari műhelyben a gazdával együtt dolgozó segéd. Márpedig ez a viszony azt a fajta éles társadalmi elkülönülést, ami a tőkés — munkás viszonyok szükségképpen velejárója, eleve kizárja.

Baján ebben az időszakban még mindig egészen természetes — sőt, a két világháború közötti időszakban sem ritka — az a tipikusan a prekapitalista céhes iparra jellemző forma, hogy a segédek a „gazdánál” laknak, a mester asztalánál, a családdal együtt étkeznek. Különösen elmosódottak a határok (társadalmi értelemben) az egyedül dolgozó kisiparosok és az egy-két segédes műhelyek segédei között. Innen érthető meg, hogy az iparosok különböző társadalmi szervezeteiben, „gyülekezőhelyein”, így például a munkás dalkörben vagy az olvasóköriben, egészen természetes módon vannak együtt az „önálló” és a „segédek”.

Ezeknek következtében természetesen az ipari bér munkások (a nem önállóak, a segédszemélyzet) között nem alakul ki valóságos *munkásmentalitás*. Gondolkodásmódjuk, életvitelük, társadalmi érintkezési formáik közelebb állnak a kisiparosok (kispolgári jellegű) formáihoz.

A kereskedelmi népesség, mint mondtam, sajátos módon hasonul az iparihoz. Pontosabb, ha azt mondjuk: a kereskedelemből az marad meg — a kiskereskedelem —, ami formáit tekintve eleve ugyanolyan volt. Így az is természetes, hogy a kereskedő népesség társadalmi formarendje — az önálló és a segédek viszonya stb. — lényegileg ugyanolyan, mint az

iparosoké. Sőt, nemcsak ugyanolyan, hanem némely tekintetben azonos azzal: az említett társadalmi „gyülekezőhelyek” többségében a kereskedők az iparosokkal együtt vannak jelen.

A mezőgazdasági népesség (a keresők 16%-a; az országos arány ekkor 55,9%) változatlanul nem jelentős társadalmi tényező. Természetesen belsőleg is tagolt ez a csoport. Kétharmaduk gazdasági cseléd, de zömmel nem nagybirtokon, hanem elszórtan, parasztgazdaságokban dolgoznak. Egyharmada tehát az önálló gazda, a statisztika szerint. Nem egészen 30 a 100 hold feletti birtokos és bérlő, és ezeknek a középbirtokoknak a zöme is 100—300 holdas. Az önállók negyede 10—100 holdas gazda, így nagyobb részüknek (67%) 10 holdnál kevesebbje van. A város településszerkezeti elrendezése következtében a mezőgazdasági népesség szerepe még a létszámarányánál fogva lehetségesnél is kisebb. Baján ugyanis nincs meg az egyes társadalmi csoportoknak a település meghatározott részeiben való olyan tömörülése, amilyent például Makón Erdei Ferenc pontosan kimutat.¹² Ami topográfiai elkülönülés van, az inkább nemzetiségi alapon szerveződik. (Baja lakosságának ebben az időben kb. 15%-a nemzetiségi: 10% délszláv-bunyevac, 5% német. Itt jegyzem meg, hogy a nemzetiségi megoszlással a továbbiakban nem foglalkozom. Az értelmiségen belül ugyanis a nemzetiségi származásúak aránya már a két világháború között is elenyésző — az 1930. évi népszámlálás adatai szerint 3% alatti —, napjainkra az arány még inkább csökkent.) A bunyevácoknak van ugyan saját „városnegyedük”, a nemzetiségnek azonban a

¹² Erdei F., *Makó társadalomrajza*. In.: Történelem és társadalomkutatás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

társadalmi csoporttal (foglalkozással) nem meghatározó a kapcsolata. (A bunyevácok között is, bár közel kétharmaduk önálló gazda, szép számmal vannak iparosok és kereskedők is.) A mezőgazdasági népesség szétszórta él a város területén, lakhelye szerint is mintegy beleolvadva a nagyobb és jelentősebb iparos-kereskedő csoportokba.

Vagyis azt kell mondanunk, hogy a mezőgazdasági népességnek nincs meghatározó szerepe Baján. A 100 hold feletti birtokosokat és bérlőket sem a létszámuk, sem a gazdasági erejük nem teszi elkülönült társadalomszerkezeti egységgé, a *földbirtokos osztály* helyi reprezentánsaivá. Nincsenek jelen a város vezetőrétegében, vagy ha mégis, akkor csupán politizáló *egyéneként*, nem pedig egy meghatározott osztályérdek képviselőiként. A közép- és nagyparaszttság sem tud — kis létszáma és a városon belüli topográfiai szétszórtsága következtében — önálló társadalmi arculatot kifejleszteni, s ugyancsak képtelen erre a mezőgazdasági munkásság és a kisparaszttság is. A mezőgazdaságban dolgozók tehát nemhogy meghatároznák (mint más közeli alföldi városokban), de alig motiválják a város társadalmi arculatának jellegét.

Kevés számú és meglehetősen egyoldalúan kifejlett társadalomszerkezeti egysége a városnak a szellemi foglalkozásúak (értelmiségiek és vezetők) csoportja. A polgári — tőkés — fejlődés által megkívánt-kialakított új típusú értelmiségi funkciók ugyanis a városban alig-alig jelennek meg. Nincsenek nagyobb számú embert foglalkoztató és modern termelőberendezéseket működtető üzemek: nincs tehát jelen a modern üzem vezérkara, a műszakiak, közgazdászok, menedzserek. A kifejletlen tőkés viszonyok nem adnak alapot komolyabb bank- és hitelintézetek alakulásához: hiányzik tehát a felkészült

pénzügyi szakemberek. Ezek miatt nincsen szükség nagyobb számban ügyvédre sem. A „modern polgári társadalom” (Erdei) értelmiségébe számíthatók (tehát a műszakiak, pénzügyiek, ügyvédek, orvosok-gyógyszerészek) együttes száma a századelőn alig megy túl az ötvenen; alig egytizede azoknak, akiket a statisztika a közszolgálat—szabadfoglalkozásúak kategóriájába sorol. A város értelmiségi-vezető rétegének döntő többsége tehát ebben az időszakban a *közszolgálatban* lelhető fel. Ezen belül a két legszámosabb csoport a *közigazgatásban* dolgozók és a *pedagógusok*.

Így viszont a város vezetőrétegét értelemszerűen zömmel a közigazgatás vezető funkcionáriusai alkotják. (Értelemszerűen, mondom, mert láttuk már, hogy olyan gazdasági elit — tőkések és földbirtokosok —, amely vezető szerepre tarthatna igényt, tulajdonképpen nincs.) Tanulmányom szempontjából érdekes az, hogy ennek a vezetőrétegnek a *társadalmi származás* szerinti összetétele meglehetősen sajátos. Mégpedig abban, hogy itt — a más, főként a megyeszékhely kisvárosoktól eltérően — nem a dzsentrí-dzsentroid, hanem a polgári (kereskedő-iparos) rétegekből jöttek vannak közöttük túlsúlyban.¹³

¹³ Erre vonatkozó adat a statisztikában természetesen nincs. A következtetésre saját adatgyűjtés alapján jutottam: a Tiszti Cím- és Névtárból, a gazdasági és hiteléletre vonatkozóan levéltári anyagokból gyűjtöttem ki a neveket, s ezekhez az életrajzi lexikonokból, esetenként korabeli sajtóanyagokból rendeltem hozzá az életrajzi adatokat. Mivel minden névhez nem lehetett adatot találni, ezért számszerű arányok nem adhatók meg; a jelzett fő tendencia azonban markánsan kirajzolódik. Az eljárás részletesebb leírását a Módszertani megjegyzések tartalmazza.

Ugyanakkor a korabeli sajtóanyagok és más írott források,¹⁴ a szóbeli visszaemlékezések azt bizonyítják, hogy ez a voltaképpen — legalábbis származását tekintve — polgárinak nevezhető réteg szinte teljesen átvette a nemesi eredetű „úri középosztályi” mentalitást. Állandó kapcsolatban álltak a megyével, amely a bácskai földbirtokosok jellegzetes „nemesi vármegyéje” volt, és a mindennapi magatartásformákat éppúgy, mint az ügyek intézésének fensőbbeséges-uralmi jellegét pontosan eltanulták, átvették. Végso fokon tehát Baja vezetőrétege és értelmisége, egyénei polgári eredetének ellenére, nem alakult a szó igazi értelmében vett szakszerű polgári értelmiséggé. Tevékenységében, mindennapi magatartásformáiban, életvitelében, a más társadalmi rétegekhez való viszonyában nem a funkcionális szakszerűség, hanem az „úriság” maradt a meghatározó mozzanat. Igaz, mindez keveredett a jellegzetes, hagyományos polgári értékekkel, a szolid pontosság-lelkiismeretesség „kereskedői erényeivel”, de ez inkább csak némileg motiválta, mintsem lényegileg befolyásolta az alapvető „úri” mentalitást. A vezetőértelmiségi rétegnek ez a formálódása pontosan leképezi a gazdaságfejlődésben megmutatott megtorpanást, visszafejlődést.

Ha most már a századforduló Bajájának társadalomszerkezetét összefoglalóan akarjuk jellemezni, akkor a várost mindenképpen polgárvárosnak kell mondanunk. A népesség nagyságrendileg meghatározó és a társadalmi kiformaltságot tekintve egyaránt kispolgárság ez. Termelése, mint már volt róla

¹⁴ Erdei, *Futóhomok*; Major M., *Egy gyermekkor és egy kisváros emléke*. Magvető Könyvkiadó, 1973; Rapcsányi J., *Baja. A magyar városok monográfiája* kiadóhivatala, 1934.

szó, megrekedt a 19. századi kisárutermelés szintjén. Valójában tehát ez a polgárság nem a tőkés átalakulás kifejlesztette vállalkozói típusú kisburzsoázia, hanem a feudális szerkezeten belül kialakult s éppen ennélfogva stabil, de konzervatív, önújratermelő (céhes típusú) iparos-kereskedő polgár. Aki a tőkés fejlődés dinamikájából nemcsak gazdasági értelemben maradt ki, hanem társadalmi értelemben sem lépi át korlátait.

És ebben van a város társadalomszerkezetének alapvető belső ellentmondása. A 19. század második felében Baja, mondtuk, bizonyos értelemben a fejlődés élvonalában halad; fogalmazhatunk úgy is, hogy az alföldi városok közül az elsőik között van, amelyek kimozdultak az addigra már teljességgel megmerevült feudális szerkezetből. Útja, fejlődése azonban, a bemutatott gazdasági visszaesés hatására, félresiklik. Nem halad, mert nem haladhat a tőkés viszonyok, a modern polgári társadalom teljes érvényű kifejlődése felé. Mozdul, de mozdulata sajátos „zsákutcába” vezet: a polgári fejlődésnek egy viszonylag korán megjelenő, a meghaladott feudális szerekezetnél kétségtelenül magasabb szintű, de stagnáló, a továbbfejlődés lehetőségeit és indítékait nem tartalmazó, viszonylag zárt és önmagába forduló szerkezetet kialakító „zsákutcájába”.

Ebből érthető meg azután a bajai társadalom sajátos arculata. Mert Baja a századforduló táján nyitottabb, „haladottabb”, mint a környező alföldi városok többsége, de ezzel egyidejűleg dinamikátlanabb is. A benne élők számára nyíltabb, bizonyos értelemben tisztább légköre miatt kellemes életkörnyezetet jelent. Az ellentétel: stagnáló, mozdulatlan, „állóvízhelyzet”. Adott pillanatban emberibb módon lehet benne létezni, de — és a két dolog egyáltalán nem független egymástól — nincsenek meg benne azok a feszítő gazdasági-társadalmi ellentmondások,

amelyek a változást mintegy kikényszeríténék. (Amelyek például a „három városban” — Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd — bőven megtalálhatók: ezekben a fejlődés, a termelésitechnika-váltás, az intenzív kertkultúra kialakítása elsődleges kényszer. Ha egyáltalán élni akarnak, mozdulniuk kell.) Baján tehát ez a „kell” nincs meg. A korai polgárosodás, mert az a fejlődésnek a többiekhez viszonyított előreszaladását jelenti, lehetővé teszi a stagnálást. Így ugyanis az még nem jelent elmaradást. Baja kényelmes helyzetben van: előbbre van, mint a többiek, és ekkor még úgy *látszik*, hogy fejlődése jó úton megy előre. Hogy ez az előbbre levés valójában csak zsákutca, az természetesen nem látható. A bajaiak nyilván érzik és kellő öntudattal veszik tudomásul „élenjáró” helyzetüket. Úgy vélem, többek között itt található meg a városban máig is olyannyira emlegetett, oly erős értéként tételezett lokálpatriotizmus legfőbb forrásvidéke. És ez adja a magyarázatát annak is, hogy a két világháború közötti időszakban miért fülled be, válik nem kis mértékben „köldöknéző jellegűvé” ez a lokálpatriotizmus, és hogy miért oly nehéz napjainkban is annak *ma érvényes* tartalmait megkeresni és megőrizni.

STAGNÁLÁS, DE MOST MÁR ELMARADÁS (A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT)

Az első világháború a város gazdaságának közvetlenül kevés kárt okoz. Közvetlen háborús pusztítás nem volt a városban, a termelőberendezések leszerelése és elszállítása is csak igen csekély mérvű lehetett (egyszerűen azért, mert nem voltak ilyenek).

Annál inkább érintették a várost a világháború politikai következményei. Időrendben az első a három évig tartó (1918—1921) szerb megszállás. Erre az időszakra Baja teljesen elszakad az országtól. Helyzete mindvégig labilis: egészen a békekötésig folyik a diplomáciai kötélhúzás afelett, hogy végül is Magyarországhoz tartozzék-e vagy Jugoszláviához. Budapesten „működik” a magyar kormány által kinevezett megyei-városi közigazgatása, ugyanakkor helyben a tényleges hatalmat az akkori nevén Szerb—Horvát—Szlavón Királyság közigazgatási szerkezetébe szabályosan betagolódó apparátus gyakorolja.¹⁵ Ilyen körülmények között természetesen normális gazdasági-társadalmi életről szó sem lehet.

Tartós következménye van azután a trianoni békekötésnek, ami Baját mind geográfiai, mind társadalmi-politikai tekintetben gyökeresen új helyzetbe hozza. Természetes vonzáskörzetének — Észak-Bácskának — a jelentős részét elveszíti. (A korábbi Bács-Bodrog megye területének több, mint 80%-a kerül Jugoszláviához.) Legfontosabb vasúti összeköttetését, a Bácsalmás-Szabadkán át Szegedre vezető vonalat elvágja az új országhatár. Baja tehát korábbi regionális központ helyzetéből határszéli helyzetbe kerül.

Ennek ellentételeképpen azonban megnő politikai jelentősége: megyeszékhely lesz. (Bács-Bodrog megye korábbi székhelye Zombor volt.) Megyéjének területe ugyan igen kicsi, de mégis teljes megyei közigazgatást építenek ki; egyértelműen politikai okokból. Az uralkodó irredenta ideológia szerint a trianoni országhatárok csak ideiglenesek, a Baján kiépített megyei

¹⁵ A korszak részletes elemzését lásd Gergely F.—Kőhegyi M., *Pécs—Baranya—Baja háromszög történelmi problémái 1919—1921 között*. Baja, 1974.

amelyek a változást mintegy kikényszerítenék. (Amelyek például a „három városban” — Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd — bőven megtalálhatók: ezekben a fejlődés, a termelésitechnika-váltás, az intenzív kertkultúra kialakítása elsődleges kényszer. Ha egyáltalán élni akarnak, mozdulniuk kell.) Baján tehát ez a „kell” nincs meg. A korai polgárosodás, mert az a fejlődésnek a többiekhez viszonyított előreszaladását jelenti, lehetővé teszi a stagnálást. Így ugyanis az még nem jelent elmaradást. Baja kényelmes helyzetben van: előbbre van, mint a többiek, és ekkor még úgy *látszik*, hogy fejlődése jó úton megy előre. Hogy ez az előbbre levés valójában csak zsákutca, az természetesen nem látható. A bajaiak nyilván érzik és kellő öntudattal veszik tudomásul „élenjáró” helyzetüket. Úgy vélem, többek között itt található meg a városban máig is olyannyira emlegetett, oly erős értéként tétélezett lokálpatriotizmus legfőbb forrásvidéke. És ez adja a magyarázatát annak is, hogy a két világháború közötti időszakban miért fülled be, válik nem kis mértékben „köldöknéző jellegűvé” ez a lokálpatriotizmus, és hogy miért oly nehéz napjainkban is annak *ma érvényes* tartalmait megkeresni és megőrizni.

STAGNÁLÁS, DE MOST MÁR ELMARADÁS (A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT)

Az első világháború a város gazdaságának közvetlenül kevés kárt okoz. Közvetlen háborús pusztítás nem volt a városban, a termelőberendezések leszerelése és elszállítása is csak igen csekély mérvű lehetett (egyszerűen azért, mert nem voltak ilyenek).

Annál inkább érintették a várost a világháború politikai következményei. Időrendben az első a három évig tartó (1918—1921) szerb megszállás. Erre az időszakra Baja teljesen elszakad az országtól. Helyzete mindvégig labilis: egészen a békekötésig folyik a diplomáciai kötélhúzás afelett, hogy végül is Magyarországhoz tartozzék-e vagy Jugoszláviához. Budapesten „működik” a magyar kormány által kinevezett megyei-városi közigazgatása, ugyanakkor helyben a tényleges hatalmat az akkori nevén Szerb—Horvát—Szlavón Királyság közigazgatási szerkezetébe szabályosan betagolódó apparátus gyakorolja.¹⁵ Ilyen körülmények között természetesen normális gazdasági-társadalmi életről szó sem lehet.

Tartós következménye van azután a trianoni békekötésnek, ami Baját mind geográfiai, mind társadalmi-politikai tekintetben gyökeresen új helyzetbe hozza. Természetes vonzáskörzetének — Észak-Bácskának — a jelentős részét elveszíti. (A korábbi Bács-Bodrog megye területének több, mint 80%-a kerül Jugoszláviához.) Legfontosabb vasúti összeköttetését, a Bácsalmáson-Szabadkán át Szegedre vezető vonalat elvágja az új országhatár. Baja tehát korábbi regionális központ helyzetéből határszéli helyzetbe kerül.

Ennek ellentételeképpen azonban megnő politikai jelentősége: megyeszékhely lesz. (Bács-Bodrog megye korábbi székhelye Zombor volt.) Megyéjének területe ugyan igen kicsi, de mégis teljes megyei közigazgatást építenek ki; egyértelműen politikai okokból. Az uralkodó irredenta ideológia szerint a trianoni országhatárok csak ideiglenesek, a Baján kiépített megyei

¹⁵ A korszak részletes elemzését lásd Gergely F.—Kőhegyi M., *Pécs—Baranya—Baja háromszög történelmi problémái 1919—1921 között*. Baja, 1974.

közigazgatás a Bácskára vonatkozó területi igény jogfolytonosságát van hivatva reprezentálni.

A húszas évek elején úgy tűnik, hogy a politikai jelentőségnövekedés magával fogja hozni a gazdasági felvirágzást is. Átfogó, központi — országos — erőforrásokból finanszírozandó fejlesztési tervek születnek. Hamar kiderül azonban, hogy az ellenforradalmi rendszernek csak ideológiája van, pénze nincs a város fejlesztéséhez. A tervbe vett állami építkezések és beruházások — ezek között például a csatornaépítés — csak tervek maradnak. A város — a gazdaság tekintetében — magára marad; az előző korszak fejlődésétől sokban meghatározott útját kell járnia.

A magyar nemzetgazdaság egésze a húszas években erőteljesen fejlődik. Az évtized közepétől — a pénzügyi stabilizációt követően — újra megindul a külföldi tőke beáramlása, a megváltozott feltételeknek megfelelően újjáalakulnak a háborúban és az inflációs periódusban szétzilálódott nemzetközi kapcsolatok.¹⁶ Ez a fejlődés azonban jellegzetesen *rekonstrukciós* periódus. „Rekonstrukciónak — írják Berend és Ránki —, elsősorban abban az értelemben, hogy csupán a háborúk, az új politikai és gazdasági helyzetből származó zűrzavarok leküzdése történt meg, a háború előtti szintet rekonstruálták, a növekedés önfenntartó menetét érték el...”¹⁷

Baja helyzete ebben az időszakban is különleges. Voltaképpen kimarad a helyreállítási periódus dinamikájából. Ipara — gazdasága — a háborúban nem szenvedett olyan károkat, amelyek kifejezett *helyreállítást* igényeltek volna. Nem volt

¹⁶ Berend—Ránki i. m. 301—339.

¹⁷ Uo. 338—339.

szüksége a rekonstrukciós periódus erőteljes fejlődési ütemére ahhoz, hogy a háború előtti majdnem stagnáló alig-fejlődés lényegében megszakítás nélkül folytatódhasson. A manufaktúrális-kézműves jellegű ipar, amely a város iparában meghatározó jellegű és nagyságrendű volt, a háborúban nem szenvedett jelentős károkat. Piacgondjai, mivel alapjában helyi és környéki igényeket elégített ki, továbbra sem voltak. A vámhatárok megváltozása — ez országos méretekben igen komoly nehézséget okozott: a termelés szerkezet, valamint a külkereskedelem orientációjának megváltoztatását követelte meg — Baja kézművesiparát gyakorlatilag nem érintette. A város gazdaságát a két világháború közötti egész időszakban nem érte olyan hatás, amely lényegi stagnálásából kimozdíthatta volna.

Természetesen nem volt ez az időszak sem kezdemények nélküli. Maga a városvezetés is próbálkozott ipartelepítéssel, pontosabban az iparnak a városba vonzásával. Alapul a város tulajdonában levő néhány üres üzemi épület szolgált, ezeket ajánlották fel budapesti részvénytársaságnak textilgyár alapítására. Így jött létre a városnak máig legnagyobb üzeme, a Finomposztógyár, amelynek fejlődése egyébként pontosan mutatja a város két világháború közötti gazdaságának hullámzó, nekilendülésekkel és visszaesésekkel tarkított menetét. A munka 1923-ban indult 130 munkással, a létszám még abban az évben felfutott 300-ra. 1927-ben már 500 embert foglalkoztatott. 1929-ben először részben, aztán teljesen leállt. 1932-ben — új bérlővel — újraindult, 100 munkással, 1933-ban újra leállt egy évre. 1934-ben 40 munkással, 1938-ra már 700-750 fővel dolgozik.¹⁸

¹⁸ Faludi G., *Finomposztó Vállalat*. Baja, 1975 alapján.

„telephelyük” egyike Baja, ahol arányuk akkor az össznépesség 13%-át teszi (az országos arány 5,6%). 1920 és 1930 között a városból elég sokan elvándorolnak, abszolút számuk is 7,8%-kal csökken, arányuk pedig 1930-ban már csak 5,9% (országosan 5,1%).

Érthető így, hogy a két világháború közötti időszakban a város társadalmának szerkezete *alapvető jellegét* tekintve nem változott. Ezen belül viszont mindenképpen számba veendő módosulások mentek végbe. Módosul maga a foglalkozásszerkezet, mégpedig némely ponton az országos változásoktól nem csekély eltéréssel. (A részletes adatokat a 4. melléklet tartalmazza. Itt jegyzem meg, hogy ezekben az elemzésekben az 1941-es népszámlálás adatait nem lehet használni, mert ilyen részadatokat nem közöltek.)

A mezőgazdasági népesség aránya Baján — az országosan csökkenő tendenciával szemben — 4%-kal nő. Ez a nem túl nagy aránynövekedés azonban a tényleges szám 70%-os növekedését (1614-ről 2747-re) jelenti. A növekmény jelentősebb része abból származik, hogy a nagyjából négyezres lélekszámú Bajaszentistvánt 1929-ben a városhoz csatolták. De így is marad a növekménynek egy megmagyarázatlan hányada.

Mielőtt a magyarázatot megkísérelnénk, nézzük még egy nagy számszerű növekedést mutató csoport, a közszolgálat, szabadfoglalkozásúak adatait! A keresők száma ebben az évtizedben (1920 és 1930 között) 535-ről 1076-ra, 101%-kal nő; az országos növekedés csupán 17%.²² Úgy vélem, ez a változás egyértelműen a város helyzetének alakulásából, ennek a helyzetnek a sajátosságából következik.

²² A népszámlálások adataiból.

Baja lakosságszáma 1920 és 1930 között 5226 fővel nő.²³ Ebből legfeljebb 4000 jut Szentistván becsatolására. A növekedést a természetes szaporodás sem magyarázza meg: ebben az időszakban Baján igen alacsony, „országos átlagban is a legrosszabbak közé tartozik”.²⁴ A húszas évek második felének természetes szaporodási arányai: 1926: -9,6%, 1927: 3,1%, 1928: -0,2%, 1930: 1,9%, 1931: -3,3%.²⁵

Következésképpen a valóságos népességnövekedés majdnem egészében a *vándorlási különbözetből* származik. Ez a vándorlás pedig nem kis mértékben a trianoni békeszerződéssel elcsatolt területekről történt.

A bevándorlásnak mindenekelőtt a közigazgatás, ezen belül is a megyei-járási és a városon túlterjedő érvényű pénzügyi-adóügyi igazgatás megnövekvő létszáma kialakításában volt szerepe. Ezt mutatja ezeknek a foglalkozási kategóriáknak a születési hely szerinti megoszlása (1. táblázat).

Még érzékletesebb képet ad, és bizonyos szempontból jelentősebb is az e foglalkozási kategóriákba tartozók *életpályája* alakulása, amelyről az általunk készített életrajz-feldolgozásból nyertünk jól használható — habár természetesen itt sem teljes körű — adatsort (2. táblázat).

A közigazgatásban dolgozóknak ez a vándorlása egyértelműen a város helyzetének megváltozásából következik. Amikor a megyeszékhelyet Bajára telepítették, az újonnan szervezett megyei közigazgatást természetesen jelentős részben az átte-

²³ Népszámlálások adatai.

²⁴ Gergely F., *A nagy gazdasági világválság éveei Baján*. Baja városi könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény, é. n.

²⁵ Uo.

1. TÁBLÁZAT

A foglalkozási kategóriák születés szerinti megoszlása, fő

Foglalkozási kategóriák	Születési hely	
	Baja	egyéb hely
Állami tisztviselők (pénzügy, adóügy stb.)	10	76
Megyei tisztviselők	31	18
Városi tisztviselők	48	47

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás részletes demográfiai adatai.

2. TÁBLÁZAT

A közigazgatásban dolgozók megoszlása a közigazgatási szolgálat megkezdésének helye szerint (az 1920-as és 1930-as években Baján dolgozók adatai)

Tisztviselők	Baján kezdett	A régi megyei közigazgatásban (Zombor) kezdett	Másutt kezdett*	Összesen
Állami	19	8	24	51
Megyei	8	22	10	40
Városi	36	4	9	49
Összesen	63	34	43	140

* Az e kategóriákba soroltak egy része — más forrásokból kikövetkeztetve — szintén a régi megyei közigazgatásban kezdte pályáját; az adatforrások nem teljes egyértelmősége miatt azonban őket ide kellett sorolni.

lepletekből alakították ki. (Megjegyzem, hogy a 2. táblázat egészen biztosan a valóságosnál kevesebb áttelepültet mutat ki. A névjegyzék összeállításának a legfőbb forrása a Tiszti Cím- és Névtár ugyanis a húszas évek első felében nem jelent meg, más források — többek között a virilista-jegyzékekben szereplők életrajzi adatainak feldolgozása — alapján azonban tudjuk, hogy ebben az időben az áttelepült közigazgatási tisztviselők közül elég sokan már nyugdíjba mentek.)

Dolgoznak természetesen a megyei közigazgatásban is „törzsökös bajaiak”, és ugyanígy a városiban áttelepültek, valamint szép számban olyanok, akik ugyan a közigazgatási pályát már Baján kezdték, de délvidéki születésűek, és iskolai tanulmányaikat is részben vagy egészben még ott folytatták. Nyilván ezek a „keveredések” okozták, hogy — legalábbis a hozzáférhető dokumentumok: korabeli sajtóanyagok, levéltári anyagok, személyes visszaemlékezések tanúsága szerint — az áttelepültek és a „benszülöttek” között semmiféle elkülönülés vagy feszültség nem volt. Az áttelepültek könnyen és gyorsan beilleszkedtek a város társadalmába. Ez annál is könnyebb lehetett, mert, mint láttuk, a *polgár* város Baja értelmiségi-vezető rétege nem volt *polgári* módon kifejlődött csoport: stílusa és mentalitása közel állt a „vármegyei urakéhoz”. Ugyanakkor ez a betelepülés, vegyülés természetesen azzal is járt, hogy az újonnan jött — és magas presztízsű, mert magasabb státusú — rétegek hatására éppen nem a polgári, hanem az „úri” értékek jelentősége növekedett meg.

Nem változtathat ezen a jellegen a *polgári értelmiség* sem. Valamennyit nő ugyan a számuk, de természetesen csak annyival, amennyit a város gazdaságának a nagyon is korlátozott fejlődése megenged. Ismerve a gazdaságnak azt a majdnem

stagnáló fejlődését, amit bemutattam, nem lehet csodálkozni azon, hogy 1930-ban a közszolgálatiak és szabadfoglalkozásúak között a „polgári értelmiség” aránya majdnem olyan, mint 1910-ben: az 576 főből 280 a közigazgatásban dolgozók száma, 37 az egyháziaké, 120 az oktatásügyi, 28 „közérdekű testületek” tisztviselője, ezzel szemben áll az 50 ügyvéd és jelölt, az 57 orvos-gyógyszerész és a 4 magánmérnök, valamint kb. 15 alkalmazásban álló mérnök.²⁶ Ők tehát az értelmiségiek-vezetők rétegének *jellegén* nem tudhattak lényegesen módosítani.

Hasonlóan a közigazgatáshoz, a *mezőgazdasági népesség* tényleges, tehát nem a területrendezésből származó „növekményének” jelentős részéről is valószínűsíthető — statisztikailag nem értékelhető források alapján²⁷ —, hogy a bevándorlás a Trianonnal elcsatolt területekről történt. Mégpedig — érthetően — nem elsősorban agrárproletárok, hanem inkább önállók, kis- és középbirtokosok jöttek, akik ugyanúgy akarták életüket folytatni. Ebből érthető, hogy nem a mezőgazdasági munkásság és a gazdasági cselédek, hanem az „önállók” számát növelték.

A mezőgazdasági foglalkozásúaknak ez a szám- (és arány-) növekedése azonban nem volt akkora, hogy komolyabban változtathatott volna a város társadalomszerkezetének jellegén. A *kisbirtokosok* száma nőtt jelentősebben, ők pedig változatlanul nem tudtak határozott társadalmi arculatot kiformálni. A vázolt folyamatokon túl a társadalomszerkezet lényegi változatlanságának talán a legfontosabb összetevője azonban az, hogy ebben a korszakban sem alakul ki igazi nagyüzemi munkásság, *munkásosztály*.

²⁶ Az 1930. évi népszámlálás adatai.

²⁷ Rapcsányi i. m.

Még ekkor is az összes iparral foglalkozók csaknem harmada (30%-a) „önálló”, és többségük (64%-uk), éppúgy, mint 1910-ben, egyedül dolgozó kisiparos. A bér munkások („művezető, előmunkás, segéd”) aránya nő: az összes ipari foglalkozású dolgozón belül az 1910-es 42%-ról 53%-ra változik. Többségük azonban változatlanul kisműhelyben dolgozik: 20-nál több főt foglalkoztató üzemben az összes ipari fizikai munkások alig egytizede dolgozik.

Ugyancsak a munkásság társadalmi megformálódását akadályozó *településszerkezeti* tény — hangsúlyozza a gazdaságtörténész²⁸ —, hogy nem épültek, nem alakultak ki *munkáskolóniák*. Az üzemi ipari munkásság, éppúgy, mint a parasztság, szétszórva élt a város területén, szintúgy beleolvadva, beleoldódva a kisiparosok, kiskereskedők — kispolgári — közegébe.

Így azután érthető, hogy nem alakul ki a munkásosztály, mint önálló társadalmi szerkezeti egység, és még kevésbé jelentkezik önálló, osztálytudatos politikai tényezőként. Erdei Ferenc írja: „... a munkásságnak nincs proletár öntudata... Kispolgárok, vagy azok szeretnének lenni.”²⁹ És így érthetők annak az idős kisiparosnak a szavai is, aki egy — 1978-ban készült — interjúban a harmincas évekre emlékezve, ezeket mondotta: „Mi az ipartestületben szervezkedtünk. Az iparosok akkor magukban szerveződtek, nem keveredtek el másokkal. A komolyabb iparosok társadalmilag is megbecsült emberek voltak. Az iparosságnak volt szava a város életében.”

A bajai társadalom polgári-kispolgári jellegének további mutatója a *virilisták* foglalkozás szerinti összetétele (3. táblázat).

²⁸ Erdősi, *Baja ipara*. 15—16.

²⁹ Erdei, *Futóhomok*. 243.

3. TÁBLÁZAT

A legtöbb adót fizetők (virilisták) megoszlása foglalkozási csoportok szerint 1931-ben és 1940-ben

Társadalmi foglalkozási csoport	1931		1940	
	fő	%	fő	%
Földbirtokos	23	8	15	5
Tőkés (tulajdonos)	28	9	10	3
Iparos	44	15	60	20
Kereskedő	76	25	58	19
Köztisztviselő (bíró és ügyész is)	32	11	66	22
Magántisztviselő	9	3	10	3
Ügyvéd, magánmérnök	31	10	17	6
Orvos-gyógyszerész	24	8	15	5
Tanár, tanító	9	3	17	6
Háztulajdonos, magánzó	20	7	22	8
Egyéb	4	1	10	3
Összesen	300	100	300	100

Forrás: Az adóhivatal hivatalos, a törvényhatósági bizottság számára készített listái; Bács-Kiskun Megyei Levéltár (saját feldolgozás).

Látható, hogy a földbirtokosok aránya minimális, holott természetesen ide számítottam az összes mezőgazdasági foglalkozásút, tehát a 10—20 holdas parasztgazdákat is. A legnépesebb kategóriák éppen az iparosok és a kereskedők; közöttük — az életrajzi adatokból megállapíthatóan — zömmel kisiparosok-kiskereskedők vannak. (Egyébként is, ahol ez megállapítható volt, a 10 főnél többet foglalkoztató műhelyek, illetve kereskedések tulajdonosait a „tőkések” közé soroltam.)

Erdei Ferenc a két világháború közötti magyar társadalmat elemző munkájában határozottan megkülönbözteti a kispolgárság két válfaját is. Az egyik a tőkés termelőrendbe betagozódó, annak logikája szerint dolgozó, vállalkozó típusú kisiparos-kiskereskedő. A másik a „nemzeti kispolgárság”; erről így ír: „...a történeti nemzeti társadalom... nem értelmiségi alkalmazottait is zárt és jellegzetes réteggé formálta ki. ... valóban az is ez a réteg, kispolgárság, azonban a kispolgárságnak éppen olyan különlegesen kiképződött változata, mint az úri középosztály a középosztálynak.”³⁰ Baján éppúgy, ahogy a „szabad értelmiségi pályák” és az „úri középosztály” (Erdei kategóriái) nem formál külön társadalomszerkezeti egységet (az utóbbi teljesen magához hasonlítja, mintegy integrálja az előbbi), a kispolgárság két válfaja is sajátos egységben olvad össze. Az iparosok-kereskedők és a kistisztviselők (postások, vasutasok stb.) lényegében azonos társadalomszerkezeti helyet foglalnak el, és a társadalmi élet mindennapi mozgásaiban, a kapcsolatokban, a kulturális életben, a közéletben egyformán, egységesen: *kispolgárokként* vannak jelen. *S mert elég homogén tömböt alkotnak, tulajdonképpen ők alkotják a város jellegadó rétegét.*

Baja tehát ebben a korszakban is megmarad polgárvárosnak. De mert megmarad nagyjából olyannak, amilyen a 19. században volt, ez a megmaradás a tőkés gazdasági és polgári társadalmi viszonyok országos kifejlődésével szemben már elmaradást jelent. És így: míg a városnak az első világháború előtt lehetett egy sajátos öntudata, mégpedig emelt fővel és némiképp jogos büszkeséggel vállalható, mert reális alapokon nyugvó lokálpatri-

³⁰ Erdei, *A magyar társadalom a két világháború között.* I. rész. 52.

otizmus, addig a két világháború között ez az „öntudat” — éppen, mert a változatlanság most már elmaradottságot jelent — befülled, „köldöknézővé” válik. Helyénvaló tehát Erdei Ferenc minősítése: „Megmaradt vidéki kisvárosnak, a városiasság szép emlékeivel, helyi forgalommal és szépen fejlett helyi iparral. Mai élete a mozgalmas múltra való emlékezés és a remélhető jövő tervezése között hanyódik.”³¹

BESZORÍTOTTSÁG, MAJD GYORS FEJLŐDÉS (A FELSZABADULÁSTÓL MAIG)

A felszabadulás természetesen Baja gazdasági és társadalmi fejlődésében is új korszakot nyitott. Szükségtelen az országos jellegű változásoknak akár csak jelzése is, ezúttal is, éppúgy, mint az előzőekben, a folyamatok néhány sajátosságának felvillantására szorítkozom.

A földosztás a város mezőgazdaságának szerkezetét lényegesen nem változtatta meg. A nagybirtok nacionalizálása természetesen megtörtént, de a kisajátított földterületnek csak a kisebbik részét osztották fel. Egyszerűen azért, mert — mint a korábbiakban bemutattam — a város mezőgazdasági népességének jelentős hányada eleve (kis)birtokos gazda volt. Így a kisajátított terület nagyobbik részén állami gazdaság alakult. Gondolhatnánk, a mezőgazdasági nagyüzem léte általában megnövelte a mezőgazdaság súlyát és jelentőségét a város gazdaság- és társadalomszerkezetében. Az első időben ez kétségtelenül így is volt. A viszonylag nagy területű állami gazdaság kialakítása

³¹ Erdei, *Futóhomok*. 241.

valamennyit módosított mind a mezőgazdaságnak a város gazdaságszerkezetében elfoglalt helyén, mind a mezőgazdaság belső szerkezetén. Az előbbin annyiban, hogy megnövelte az ágazat jelentőségét: a város területén működő nagygazdaság — eltérően a korábbiaktól, amikor a kalocsai érsekség többezer holdat mintegy kiszakított a város gazdaságából — most már inkább magának a városnak a gazdasági szerkezetéhez kötődött. A mezőgazdaság belső szerkezetét tekintve pedig annyiban, hogy az állami gazdaság léte következtében Baján az országos átlagot (20%) jóval meghaladó (35%) arányban voltak képviselve a földműveléssel foglalkozók között a mezőgazdasági munkások.³²

A mezőgazdaság további útjában két folyamatnak volt kiemelkedő szerepe: a termelőszövetkezeti átalakulásnak és az állami gazdaság átszervezésének. A termelőszövetkezetek alakulása Baján az országos tendenciáktól lényegesen nem tért el. Eredetileg több szövetkezet alakult, ezek 1974-ben egyesültek. Jelenleg a városban egy szövetkezet van. Nagyságrendileg a közepesek közé tartozik: teljes területe közel 4000 hektár. A gazdálkodás színvonala is nagyjából átlagos: az egy dolgozóra jutó évi részesedés a hetvenes években alig tért el a megye többi városaiban működő szövetkezetek átlagától.

Az állami gazdaság fejlődése a város szempontjából ellentmondásos. 1961-ben ugyanis összevontak öt állami gazdaságot, pontosabban négy másikat a bajaihoz csatoltak. Jelenlegi területe 16 800 hektár, ennek azonban csak egy része fekszik a bajai határban. Jelentős nagyüzem központja van tehát Baján, s ez többek között azzal a nem elhanyagolható következménnyel

³² Az 1949. évi népszámlálás adatai.

is jár, hogy nagyszámú közép- és felsőfokú végzettségű szakembert köt a városhoz. A másik oldalról viszont a több közigazgatási egységben folyó működése azt eredményezi, hogy egyikhez sem — így természetesen Bajához sem — kötődik egyértelműen. A mezőgazdaság tehát változatlanul nem jelentős tényezője a város gazdaságszerkezetének. Következőleg a mezőgazdasági népesség sem befolyásolja lényegesebben a város társadalomszerkezetének alakulását: arányuk, éppúgy, mint az országban mindenütt, fokozatosan csökken, és éppúgy, mint korábban, mindvégig jóval alacsonyabb az országos átlagnál.

(Itt szükséges említést tenni egy, az elemzést nehezítő *kategoriális* problémáról. Mindvégig „mezőgazdasági népességről” beszéltem, holott nyilvánvaló, hogy a mai állami gazdasági dolgozók és tsz-tagok csoportja egészen más *társadalmi minőség*, mint a harmincas évek cselédei és kispapjai. A probléma persze általánosabb. A társadalmi struktúra jellemzésére ugyanis, annak lényegi megváltozása következtében, természetesen nem használhatók ugyanazok a kategóriák — pl. a „középosztály” —, mint amelyekkel a felszabadulás előtti társadalomszerkezet elemzésében dolgoztunk. Így azonban csak a fejlődés *megszakítottsága* — a forradalmi jellegű változás — válik érzékelhetővé, a kétségtelenül meglevő *kontinuitás* mozzanatai jóval kevésbé. Ez a nehézség minden történeti összehasonlító struktúravizsgálatban jelentkezik. A dilemma megoldására itt nem vállalkozhatom; jelzése azonban szükséges.)

Országos folyamat, de éppen Baja korábbi társadalomszerkezetének jellegzetességei miatt különösen fontos az „önállók” számának és arányának gyors csökkenése. Emlékszünk, a korábbi időszakokban az ipari-kereskedelmi önállók (a kisiparosok-kiskereskedők) és a velük lényegében azonos társadalom-

szerkezeti helyzetben levő segédek adták a városnak nemcsak a legszamosabb, hanem egyben jellegadó rétegét. Még 1949-ben is az iparral foglalkozók egyharmada, a kereskedők több mint fele önálló, és hozzájuk kapcsolódnak a műhelyeik-üzleteik segédei is. Alig egy évtized alatt az önállók száma és aránya mondhatni jelentéktelenre zsugorodik: az 1960-as népszámlálás szerint már a város keresőinek mindössze 4%-a kisiparos, kiskereskedő, 1979-ben pedig már csak 2,2%. A csökkenés a hetvenes évek fordulóján megáll, sőt a hetvenes évek második felében egészen kis arányú (csak tizedszázalékokkal kifejezhető) növekedés tapasztalható; ennek azonban társadalomszerkezeti hatása nincs. (Fel kell ismét hívnom a figyelmet arra, hogy vizsgálatom adatgyűjtését 1979-ben zártam. Így a felerősödő „második gazdaság” és az újabb keletű kisvállalkozások esetleges hatásai-val nem foglalkozhatom.) A korábban jellegmeghatározó réteg tehát gyakorlatilag eltűnik. Az átalakuló társadalomszerkezet kulcsát az *iparfejlődés* adhatja meg.

A hatvanas évekig az iparfejlődés dolgában nem sok minden történt. Ennek volt általános oka: a kisvárosok legtöbbje az ötvenes években „kimaradt az iparosítási programból, amely nemcsak feszített volt, hanem erősen központosító is. Ez ... eleve következett abból, hogy a nehézipar alig decentralizálható ...”³³ Ezzel együtt természetesen kimaradtak a kisvárosok — így Baja is — a nehézipar telepítéséhez, fejlesztéséhez kapcsolódó egyéb beruházásokból: az infrastruktúra fejlesztéséből, a női munkaerő lekötésére szolgáló könnyűipari fejlesztésekből is. (Baján például a csatornázás — amelyet pedig már az 1920-as években terveztek — csak a hatvanas évek

³³ Lázár i. m. 27.

második felében indult meg. Hasonlóképpen a lakásépítés is: a felszabadulás utáni másfél évtizedben összevéve is alig néhány tucat lakás épült állami erőből.) De a viszonylagos stagnálásnak volt Baján egy sajátos oka is: a város földrajzi helyzete és közigazgatási státusának megváltozása. Az utóbbit a történelmi realitások figyelembevétele hozta magával: a kis területű, önmagában életképtelen Bács-Bodrog megye megszüntetése teljesen logikus volt, és ugyanígy logikusnak kell mondanunk a megyeszékhely Kecskemétre helyezését is. És ugyanígy természetes az is — ámbár ezt a bajai lokálpatrióták sohasem hajlandók elismerni —, hogy a rendelkezésre álló fejlesztési lehetőségek nagyobbik hányadát a megyeközpontra összpontosították. A földrajzi helyzet viszont politikai okok következtében jelentett hátrányt: a feltételezett jugoszláv „fenyegetés” miatt a határközeli város az ötvenes években szinte semmi fejlesztést nem kapott (még annyit sem, mint más nem nehézipari centrum kisvárosok).

Az iparban foglalkoztatott keresők száma nőtt ugyan ebben az időszakban is (1949: 3902 fő, 1960: 5997 fő; részletesebb adatokat lásd 3. A—B melléklet), ebben azonban ezúttal nem tényleges *iparfejlődés* tükröződik. A létszámfejlesztés kevés új beruházással, a meglevő termelőberendezések némi fejlesztése és jobb kihasználása útján történt. A termelési eszközök nagyobb arányú fejlesztése, a komolyabb beruházási tevékenység, tehát a *valódi* iparfejlesztés csak a hatvanas évektől indul meg. Elegendő ezt egyetlen példával, a legnagyobb üzem — a Finomposztógyár — beruházási adataival érzékeltetni (4. táblázat).

A Finomposztógyár mellett ebben az időszakban más, komolyabb nagyüzemek (az 1000 fős létszámot közelítők vagy meghaladók) is kifejlődtek: a Férfi Fehérneműgyár, a Bácska Bútorgyár, az Épületasztalosipari Vállalat, a Kismotor- és

4. TÁBLÁZAT

A Finomposztógyár beruházási adatai

Időszak	Millió Ft
1948—1950	2,5
1951—1955	2,0
1956—1960	9,1
1961—1965	32,2
1966—1970	99,6
1971—1974	173,7

Forrás: Faludi, *Finomposztó Vállalat*. 70.

Gépgyár, a Ganz Készülékgyár. Szép számmal vannak középüzemek is.

Az érzékeltetett változások következtében a város ipari termelésének fejlődési üteme a hatvanas évek elején már felgyorsult: 1960 és 1964 között az évi növekedés 16,9%. De Baja még ebben az időben is csak a közepesen iparosodott városok közé tartozik; a beruházások összegét tekintve még elmarad a városok átlagától. A helyzet gyökeresen csak a hetvenes évek elején változik meg; ekkortól Baja a beruházási összegek tekintetében — más kisvárosokhoz viszonyítva — előkelő helyet foglal el.³⁴

De maga ez a gazdaságfejlődés sem ellentmondásmentes. A legfontosabb: észre kell vennünk, hogy a gazdaság — és benne mindenekelőtt az ipar — alakulása nem volt öntörvényű, szerves fejlődés. Mindaz, ami történt, kevésbé alapozódott a város

³⁴ Erdösi, *Baja ipara*. 18. és 20.

gazdasági múltjára, hagyományaira. Ez persze nem csodálható, hiszen ilyen hagyományok nem is igen voltak fellelhetők. Ami viszont már a legkevésbé sem magától értetődő, az az, hogy igen kevésbé, mondjuk határozottabban, egyáltalán nem fedezhető fel a hatvanas-hetvenes évek iparfejlesztésében határozott arculatra, valamilyen *iparszerkezetre* törekvő koncepció, és alig vették figyelembe a város földrajzi helyzetéből adódó lehetőségeket. Ritka kivételtől eltekintve a fejlesztések esetlegesek, a város szempontjából véletlenszerűek. A beruházások iránya, a termék-szerkezet meghatározása, mindezzel összefüggésben a szakemberszükséglet (szakmunkások és műszakiak) nagyságának és szakmai összetételének meghatározása jóval kevésbé városi, mint inkább országos (pontosabban: ilyenként feltüntetett anyavállalati, tröszt-központi) érdekek alapján történt. (A felsorolt nagyvállalatok közül csak a Finomposztógyár önálló, a többi mind gyárrészleg vagy budapesti tröszt gyára.) Ezeknek az üzemeknek a termelés szintjén semmi köze nincs egymáshoz. Nem folytatnak egymást kiegészítő tevékenységet, nincsenek kooperációs kapcsolataik: mindegyikük éli a maga külön — illetve a másutt székelő központokhoz kötődő — életét.

És ami a legfeltűnőbb: a legutóbbi időig teljesen hiányzik az élelmiszeripar. Pedig a város természetes vonzáskörzete (Észak-Bácska) az ország egyik legjobb adottságokkal rendelkező termőháza, ennek megfelelően fejlett mezőgazdasággal. Magától értetődőnek gondolhatnánk a környék terményeinek feldolgozására épülő élelmiszeripar kifejlesztését (sokkal természetesebbnek, mint mondjuk, a zömmel szovjet nyersanyagból és országos piacra termelő Épületasztalosipari Vállalatét). Az első lépésekre azonban e téren csak a hetvenes évek vége felé került sor.

5. TÁBLÁZAT

Aktív kereső fizikai foglalkozásúak kiemelt egyéni foglalkozásuk típusai szerint 1960-ban és 1970-ben, %

Megnevezés	1960	1970
Vas- és fémipar	10,3	20,4
Textilipar	14,3	19,9
Egyéb ipar	9,1	9,5
Építőipar	9,4	10,4
Mezőgazdaság	28,0	13,7
Szolgáltatás	5,8	8,9
Segédmunkás	22,9	16,8
(N = 100%)	7135	6595
A táblázatban szereplők az összes fizikai foglalkozásuk arányában	62,8	56,4

Ez a többszörösen ellentmondásos iparfejlődés alakítja ki a város mai munkásságát. Ennek a *belső szerkezetét* kell most megvizsgálni. Nézzük először az „*egyéni foglalkozások*” típusai szerint!³⁵ A két népszámlálási adatsort az 5. táblázat tartalmazza.

³⁵ Az „*egyéni foglalkozás*” szerinti megoszlásokat a népszámlálások igen részletesen közlik, de nem a teljes adatsorokat. Csak a számosabb kategóriákat adják meg, így a felsoroltak az összes fizikai dolgozóknak csak mintegy háromnegyedét tartalmazzák. A listát némileg tovább kellett szűkítenem, hogy legalább 1960-ra és 1970-re összevethető adatsort kapjak. Éppen ezért nem dolgoztam be ebbe az adatsorba az 1980-as népszámlálás anyagát; az ugyanis a listát tovább szűkítette volna. Továbbá az áttekinthetőség érdekében a rendkívül sok egyéni foglalkozást típusokba vontam össze az alábbiak szerint: 1. vas- és fémipar: bányászat, kovács, lakatos, szerszámkészítő, fémesztergályos, gép- és

Rövid 10 év alatt megkétszereződik a vas- és fémipari munkások aránya, mégpedig, s ez sem lényegtelen, elsősorban a *nagyüzemek* rendkívül dinamikus fejlődésének jóvoltából. Például a Kismotor- és Gépgyár (pontosabban jogelődje) 1960-ban 169 fős teljes létszámmal dolgozik, 1970-ben már 925 fővel; a növekedés csaknem ötszörös.³⁶ És nem lényegtelen az sem, hogy éppen a modernebb gépi nagyipar *szakmái* mutatják a legnagyobb létszámnövekedést: a fémesztergályosok száma 90-ről 234-re, a gép- és motorszerelőké 87-ről 194-re, a műszerészeké 78-ról 140-re nő. (Miközben például a növénytermesztő mezőgazdasági munkásoké 1801-ről 688-ra csökken.)

Az 1970-es évekre kialakul tehát egy korszerűbb, fejlettebb, differenciáltabb foglalkozásszerkezet. A nagyüzemi munkásság, mégpedig a korszerű gépi technikával dolgozó nagyüzemi munkásság válik, legalábbis nagyságrendje szerint, meghatározó jelentőségűvé, és ez mindenképpen komoly esélyt biztosít egy fejlettebb társadalomszerkezet kialakulásához, a korábbi polgári-kispolgári modellen való túllépéshöz.

A folyamat kiteljesedését azonban nem elhanyagolható jelentőségű ellentmondások nehezítik. Legalábbis három ilyen tényezőegyüttesről kell szólni. Tagadhatatlanul igaz ugyan,

motorszerelő, mg.-gépszerelő, hegesztő, műszerész; 2. textilipar: fonó, szövő, kötszövő, szabó, varrónő; 3. egyéb ipar: rádió- és tévészerelő, ásztalos, cipész, molnár, pék, hentes, ipari gépkezelő, vegytisztító; 4. építőipar: kőműves, ács, vasbetonszerelő, csőszerelő, festő és mázoló, villanyszerelő, kubikos; 5. mezőgazdaság: növénytermesztő, állattenyésztő; 6. szolgáltatás: pincér, fodrász, gépkocsivezető, postás; 7. segédmunkás.

³⁶ Bács-Kiskun megye gazdasági és kommunális fejlődésének 25 éve. Megyei Tanács, Kecskemét, 1970.

hogy a nagyüzemi munkásság a meghatározó jelentőségű, de igaz az is, hogy az ipari fizikai munkások számszerű többsége még a közép- és kisüzemekben dolgozik. A fő arányok: a munkások erős egyharmada dolgozik az 1000 főnél többet foglalkoztató üzemekben, kicsivel kevesebb, mint 30% a középüzemekben, és így még mindig egyharmad „üzemnek” is alig tekinthető kisműhelyben. Szép számmal vannak tehát olyanok, akiknek alapvető létviszonyaiban, tényleges munkavégző tevékenységében őrződhet, újratermelődhet a korábbi kispolgári jelleg. Ez az első komoly belső ellentmondás.

A második a nagyarányú bevándorlás és ingázás. A nagyságrendekről. Már 1960-ban is a Baján élők egyötöde bevándorolt volt; nagy részük faluról érkezett, és az ipari munkásság számát gyarapította.³⁷ A hatvanas évek felgyorsuló fejlődése természetesen a bevándorlók újabb hullámaint hozta, a folyamatot különösen meggyorsította a hetvenes években elinduló nagyarányú lakásépítés. Az ingázókról: a hetvenes évek közepén már közel 5000 fő jár be a környékről naponta a város üzemébe,³⁸ az aktív keresők nagyjából egynegyede,³⁹ az eljárók száma a 400-at sem éri el.

A bevándorlás, illetve az ingázás nyilván messzemenő hatással van mind a munkahelyi, mind a lakóhelyi, mind a legszélesebb értelemben vett társadalmi beilleszkedésre, az integrációra. Kolosi Tamás írja: „Napjainkban ugyanis a legélesebb különbség az ipari munkásságon belül a munkásszármazásuk (s ennek következtében jórészt szakképzett, többségében város-

³⁷ Az 1960. évi népszámlálás adatai.

³⁸ A Városi Tanács adata.

³⁹ Az 1970. évi népszámlálás adatai alapján.

lakó és csak az iparhoz kötődő) és a paraszti származású (nagy részt szakképzetlen, falun élő, ingázó, a mezőgazdasági termeléssel családján, illetve a háztáji kisegítő gazdaságon keresztül kapcsolatot tartó) munkások között van.”⁴⁰

A bevándorlás kimozdítja az érintetteket eredeti társadalmi közegükből (többségükben a falvakból), és gyökeresen új létviszonyok közé helyezi őket. De az integrálás: a magatartás- és gondolkodásmódok, a szokások megváltozása nem megy végbe máról holnapra. A faluból jöttek hozzák magukkal az ott kialakult szokásokat, értékeket, normákat, és csak hosszabb idő után, gyakran csak a második nemzedékben válnak valóban, a szó teljes értelmében munkássá és város lakóvá.

A bejárók helyzete sem könnyebb. Ők ugyan nem szakadnak ki eredeti közegükből. A lakóhelyi rokoni és szomszédsági kötelékek fennmaradnak, ennek azonban az az ára, hogy nagy részüknél erős kettős kötöttség, tulajdonképpen kettős, egymásra rétegződő érték- és normarendszer alakul ki: a falu archaikusabb, hagyományörzőbb normarendje keveredik az üzemben (a munka helyén!) szükségképpen átélt modernebb, változóko nyabb, más típusú normarenddel.

S végül a harmadik ellentmondás egy sajátos tudati tény. (Ami egyébként korántsem bajai sajátosság — mint tulajdonképpen már az előző sem —, hanem az átmeneti társadalom jellegzetessége; amelynek azonban a hatása a városnak a saját fejlődésére is érzékelhető.) Az újabb marxista gazdaság szociológiai irodalomban különböző vonatkozásokban megtalálható annak

⁴⁰ Kolosi T., *Társadalmi szerkezetünk várható fejlődésének tendenciái*. Társadalomtudományi Közlemények, 1977, 1. sz.

elemzése, hogy a munkásoknak a vállalathoz való viszonya sokban megőrzi (újratermeli) a bér munkásviszony mozzanatait.

A kétféle — a bér munkás és az új típusú szocialista — viszonyrendszer egymásra rétegződését a legpontosabban Szczeпаński fogalmazza meg: „Megváltozik tehát a munkások helye a társadalom rétegződési rendszerében. Gazdasági helyzetük nem változik jelentősebben, mert a munkás továbbra is állandóan érzi a beruházások nyomását a maga napi szükségleteire és rövid távon érdekeire is. Megváltozik viszont a vállalat társadalmi rendszerében elfoglalt helye, s noha továbbra is a vállalatvezetőségnek alárendelt bér munkás marad, de intézményein keresztül azt ellenőrzés alatt tartja.” (Kiemelés tőlem — B. P.)⁴¹ Számomra most éppen az a lényeges, hogy a munkás a szocialista vállalatban is közvetlenül (a közvetlen mindennapiságban átél és ezért a mindennapi tudatban így tükröződő viszonyokban) *bér munkáshelyzetben van*. Ámbár ez a bér munkáshelyzet semmiképpen sem abszolút érvényű — éppen a (közvetett) tulajdonosi-ellenőrzési viszonyok korlátozzák —, mégis, egy önmagában szintén nem teljes kifejelettségű, de több vonatkozásban jellegzetesen *bér munkástudatot* alakít ki. Baján ez a bér munkástudat, legalábbis tömegesen, *új alakulás*. Hiszen láttuk, a két világháború közötti időszakban még a kisiparosok-kiskereskedők kispolgári mentalitása volt a *jellegadó*. Ennek átöröklődése (újratermelődése) és a bér munkástudattal való sajátos egybefonódása hozza létre azt a sajátos helyzetet, amelyben a munkásság *társadalomszerkezeti értelemben is* kialakulatlan, és így még nem alkalmas arra, hogy a városnak ne csak statisztikai,

⁴¹ J. Szczeпаński, *A szociológus szemével*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1977, 68.

hanem társadalmi vonatkozásban is meghatározó, jellegadó rétege lehessen.

És nem válhatott jellegadóvá az értelmiség sem. Róluk részletesen a következő fejezetekben lesz szó. Itt elegendő a legfontosabb okok pusztá jelzése. Az egyik mindenestre az, hogy többségük nem bajai. Kétharmaduk bevándorolt (nem bajai születésű), és ezek nagyobbik része is már felnőttként, másutt elkezdett értelmiségi pálya folytatásaként érkezett a városba. Továbbá: hirtelen nőtt meg a réteg, a felgyorsuló fejlődés időszakában alig egy évtized alatt (1960-tól 1970-ig) a diplomások száma megkétszereződött. Idejük sem lehetett még „összerázódni”. Semmiképpen sem lehet, még korlátozott értelemben sem, jellegadó réteg.

Végtere is, ha mindezeknek az ellentmondásoknak a számításba vételével összefoglalóan akarjuk jellemezni Baja társadalomszerkezetének mai képét, akkor ellentmondásos, több tagadást, mint pozitív állítást tartalmazó megfogalmazáshoz juthatunk csak.

A társadalomszerkezet meghatározó részévé minden kétséget kizáróan a munkásság vált; a bajai társadalom polgári, kispolgári jellege strukturális értelemben alapjaiban eltűnt. (Csak a hagyományokban, a mentalitásban él tovább, de ez más kérdés.) Ez a munkásság azonban a leírt ellentmondások következtében — és megint: strukturális értelemben — nem kiformált, valamelyest is körülírható saját arculatú társadalmi tömb. Belsőleg rendkívül erősen rétegzett, és nem csak a szakma, a képzettség, a munkajelleg vonatkozásában, hanem a munkásmivolt kialakultsági szintjeinek igen erős szóródása tekintetében is. Magának nincs határozott arculata; nem tud ilyent adni a városnak sem. És nem tud arculatot adni a városnak a hirtelen megduz-

zadt, sokfelől jött, önmagában szintén igen tagolt értelmiségi-
vezető réteg sem, még kevésbé az egyébként is csekély mezőgaz-
dasági népesség. A városnak a korábbi, viszonylag határozott
arculatú polgári-kispolgári társadalomszerkezete tehát felbom-
lott, de az új alapokon megszerveződött új struktúra még nem
alakult ki. (Még megközelítőleg annyira sem, mint amennyire ez
más, e szempontból szerencsésebb fejlődésű kisvárosokban
megtörtént.) Jelen állapotát a szétesettség és az önálló arc
újramegtalálására, kialakítására való igény és törekvés jellemzi.

II. AZ ÉRTELMISÉG BELSŐ SZERKEZETE

Az előzőekben felvázoltam a városnak azt a gazdaság- és társadalomszerkezetét, amely meghatározza az értelmiség létét, és amelyen belül az értelmiségnek el kell önmagát helyeznie. Amikor most az értelmiségi-vezető réteg belső szerkezetét fogom elemezni, először is az *egyének felől* indulok el: kik azok az emberek, honnan jöttek — társadalmi és földrajzi értelemben —, milyen életutakat jártak be, milyen fontos személyes kapcsolatokkal rendelkeznek, akik ma Baja e rétegét alkotják? Ezután a munka világának, a munkahely- és szakmastruktúrának az elemzésével próbálom megmutatni az értelmiség szerkezet *társadalmi jellegzetességeit*. Végül mindezek alapján vázoló fel a főbb értelmiségi csoportok „társadalmi arculatát”.

A SZÁRMAZÁS, A CSALÁDI KAPCSOLATOK ÉS A MOBILITÁS KÉRDÉSEI

Társadalmi származás: az apa (és nagyapa) foglalkozása szerint. A két világháború között a bajai értelmiség származás szerinti összetétele egy kissé eltért az országostól. Az utóbbiakról összefoglalóan írja Andorka Rudolf: „Együttvéve az egész

szellemi foglalkozású rétegnek körülbelül fele a szellemi rétegből, több mint egynegyede kiskereskedőktől és kisiparosoktól származott.”⁴² Hozzáteszi még, hogy „az értelmiség külső utánpótlását . . . az önálló iparosok és kereskedők osztályából kapta”.⁴³ Baján ez a tendencia, éppen a város bemutatott polgári jellegéből következően, az országonál erősebb volt.

Többször említett életrajzi adataink szerint az összes értelmiségi és vezető kereken fele értelmiségi-vezető-birtokos származású, de majdnem ugyanannyi az iparos-kereskedő családokból jöttek aránya is. További részbizonyíték egy, az 1940-es évek elejéről származó, a közigazgatás dolgozóinak egy részéről készült és az apa foglalkozását is tartalmazó kimutatás.⁴⁴

Ebben a kimutatásban az értelmiségi kategóriába sorolható kb. 30 városi tisztviselő közül 19 szerepel; közte a polgármester és helyettese is. A listán szereplő *valamennyi* értelmiségi-vezető apja iparos. (A polgármesteré: „asztalosmester”). Még ha feltételezzük is, hogy minden többi, a listán nem szereplő városi tisztviselő értelmiségi-vezető származású, akkor is az a helyzet,

⁴² Andorka R., *Az értelmiség társadalmi mobilitásának történeti alakulása*. In: Huszár T. (szerk.): *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978, 72.

⁴³ Uo. 75.

⁴⁴ A kimutatást a Kecskeméten levő bajai levéltárban találtam. Sem dátumot, sem a kimutatás funkciójára vonatkozó jelzést nem tartalmaz. Keletkezési idejét a benne szereplő nevek és a Tiszti Cím- és Névtár adatainak egybevetésével lehetett csak 2-3 év pontossággal meghatározni. Nem teljes, a tisztviselők mintegy kétharmadát tartalmazza, a listára való felvétel szempontja kideríthetetlen. A szereplő adatok azonban hivatalosak: az irat a polgármester kézjegyével és pecsétjével hitelesített.

hogy ezekben az években a városi közigazgatás többsége a polgárságból (kispolgárságból) érkezett.

Ugyancsak alátámasztja az elmondottakat a *kilépési mobilitás* egy kicsiny szeletének bemutatása.

Forrásom az 1940-es virilista-jegyzék, illetve a nevekhez gyűjtött életrajzi adatok. A listából kiemeltem azokat az iparosokat (58 fő), kereskedőket (47 fő) és „földbirtokosokat” (20 fő), akikről értelmezhető életrajzi adatsort sikerült gyűjteni. (A „földbirtokosok” egyébként csaknem kivétel nélkül 10—20 holdas *bérlők*, sőt egyharmaduk eredeti foglalkozása postás, vasutas stb., akik csak nyugdíjazásuk után kezdtek gazdálkodni; tehát a „földbirtokosok” tulajdonképpen paraszt-polgárok.) Itt a *gyermekeik* sorsára vonatkozó adatok az érdekesek (6. táblázat).

6. TÁBLÁZAT

*Az 1940-es virilista-jegyzékben szereplő iparosok, kereskedők és „földbirtokosok” * gyermekeinek foglalkozása és lakhelye*

A listán szereplők foglalkozása	A listán szereplő személy gyermeke					összes gyermek
	értelmiségi foglalkozású		nem értelmiségi foglalkozású		foglalkozása nem ismert	
	Baján	máshol	Baján	máshol		
Iparos	6	18	52	10	7	93
Kereskedő	16	11	27	14	2	70
„Földbirtokos”	3	2	12	8	2	27
Összesen	25	31	91	32	11	190

* A táblázatban 125 személy gyermekeinek adatai szerepelnek. A jegyzékben van még e kategóriákba tartozó további 8 személy, akinek gyermekeiről nincs adatom.

Nem kevés tehát, közel egyharmad, a *biztosan* értelmiségivé vált gyermekek száma. Ugyanakkor a gyermekek lakhelyének adatai felhívják a figyelmet egy később részletesebben vizsgálandó jelenségre is. Az életrajzi anyagokból tudjuk ugyanis, hogy döntő többségükben törzsökös bajai családokról van szó. Mégis, a gyermekek közül — tanulmányaik befejezése után — többen mentek máshová dolgozni, mint ahányan hazatértek. Holott a város „felvevőkapacitása”, mint ezt az értelmiségiek számának növekedése mutatja, mindvégig megvolt. Vagyis miközben Baja polgársága „kitermelt” értelmiséget más városok számára, egyidejűleg vonzott értelmiséget máshonnan.

A lényeg tehát még egyszer: Baja két világháború közötti értelmisége, származására nézve az országos átlagnál nagyobb részben polgári (kispolgári) eredetű. Ez pedig a hagyományozódás különböző csatornáinak közvetítésével nem kis mértékben motiválja a mai értelmiségtudat, a mai értelmiségi magatartásmodellek alakulását is.

A felszabadulás utáni társadalmi átrétegződési folyamatok természetesen a városban is érvényesültek. A közigazgatás személyi állományának hozzávetőleg a fele már a negyvenes években kicserélődött, és volt munkások-parasztok vagy munkás-paraszt származásúak kerültek be. A még ma is aktív gazdasági vezetők között szép számmal vannak, akik ebben az időben munkáskáderként indultak el az értelmiségi pályán. A mai arculatot azonban ebben a kérdésben is a hatvanas évek gyors értelmiségi létszám-növekedése alakította ki. Milyen tehát a bajai értelmiség származás szerinti összetétele ma, és vannak-e sajátosságai?

A *leírással* — saját adatfelvételem alapján — nem lesz különösebb gond. Annál nehezebb ezúttal a sajátosságok

kimutatása, az *összehasonlítás*. A marxista szociológia egy voltaképpen megoldatlan elméleti kérdésébe ütközünk itt: a társadalmi struktúra, a társadalomszerkezet problémakörének tisztázatlanságába. Az a helyzet ugyanis, hogy mivel a marxista szociológiában az e kérdésről folyt és folyó vitában nem sikerült eddig egyértelmű álláspontot kialakítani, így minden kutatás a saját céljainak leginkább megfelelő (rétegződési) kategória-rendszert használ. Így az adatsorok összehasonlítása, mint látni fogjuk, rendkívül nehéz, gyakran lehetetlen. Következésképp, amikor a bajai sajátosságokat keresem, átfogó jellemzést nem tudok adni, csak néhány eltérő részmozzanatot lehet megmutatni. Elsőnek nyilvánvalóan az összefoglaló adatsort kell megnéznünk (7. táblázat). A részletes adatokat a 8. melléklet tartalmazza.

Ebből a táblázatból önmagában véve még csak annyit tudunk megállapítani, hogy a nemek között a származás tekintetében igazán jelentős különbség nincs. Eltérés mindössze két ponton mutatkozik: mezőgazdasági fizikai származású a férfiak, önálló

7. TÁBLÁZAT

Az értelmiségiek (és vezetők) megoszlása az apa foglalkozása szerint Baján (%-os adatok, az értelmezhető válaszok arányában)

Az apa foglalkozása	Ipari fizikai	Mezőgazdasági fizikai	Önálló	Alkalmazott	Értelmiségi-vezető	Egyéb	Együtt (N = 100%)
Együtt	21	19	14	13	29	4	912
Férfiak	20	23	11	13	29	4	539
Nők	22	15	17	12	30	4	373

(kisiparos-kiskereskedő) apától származó pedig a nők között van valamennyivel több.

Az esetleges bajai sajátosságok megmutatásához tehát összehasonlító adatokat kell keresni. Az apák foglalkozásának kategóriarendszerét tekintve az enyémmel egészen pontosan összevethető az Andorka—Harcsa—Kulcsár által végzett mobilitásvizsgálaté. Itt a nehézség az, hogy ez a vizsgálat időben csak 1962—64-ig megy el, ezért a bajai adatokból kiemeltem az ebben az időpontban már dolgozók (36 évesek és idősebbek) adatait, és ezeket hasonlítom össze (8. táblázat).

A megoszlások különbségei csekélyebbek annál, semhogy azokat — tekintettel az összehasonlításnak az adatforrások különbözőségeiből adódó korlátozott lehetőségére — érdemi különbségként értelmezhessük. Más szóval: Baja értelmiségének

8. TÁBLÁZAT

Értelmiségiek (és vezetők) megoszlása az apa foglalkozása (társadalmi csoportja) szerint országosan és Baján (férfiak), %

Az apa foglalkozása	Országosan	Baján
Ipari fizikai munkás	27	23
Mezőgazdasági fizikai munkás	25	28
Önálló (kisiparos-kiskereskedő)	15	11
Alkalmazott, egyéb szellemi	16	13
Értelmiségi-vezető	16	22
Egyéb	1	3
Összesen	100	100

* Andorka R.—Harcsa I.—Kulcsár R., *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. KSH, Budapest, 1975, 66—68.

származás szerinti összetétele — általánosságban — meglehetősen jól közelíti az országos arányokat. Ugyanerre enged következtetni a vidéki értelmiségvizsgálat — már némiképp más kategória-rendszert használó — összefoglaló adatsora is: eszerint ipari fizikai munkás származású 31%, mezőgazdasági fizikai 27%, alkalmazott 14%, vezető-értelmiségi 22% és egyéb származású 6%.⁴⁵

Össze lehet hasonlítani még két jellegzetes értelmiségi csoport, a pedagógusok és az orvosok származás szerinti összetételét két-két más vizsgálat adataival. Mindkét csoport külön szerepel a vidéki értelmiségvizsgálatban,⁴⁶ és megvannak a szükséges adatok a vonatkozó rétegvizsgálatokban is.⁴⁷ A megoszlásokat egy táblázatba vontam össze (9. táblázat).

Úgy tűnik, ezekben az adatokban már felfedezhető valami kevés, talán éppen Baja társadalomszerkezetének alakulásából következő sajátosság. A város *pedagógusai* között az átlagosnál kevesebb mind a munkás, mind a paraszt származású, és aránylag sok az apák között az önálló. A pedagógusok Baján nagy hagyományú csoport, meglehetősen személyi folytonossággal. Talán joggal gondolhatunk arra, hogy a származási arányoknak ezek az eltolódásai a város polgári-kispolgári jellegéből következnek. Feltehető, hogy az iparosok-kereskedők továbbtanulásra szánt gyermekeiket az egyébként is helyben levő, tehát könnyen elérhető tanítóképzőbe küldték. A fizikai

⁴⁵ Kiss Gy. (szerk.), *A vidéki értelmiség helyzete*. I—V. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971—1972. Adatok: IV. 1. táblázat.

⁴⁶ Uo. IV. 7. táblázat.

⁴⁷ Ferge Zs. és mtsai, *A pedagógusok helyzete és munkája*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1972; Bánlaky P.—Kérész Gyné—Solymosi Zs., *Orvosok Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

9. TÁBLÁZAT

A pedagógusok és az orvosok megoszlása az apa foglalkozása szerint, %

Az apa foglalkozása	Pedagógusok			Orvosok		
	vidéki értelmiség-vizsgálat	pedagógus-vizsgálat ^a	Baja	vidéki értelmiség-vizsgálat	orvos-vizsgálat	Baja
Ipari fizikai	32	31	22	19	13 ^c	20
Mezőgazdasági fizikai	25	25	15	25	11	23
Önálló	— ^b	8	16	—	— ^d	14
Alkalmazott, egyéb szellemi	14	22	14	21	19	9
Értelmiségi-vezető	29	14	32	35	33	34
Egyéb	— ^b	—	—	—	24 ^d	—
Összesen (N = 100%)	419	866	297	127	810	79

^a Csak a vidékiek és csak általános iskola, gimnázium, szakközépiskola pedagógusa.

^b Kategória nem szerepel.

^c Csak a gyári munkások.

^d Az orvosvizsgálatban az önállókat az ún. „egyéb kétékezi” kategóriába sorolták. Ebbe tartozik még a vasút, a szolgáltatás stb. is; ezért kellett itt az „egyéb” sorban szerepeltetni az adatot, ez azonban tartalmazza az értelmezhetetlen válaszokat — 8% — is.

származásúak kisebb aránya pedig értelemszerűen következhet abból, hogy a város társadalmában a munkásság és parasztság viszonylag kis súllyal volt jelen (a két világháború között; tehát az apák nemzedékében).

Az orvosoknál csak az önálló apák jelentős aránya a feltűnő: oka elképzelhetően hasonló, mint amit a pedagógusokról feltételeztem. (A fizikai származásúaknak az országos orvosvizsgálatban mutatkozó alacsonyabb aránya más kérdés. A vizsgálat kimutatta ugyanis, hogy az orvosoknál a származás és a munkahely településjellege között határozott összefüggés van: az értelmiségi származásúak inkább Budapesten és a nagyvárosokban, a munkás-paraszt származásúak inkább kisvárosokban, falvakban találhatók.)

Az országos adatokkal való összehasonlítás alapján (amely, sajnos, az adatforrások korlátozottsága folytán igencsak részleges lehetett) azt mondhatjuk, hogy Baja értelmiségének származás szerinti összetételében lényegében megszűnt az a sajátos polgári-kispolgári dominancia, ami a két világháború közötti idősakra jellemző volt. Némely utóhatásaival ugyan még lehet találkozni, lényeges vonásaiban azonban a bajai értelmiség képe ebben a vonatkozásban is hasonult az országos átlaghoz. Minden bizonnyal része van ebben — a városban is természetesen lejátszódó általánosabb átrétegződési folyamatokon túl — a nagymértékű bevándorlásnak is, amelyről később lesz szó részletesebben.

Ha most már szűkebben csak magára a város értelmiségére fordítjuk figyelmünket, akkor elsőként azt kell megnézni, hogy a származás és a *saját foglalkozás* milyen viszonyban van egymással. Az eddig elmondottakhoz képest különösebb újdonságot nem találunk. Az egyébként is eléggé gyenge összefüggés nagyjából a pedagógusok és az orvosok származásának már bemutatott sajátosságaiból adódik. Jelentősebben eltér még az átlagtól az „egyéb értelmiségi” kategória összetétele: közöttük a legtöbb a fizikai és a legkevesebb az értelmiségi származású. Itt

azonban figyelembe kell venni, hogy ebbe a kategóriába soroltuk a középvezetőket, a nem diplomás ipari és mezőgazdasági vezetőket.

A társadalmi származás kérdése természetesen nem önmagában érdekes. Az értelmiségi funkciók betöltésének milyensége, az értékek, normák, magatartási modellek alakulása egyik meghatározójaként akarjuk értelmezni. Éppen ezért nem lehet megelégedni csupán az apa foglalkozása szerinti elemzéssel, kísérletet kell tenni a kibocsátó családi környezet valamivel árnyaltabb megmutatására. Az egyik lehetőség az, hogy bevonjuk az elemzésbe az *anya foglalkozását* is. Mivel számomra éppen az a lényeges, hogy mennyire homogén vagy nem homogén a kibocsátó családi környezet, az apa és az anya foglalkozását együtt vizsgálom.

Természetesen meglehetősen sok (47,5%) a háztartásbeli anya. Az is természetes, hogy a leggyakoribb a paraszti családokban (66%) és az önállóknál (63%), a legkisebb arányban pedig az értelmiségi apák feleségei háztartásbeliek (37%). Ahol a nő háztartásbeli, a család státusát, társadalmi helyzetét és mindazt, ami ebből következik, egyértelműen a férj (az apa) foglalkozása határozza meg; ezek a családok tehát szempontunkból homogénnek tekinthetők.

A család által közvetített értékrendet differenciáltabbnak tételezem fel azokban az esetekben, amikor a feleség (az anya) is dolgozik; különösen akkor, ha foglalkozása eltér a férjétől. A fő — szükségképpen összevont kategóriák szerinti — arányok a következők (10. táblázat).

Lényegében homogén a családi környezet a fizikai munkás és az értelmiségi családokban. A legerősebb az inhomogenitás az önálló és alkalmazott kategóriában: az ilyen foglalkozású apák

10. TÁBLÁZAT

Az anyák foglalkozásának megoszlása az apák foglalkozása szerint, %

Az apa foglalkozása	Az anya foglalkozása			
	ipari és mező- gazdasági fizikai	önálló és alkal- mazott	értelmi- ségi és vezető	összesen (N = 100%)
Ipari és mezőgazdasági fizikai	85	9	6	129
Önálló és alkalmazott	44	45	11	96
Értelmiségi-vezető	10	18	72	155
Együtt	44	22	34	380

* Összevont adatok: az „egyéb” foglalkozási kategória nélkül. A teljes adatsort a 10. melléklet tartalmazza.

csaknem felének fizikai munkás a felesége. Azoknak a családoknak a nagy többségében (69%) azonban, amelyekben az anya is dolgozik, a házastársak foglalkozásuk alapján azonos rétegbe tartoznak. Hozzáteve ehhez azokat a családokat, amelyekben az anya háztartásbeli, megállapíthatjuk, hogy a bajai értelmiségiek többsége a foglalkozás (társadalmi réteg) szempontjából homogén családból származik. Otthonról tehát viszonylag egységes értékrendet, szemléletmódot, magatartási mintát hozhatott magával.

A másik lehetőség, amellyel az értelmiségi családok társadalmi származás szerinti homogenitását valamennyire még közelíteni tudjuk, a megkérdezettek *házastársai származásának* (a házastárs apja foglalkozásának) vizsgálata. Melléhelyezem mindjárt maguknak a megkérdezetteknek az apa foglalkozása szerinti megoszlását is (11. táblázat).

11. TÁBLÁZAT

Az értelmiségiek megoszlása az apa foglalkozása, valamint a házastárs apjának foglalkozása szerint, nemenként (%-os adatok, az értelmezhető válaszok arányában)

Az apa, illetve a házastárs apjának foglalkozása	Férfiak		Nők		Együtt	
	apa	házastárs apja	apa	házastárs apja	apa	házastárs apja
Ipari fizikai	20	19	23	20	21	20
Mezőgazdasági fizikai	24	23	16	25	20	24
Önálló	12	18	18	16	14	17
Alkalmazott	14	14	13	11	13	13
Értelmiségi-vezető	30	26	30	28	32	26
Összesen (N = 100%)	520	437	359	205	879	642

Azt látjuk tehát, hogy igazán jelentős különbség nincs a megkérdezett értelmiségiek és házastársaik apjának foglalkozása között. Vagyis az egyes értelmiségi családok az *otthonról hozott* értékrendjeikben kevésbé hordoznak a házasfelek eltérő származásából adódó (tehát közvetlenül társadalmi eredetű) eltéréseket.

Végül valamelyest motiválja a társadalmi eredetről kialakított képet a harmadik generáció, a *nagyapák* foglalkozásának bemutatása, ámbar az értelmezhető adatok csekély száma miatt az elemzéssel nagyon messzire nem juthatunk (12. táblázat).

A nemek között e tekintetben semmi komolyabb különbség nincs, ezért a továbbiakban elegendő csak az *együtt* adatokkal foglalkozni. A harmadik generációs értelmiségiek aránya (akiknek nagyapja is értelmiségi-vezető volt) az egytizedet sem éri el. Ez azonban valószínűleg nem bajai sajátosság. (Az eddig

12. TÁBLÁZAT

*Az apai nagyapák foglalkozása nemenként**

Apai nagyapa foglalkozása	Férfi	Nő	Együtt
Ipari fizikai	17	12	29
Mezőgazdasági fizikai	85	42	127
Önálló	34	19	53
Alkalmazott	7	4	11
Értelmiségi-vezető	14	11	25
Egyéb	35	28	63
Összesen	192	116	308

* Csak az értelmezhető válaszok. A válaszhiányokon túl a meghalt, nyugdíjas jelöléseket sem vettük fel.

használt összehasonlító anyagok közül a nagyapa foglalkozására csak az orvosvizsgálatban kérdeztek. Ott — noha az orvosokat, sok tekintetben joggal, a legzártabb értelmiségi csoportnak tekintik — a diplomás nagyapák aránya éppen 10%.⁴⁸ Abban a Baján talált 25 esetben viszont, amelyekben a nagyapa már értelmiségi volt, a rétegbe tartozás folytonos: a 25 eset közül 22-ben az apa is értelmiségi-vezető foglalkozású.

A munkás nagyapák alacsony, ezzel szemben a paraszt nagyapák magas aránya még az elmaradott kapitalizmus kori társadalomszerkezet ismeretében is meglepő. Nem áll rendelkezésre országos összehasonlító adat, az értelmezés csak feltételes lehet. Láttuk — és részletesebben még látni fogjuk —, hogy a bajai értelmiség igen jelentős része *bevándorolt*. Mégpedig

⁴⁸ Az ELTE BTK Szociológiai Tanszék orvosvizsgálata nyersanyagából.

nyilvánvalóan többségük nem Budapestről vagy a nagyobb városokból érkezett, hanem a környező falvakból, illetőleg az ország más kisvárosaiból. Tudjuk ugyanakkor, hogy különösen a nagyapák nemzedékének idején, az ipar erősen a nagyvárosokban koncentrálódott; ott alakult ki a munkásság, ott éltek a munkáscsaládok. Akiknek értelmiségivé vált gyermekei — és unokái — természetszerűen igyekeztek a nagyvárosokban elhelyezkedni. A paraszti közegekből érkezők alkalmasint földrajzi értelemben is egy lépcsőfokkal léptek feljebb: faluból kisvárosba. Talán ezzel magyarázható a paraszt nagyapák magas aránya.

A társadalmi mobilitás elismert jelenségére utal továbbá, hogy az önálló nagyapák gyermekeinek — a megkérdezettek apáinak — többsége maga is önálló (20 fő) vagy értelmiségi-vezető (16 fő). Ez a mikrometszet is mutatja tehát, hogy az apák nemzedékében az értelmiségi-vezető réteg utánpótlását komoly mértékben az önállók (a kispolgári egzisztenciák) adták.

A bajai értelmiség társadalmi származásáról (a generációk közötti mobilitásról) végül is összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy lényeges mozzanatait tekintve azonos vagy nagyon hasonló az országban lejátszódott folyamatokhoz. A ma a városban dolgozó értelmiségieknek egyharmada származik ugyanebből a rétegből — és kevesebb mint egytizede a harmadik generációs értelmiségi —, nagyobbik részük fizikai munkás családból jött. Magával hozva — részben — kibocsátó rétegének érték- és normarendszerét, átélve a társadalmi helyváltoztatás konfliktusait. Mai arculatának kialakulásában ez a tény kemény meghatározóként van jelen.

A legfontosabb jelen idejű társadalmi kapcsolat: a házastárs. Az elemzés első, még egészen külsődleges lépcsőfoka a családi

állapot adatsorának bemutatása. A férfiak 89%-a házas, a nők 76%-a férjezett. Elvált a férfiak közül 3%, a nők közül 5%. Nőtlen (hajadon) 6, illetve 10%.

Az arányok érdemben nem térnek el a más értelmiségivizsgálatokban találtaktól, és a teljesen „szabályos” értelmiségi arányokat találjuk az egyes életkori csoportokban is: a 21—25 évesek 62%-a, az idősebb korcsoportokba tartozóknak rendre 82—88—91%-a házas. Ebben a bajai értelmiség semmi sajátossággal nem rendelkezik. Annál inkább eltérő a kép a házasságban megnyilvánuló rétegekapsolatok, a *házastárs foglalkozásának* tekintetében (13. táblázat).

A bajai értelmiség tehát a házastársi kapcsolat vonatkozásában jóval zártabb, mint a vidéki értelmiség átlaga: az összes

13. TÁBLÁZAT

Az értelmiségiek-vezetők házastársának foglalkozása (%-os adatok az összes házas arányában)

A házastárs foglalkozása	Baja			Vidéki értelmiség-vizsgálat* (együtt)
	férfi	nő	együtt	
Fizikai dolgozó	5	9	6	7
Alkalmazott, egyéb szellemi	21	10	17	34
Értelmiségi, a válaszolóval azonos foglalkozású	22	33	26	39
Értelmiségi, a válaszolóval nem azonos foglalkozású	47	45	46	
Egyéb	2	3	2	3
Háztartásbeli	3	—	3	17
Összesen (N = 100%)	552	317	869	1079

* Kiss, *A vidéki értelmiség helyzete*. I. 143.

14. TÁBLÁZAT

A feleség foglalkozása az értelmiségi férfiak Baján kötött házasságaiban korszakonként

Korszak	A feleség foglalkozása						Összesen	
	háztartásbeli		értelmiségi		egyéb		fő	%
	fő	%	fő	%	fő	%		
1918 előtt	111	92	7	6	2	2	120	100
1919—1945	128	66	52	27	14	7	184	100
1946—1956	51	22	67	29	91	40	209	100
1957 után	22	10	83	37	118	53	223	100

értelmiségi házastárs aránya csaknem kétszeres. A különbség egy része persze feltehetően abból adódik, hogy a két vizsgálat között csaknem 10 év telt el, és tudjuk, hogy az utóbbi időben a rétegzártság (a házastárs azonos rétegből választásának gyakorisága) valamelyest fokozódott. Ezt a tendenciát többek között az országos orvosvizsgálat is igazolja, másrészt a Baján értelmiségiek által kötött házasságok adatainak saját feldolgozása is erre utal; a házassági anyakönyvek adatait dolgoztuk fel a századfordulótól napjainkig, korszakonként megfelelő számú mintaévet kiválasztva (14. táblázat). A teljes adatsort a 11. melléklet tartalmazza.

A vidéki értelmiség átlagához képest a csaknem kétszeres különbséget azonban ez a tényező egészében semmiképpen sem magyarázza. Éppígy nem magyaráz semmit, ha az adatokat *foglalkozási csoportok* szerint bontjuk. Azoknak a csoportoknak mindegyikében, ahol országos összehasonlító adataink vannak, a bajai értelmiség az átlagosnál zártabbnak mutatkozik (15. táblázat).

15. TÁBLÁZAT

Az értelmiségi-vezető házastársak aránya az orvosok, jogászok és pedagógusok körében, % (a házások arányában)

Foglalkozási csoport	Baján			Országosan		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
Orvosok	70	92	76	50	93	64
Jogászok	68	74	69	35	81	44
Pedagógusok	87	82	83	—	—	—
Vidéki általános iskola	—	—	—	34	55	—
Vidéki gimnázium	—	—	—	52	87	—
Vidéki szakközépiskola	—	—	—	31	80	—

Forrás: Bánlaky—Kérészné—Solymosi i. m. 107.; Angelusz R. és mtsai, *A jogászság társadalmi helyzete és szakmai életútja*. Szociológiai füzetek 13. OM Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztály, Budapest, 1977, 64., 69.; Ferge és mtsai, *A pedagógusok helyzete és munkája*. 53.

A 13. és a 15. táblázat adatainak összevetése viszont megmutatja, hogy a magas bajai arány alapvetően abból származik, hogy a bajai értelmiségi *férfiak* közül sokkal többnek a felesége is értelmiségi, mint akár a vidéki értelmiségivizsgálatban, akár bármelyik összehasonlított csoportban. Ez azonban olyan sajátosság, amelyre pillanatnyilag nincs magyarázó hipotézisem. Nem a származás, az életutak következménye, ezekben ugyanis sem különleges helyi sajátosságokat, sem a nemek között komolyabb különbségeket nem lehet felfedezni. Nem az életkori megoszlás okozza, mert az sem különleges. Gyanakodhatnánk arra, hogy általánosabb *kisvárosi* jelenség, hiszen az országos adatokban a falusi értelmiségiek adatai is benne vannak, és feltehető, hogy náluk viszont több a nem értelmiségi házastárs.

Ennek azonban ellentmond egy Kőszegen végzett vizsgálat⁴⁹ adata, amely szerint ott nem a bajaihoz, hanem az országoshoz közelítő arányokat találtak. Gondolhatnánk arra is, hogy esetleg a történeti hagyományok s ezen belül a város polgári-kispolgári jellege, a kispolgári mentalitás és értékrendszer sajátos megjelenéséről van szó, de ez sem helytálló, mert a bajai értelmiségiek nagyobb része nem helybeli, igen sokan már házastársukkal együtt érkeztek a városba. Ezen a nyomvonalon továbbhaladva egyébként felvethető az a — már erősen pszichologizáló ízű — értelmezés is, hogy éppen a nagymérvű bevándorlás okozza ezt a sajátosságot: azok a családok a mozgékonyabbak, dinamikusabbak, helyváltoztatásra is inkább hajlamosak, amelyekben mindkét házaspár értelmiségi, és így a család egészének légköre dinamikusabb, kevésbé helyhez kötődő. Itt azonban már túlságosan ingoványos talajra jutottunk; végül is inkább bele kell nyugodni, hogy itt olyan bajai specifikumról van szó (vagy a véletlenek olyan sajátos összjátékáról), amelyek magyarázatát egyelőre nem ismerjük.

A saját foglalkozás és a házastárs foglalkozásának összefüggésére a 13. és a 15. táblázat már tartalmaz utalásokat. Mivel a kettő között határozott és elég erős kapcsolat van, érdemes valamivel részletesebben is megnézni (16. táblázat).

A családi kapcsolatok szempontjából a legzártabb csoport Baján a pedagógusoké, és még ennél is meglepőbb az, hogy minden eddigi — általam ismert — vizsgálat eredményétől eltérően a pedagógus *férfiak* között több az olyan, akinek értelmiségi házastársa van. Mégpedig zömmel azonos foglal-

⁴⁹ Kőszegen Nagy Árpád, a Szombathelyi Tanárképző Főiskola tanára végzett vizsgálatot 1976-ban. Az adatforrás a vizsgálat nyersanyaga.

16. TÁBLÁZAT

A saját foglalkozás és a házastárs foglalkozásának összefüggése nemek szerint, %-os adatok (a házások arányában)

Saját foglalkozás	Nemek	A házastárs foglalkozása			
		alkalmazott	értelmiségi, a házastárssal azonos foglalkozású	értelmiségi, a házastárssal nem azonos foglalkozású	összesen (N = 100%)
Mérnök, agrár-mérnök, közgazdász	férfiak	23	9	60	264
	nők	10	43	21	62
	együtt	20	16	52	326
Orvos	férfiak	20	37	33	49
	nők	4	42	50	24
	együtt	15	38	38	73
Pedagógus	férfiak	7	60	27	101
	nők	8	31	51	191
	együtt	8	41	42	292
Jogász, közgazgatási	férfiak	28	6	62	32
	nők	—	12	62	8
	együtt	22	7	62	40

kozású, tehát szintén pedagógus. A pedagóguspálya elnöiesedése, úgy látszik, azzal a következménnyel is járt (legalábbis Baján), hogy a pályán levő viszonylag kevés férfi könnyen tud magának közvetlen környezetéből házastársat találni. Tudjuk azt is — később majd részletesebben szólunk róla —, hogy a baráti-társasági kapcsolatokban is erős az azonos foglalkozásúak szerepe. A házastársi kapcsolatoknak ez a zártsága már egy sajátos pedagógus szubkultúra kialakulásának a veszélyét hordja magában, ha erről ma még Baján, szigorú értelemben

véve nem is beszélhetünk. Így is minden bizonnyal jelentős tényező a magatartásmodellek, a magatartási stratégiák kialakításában. Egyébként az arányok hasonlósága folytán mindez az *orvosokra* is érvényes.

A műszaki-közgazdasági és a jogi-közigazgatási értelmiségiek között az értelmiségi házastársak aránya ugyan valamennyivel alacsonyabb az előzőeknél, de náluk is elég magas; a jogászoknál biztosan, a műszakiaknál feltehetően magasabb az országos átlagnál. Az azonos foglalkozású házastársak kisebb száma itt magától értetődő: ezeken a pályákon jóval kisebb a nők aránya. A kapcsolatok tehát náluk túlnyúlnak a *szakmán*, de többnyire az értelmiségi mezőben maradnak; ezt is az értelmiség társadalm szerkezeti elhelyezkedése egyik tényezőjeként kell majd értelmeznünk.

A társadalmi, a munkahelyi és a földrajzi mobilitás. Milyen utat járt be a ma Baján dolgozó értelmiség a saját életében, milyen utat járt be társadalmi és földrajzi értelemben? — ezekre a kérdésekre keressük a választ ebben a fejezet részben.

A vidéki értelmiségvizsgálat részletesen elemzi az életpályán belüli *foglalkozásváltozások* adatait. Szelényi Iván bevezető tanulmányából viszont eléggé egyértelműen kiderül, hogy az értelmiségi rétegen *belüli* foglalkozásváltoztatás alig jelent társadalmi helyzetváltoztatást: „A pályájuk során több foglalkozással rendelkező értelmiségiek jelentős része csak értelmiségi foglalkozásokban dolgozott. . . Ha pártfunkcionáriusból tanácsi vezető vagy vállalati igazgató lesz, akkor úgy érzékeljük, hogy megváltozott a foglalkozása, holott valószínűleg kevesebbet változik a munkája vagy életkörülménye, mintha mondjuk egy vidéki körzeti orvos kórházi orvossá válik, pedig az utóbbi esetben eszünkbe sem jut arra gondolni, hogy az orvos meg-

változtatta foglalkozását.”⁵⁰ Ebből kiindulva Baján csak a tényleges *rétegváltást* néztem, mégpedig mindenekelőtt azt, hogy a mai értelmiségiek között milyen arányban vannak azok, akik életpályájukat *fizikai munkásként* kezdték.

Az adatfelvétel jellege következtében — önkítöltő postai kérdőív — eléggé sok a válaszbizonytalanság; az induló foglalkozás jellegét egyértelműen 1025 válaszolónál lehetett megállapítani. Közülük 127-nek (12,4%) az első foglalkozása volt *fizikai* jellegű. A nemzedéken belüli (karrier-)mobilitás tehát a bajai értelmiségnél eléggé kicsi. Az átlagos arány azonban természetesen az egyes foglalkozási csoportok jelentős eltéréseit tartalmazza.

Legtöbb a fizikai munkából lett értelmiségi az *ipari vezetők* között: 41 fő (32%). A részletesebb életútelelmzésekből kiderül, hogy náluk a mobilitás két típusa fordul gyakrabban elő. Ha nem is nagy számban, de dolgoznak még Baján olyanok — és többnyire a vállalatok felső vezetésében —, akiket az államosítások időszakában közvetlenül vezető beosztásba emeltek ki. Időközben csaknem mindannyian megfelelő szakképesítést (diplomát) szereztek, mégpedig kifejezetten szakjellegűt. (A politikai képzettség — a marxizmus—leninizmus esti egyetem — mint kizárólagos főiskolai végzettség még az államigazgatásban, a politikai apparátusban dolgozók körében is egészen kivételes. Náluk elsősorban a jogi, kisebb részben a pedagógiai diploma a jellemző.) Az ilyen mobilitás típusú ipari-gazdasági vezetők természetesen mind az idősebb korosztályokhoz tartoznak. A

⁵⁰ Szelényi I., *A vidéki értelmiség mobilitása*. In: Kiss, A vidéki értelmiség helyzete. IV. 11—12.

fiatalabbak tipikus útjának a sémája: szakmunkás-képesítés — esti-levelező technikum (technikusi vagy középvezetői munkakör) — esti-levelező egyetem vagy főiskola és ezt követően vezető beosztás. Ezt az utat mutatja egy főmérnöktől származó interjú részlete. Figyeljünk fel mindjárt az interjúrészlet végére, ami az értékrend alakulását jelzi; a karrier mobilitásuk tipikus konfliktusait: „Apám molnár volt, még a nagyapámtól megtanulta a vízimolnárságot. Persze aztán már nem dolgozhatott ebben, de mint molnár, aki maga csinálta a malmot, szóval a malom fa alkatrészeit, értett a fához, így ácsként dolgozott. Én is sok mindent megtanultam mellette. Két osztályt jártam a gimnáziumban, abba kellett hagynom, apám mellett dolgoztam. A katonaság után Pestre mentem dolgozni, kitanultam az asztalos szakmát. A munka mellett kezdtem tanulni. Ez a tanulás akkor faipari technikummal kezdődött, és a faipari egyetemen fejeződött be. Egy évre kerültem Bajára, a ... Vállalat egyik gyárába, mint főmérnök, azóta itt dolgozom. ... (Kérdés a beilleszkedésről; Baján és az értelmiségi létformába.) Értelmiségi? Bajai értelmiségi? Nem tudom ... Hát én nem azt a modellt képviselem, és ennek talán éppen az az oka, hogy mondjuk a diploma megszerzésének a körülményei, meg az eddigi életút, szóval valahol lent kezdeni. Én még ma is nehezen tudom azt tudomásul venni, hogy én értelmiségi rétegbe tartozom, mert hát azért még nagyon közel van a munkásélet, és valahogy talán jobb is odatartozni.”

A rétegváltásnak az utóbbihoz nagyon hasonló útját járták be az ipari-gazdasági *nem vezető* beosztásúak, akik 16%-ának (23 fő) az életpályája indult fizikai foglalkozással. Ezek között vannak egészen fiatalok (30 év körüliek) is, akikről feltehető, hogy a későbbiekben vezető beosztásba fognak kerülni. Úgy

látszik, hogy az intragenerációs mobilitásnak ez az útja, ha nem is nagy tömegek számára, de napjainkban is járható és járt út.

Jelentős a rétegváltók aránya az *államigazgatási-politikai* dolgozók között: 22% (9 fő). Az igen kis esetszám miatt azonban róluk többet (tipikus utak stb.) nem mondhatunk.

Ezekkel szemben az oktatás-kultúra-egészségügy *vezetői* között (összesen 100 fő) egyetlen fizikai foglalkozásból induló sincsen. Igaz, az ilyen foglalkozású nem vezetők között is az eddigieknél jóval kisebb az arány: 9% (31 fő). Mégis meggondolandó, hogy ebben a közegben még kivételképpen sem akadt, aki fizikai foglalkozásból indulva vezetővé tudott volna emelkedni. Bizonyosan szerepe van ebben annak, hogy ezek a leginkább *hagyományos* értelmiségi foglalkozások, a leginkább kialakult és rögződött foglalkozási szerepekkel, amelyek betartását elvárja a közeg, és amelyeket az életpálya későbbi szakaszában máshonnan érkezett már alig-alig tud elsajátítani.

Egészen meglepő, a mindennapi tapasztalatoktól és az előzetes feltételezésektől teljesen eltérő a *mezőgazdaságban* dolgozó értelmiségiek-vezetők között az eredetileg fizikai foglalkozásúak igen alacsony aránya: mindössze 6% (8 fő). A magyarázat azonban, úgy tűnik, kézenfekvő: a város mezőgazdaságának a sajátosságában rejlik. Láttuk, hogy ezt az ágazatot Baján elsősorban a mezőgazdasági kombinát és az erdőgazdaság képviseli. Ezekben nincsenek — mint a termelőszövetkezetekben — *választott* vezetők, márpedig nyilvánvaló, hogy ezek között vannak nagyobb számban az eredetileg fizikai dolgozók. Ha még hozzávesszük, hogy a kombinát nagy felfejlődése az utóbbi másfél évtizedre esik, amikor már bőséggel állt rendelkezésre egyetemet végzett szakember, akkor ez a sajátos jelenség már egészen érthetővé válik.

17. TÁBLÁZAT

Az eredetileg fizikai foglalkozásúak aránya foglalkozási csoportonként Baján és a vidéki értelmiségvizsgálatban*

Foglalkozási csoport	Eredetileg fizikai foglalkozásúak aránya			
	Baja		vidéki értelmiségvizsgálat	
	%	N = 100%	%	N = 100%
Politikai, államigazgatási	22,5	40	40,6	111
Ipari, mezőgazdasági műszaki	18,0	400	28,3	474
Oktatási, kulturális, egészségügyi	6,9	448	9,5	577
Egyéb értelmiségi	10,9	137	8,2	61
Együtt	12,4	1025	19,6	1223

* Kiss, *A vidéki értelmiség helyzete*. IV. 11. táblázat.

Felmerül itt a kérdés, hogy a bajai arányok általában mennyire térnek el az országosaktól. A vidéki értelmiségvizsgálat adataival tudunk összehasonlítást tenni (17. táblázat).

Az együttes arány Baján jóval alacsonyabb. Ez két okkal magyarázható. Az egyik a vizsgálatok körének különbözősége. A vidéki értelmiségvizsgálatban ugyanis természetesen benne vannak a falusi értelmiségiek is, akik között nagyobb a nemzedéken belüli mobilitásúak aránya. A másik a két vizsgálat között eltelt idő. Az életkor szerinti bontások ezekben⁵¹ és más vizsgálatokban is azt mutatják, hogy a fizikai foglalkozásból indulók a fiatalabb korosztályokban egyre kevesebben vannak; egyre inkább a megszakítatlan iskolai pályafutás a mobilitás

⁵¹ Kiss, *A vidéki értelmiség helyzete*. IV. 14. táblázat.

tipikus útja. A bajai adatfelvétel csaknem 10 évvel későbbi a másiknál, érthető tehát, hogy itt már több „szabályos” pályautat találunk.

A belső — foglalkozási csoportok szerinti — arányeltérések is a mondott okokkal magyarázhatók. (Tehát: az államigazgatási-politikai dolgozóknál az imént elmondottak, az ipari-mezőgazdasági-műszaki kategóriában pedig ezeken túl a mezőgazdasági-akról korábban mondtak értelmezik a különbségeket.) Ezek figyelembevételével arra az eredményre jutunk, hogy a bajai értelmiség intragenerációs mobilitása, a fő tendenciákat tekintve, nem mutat különös sajátosságokat. Lényegesebb azonban az, hogy egyáltalán kevés az eredetileg fizikai foglalkozású értelmiségi; kevés tehát az olyan, aki a maga mindennapi megélt tapasztalataiból hozza magával az értelmiségi létformába a munkásság-paraszság értékrendjét, magatartási mintáit. A döntő többség, legalábbis a társadalmi munkamegosztás rendjébe való tényleges belépéskor, már eleve az értelmiségi létformába kerül.

Az életpálya alakulását természetesen nemcsak az induló foglalkozásnak, hanem magának a pályautnak a szempontjából is érdemes vizsgálni. Láttuk, hogy a ma Baján dolgozó értelmiségiek döntő többsége az életpálya során az értelmiségi (szellemi) foglalkozásokon belül mozgott. E mozgások egyik mutatója a *diploma megszerzésének* módja. Az egyetem (főiskola) nappali tagozaton való elvégzése következtében az egyén már *első munkába állásakor* azonnal szorosán vett értelmiségi státusba kerül. Míg az esti-levelező tagozaton való végzés vagy arra utal (vö. ipari vezetők első mobilitási típusa), hogy az illető közvetlenül vezető állásba került, és ehhez a képzettséget később szerezte meg, vagy arra (vö. a második típus), hogy a pályát

18. TÁBLÁZAT

*A diplomások megoszlása a végzés módja, nem és életkor szerint, % (az adott korcsoportba tartozók arányában)**

Életkor	Nappali tagozat			Esti-levelező tagozat			Összesen (N = 100%)		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
26—35	82	78	80	18	22	20	210	151	361
36—45	60	64	62	40	36	38	140	73	213
46—55	44	40	43	56	60	57	89	38	127
Együtt**	68	73	70	32	27	30	499	320	819

* Csak a nagyobb számosságú korcsoportok.

** A fel nem tüntetett korcsoportokba tartozók adatait is tartalmazza.

valamilyen alsóbb fokú szellemi foglalkozásban (esetleg fizikai munkásként) kezdte, és menet közben szerzett végzettséget és „emelkedett”. A kétfajta végzési mód tehát eltérő életutakat, az értelmiségi-vezető létformába való beilleszkedés eltérő modelljeit jelenti.

Baján a nappali és az esti-levelező tagozaton végzett diplomások aránya 7—30%. (Közel hasonló arányokat talált a vidéki értelmiségvizsgálat is.⁵² Részletesebben az életkor és nem szerinti bontást érdemes bemutatni (18. táblázat).

A nemek szerint eléggé kicsi, de tendenciózusnak tűnő a különbség: a nők között valamennyivel több a nappali tagozaton végzett; ők tehát inkább érkeznek „egyenestől” az értelmiségi pályára. Persze fogalmazhatunk a másik oldalról is (pregnansan

⁵² Uo. 20. táblázat.

megmutatva itt, hogy a jelenségek *értelmezése* mennyire függvénye a *megítélő* saját nézőpontjának és az ebben megnyilvánuló értékrendjének): a férfiakéhoz közelítő arányban találhatók olyan nők, akik munkájuk és közismerten nagyobb családi kötelezettségeik mellett voltak kénytelenek és voltak képesek diplomát szerezni.

Az *életkor* szerinti trend egészen pontosan visszaigazolja, amit a nemzedéken belüli mobilitásnál láttunk: a fiatalabb korosztályok egyre inkább a közvetlen, egyenes úton válnak értelmiségivé.

A korábbi adatokkal összevetve látjuk továbbá azt is, hogy az esti-szemes tagozaton végzettek több mint felének a pályája a szellemi foglalkozásokon belül mozog (127-en voltak, akiknek első foglalkozása fizikai jellegű volt, közülük néhányan később sem végeztek egyetem-főiskolát). Az életutak elemzése megmutatja, hogy három eléggé gyakori, tipikusnak tekinthető ilyen mozgásirány van. Az egyik azoké, akik érettségi után a közigazgatásban vagy vállalatoknál valamilyen adminisztratív munkakörben helyezkednek el, s innen lépnek — többnyire jogi vagy műszaki, ritkábban közgazdasági vagy tanári — diploma megszerzésével tovább. A másik azoké a — többnyire idősebb — tanítóké, akik még középfokú tanítóképzőben végeztek, és időközben szereztek tanári (főiskolai) oklevelet. A harmadik a középfokú technikumot végzett műszakiaké, akik idővel mérnökké váltak.

Az életpályán belüli mozgások másik mutatója a *pályáiv*, ahol az egymást követő foglalkozásokat (munkahelyeket) csak a hierarchikus szint szempontjából hasonlítjuk össze.

A rendelkezésre álló adatok alapján a pályáíveket csak eléggé elnagyoltan lehetett megállapítani. Négy típust sikerült elkülöni-

teni; ezeknek az előfordulási gyakoriságát mutatom be először, melléjük helyezve mindjárt a vidéki értelmiségvizsgálatnak a megfelelően összevont és csak a Bajával azonos nagyságrendű kisvárosokra vonatkozó adatait.⁵³ Az első az *azonos szinten mozgó pálya*, ahol vagy nem volt munkahely-, illetve foglalkozásváltozás, vagy ha igen, hierarchikusan azonos szinten maradt. (Pl. tanárok iskolák közötti mozgása, mérnökként egyik gyárból egy másikba stb.) Az ilyen pályák aránya Baján 47%, a vidéki értelmiségnél 36%. A második a *töréssel emelkedő pályáiv*. Ebből Baján 2, a vidéki értelmiségben 11%-ot találtunk. *Egyenletesen emelkedő* a pályáiv a bajaiak 51, a vidéki értelmiségvizsgálatban szereplők 49%-ának. Végül *hanyatló* (süllyedő) pályáiv 0,5, illetve 2%.

Feltűnő lehet — mindkét adatsorban — a hanyatló pályáivék szinte teljes hiánya. Ez elsősorban mintavételi problémából ered: az egyértelműen süllyedő pálya zömében a nem értelmiségbe való át-(vagy vissza-)kerülést jelenti; az ilyen életutúak természetesen nem kerülhettek mintáinkba. Nagy a különbség a töréssel emelkedő pályák arányában. Ez viszont feltehetően nem csekély mértékben az adatfelvételi technika különbözőségéből ered: az önkítöltő kérdőíven nagyobb a válaszoló — e kérdésben teljesen érthető — szubjektív torzításának veszélye. Az egyenletesen emelkedő pályáivék arányának nagyfokú azonossága azonban, úgy véljük, mégis megnyugtathat bennünket afelől, hogy bajai adataink — megint természetesen a fő összefüggések vonatkozásában — eléggé megbízhatóak. A pályáiv alakulása határozott összefüggésben van a két alapvető demográfiai jellegű mutatóval, az életkorral és a nemmel (19. táblázat).

⁵³ Uo. 29. táblázat.

19. TÁBLÁZAT

A pályáiv alakulása életkor és nemek szerint (%-os adatok, az életkori csoportok arányában, résztábla)

Életkor	Azonos szint			Emelkedő pályáiv		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
21—25	76	91	86	24	8	14
26—35	53	58	55	46	40	43
36—45	23	62	38	74	36	60
46—55	18	53	30	77	44	65

Az életkorral tehát az emelkedő pályáivűek aránya egyenletesen nő. Hajlamosak vagyunk ezt az egyértelmű összefüggést tulajdonképpen természetesnek tekinteni, holott megkérdőjelezhető, hogy ez a tendencia feltétlenül és minden körülmények között egészséges-e? (Különösen, ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a feldolgozás során emelkedő pályáivnek tekintettük azt a mozgást is, amikor valakit pl. gyakornokból beosztott mérnökké véglegesítettek.) Kérdéses, hogy nem túlságosan kevés-e a fiatalabbak között az emelkedő pályáivű? Vajon az idősebb kor és az ezzel együtt járó hosszabb munkaviszony ennyire egyértelműen együtt jár-e a tapasztalatok halmozódásával és a vezetői készségek kifejlődésével? Vajon nem egy bizonyos értelemben egészségtelen mechanizmus (a „számárlétraelv”) működésének nyomait látjuk-e itt? Igen fontos kérdések ezek, de semmiképpen sem a bajai értelmiség szerkezetét vizsgáló adatok alapján válaszolhatók meg. A tevékenységek *tartalmait* kellene elemeznünk; ez viszont egészen más vizsgálat témaköre lehet.

A nemek szerinti összefüggés éppilyen egyértelmű: általában is és minden életkori kategóriában az emelkedő pályáivű *férfiak* aránya jelentősen meghaladja a nőkéét. Az adat voltaképpen semmi meglepőt nem tartalmaz: szociológiai — és zszurnalisztikai — közhely, hogy bármilyen vezető beosztás elérése a nők számára nehezebb. Egy mozzanatot azonban mégis érdemes külön is említeni.

A nemek szerinti különbségért — ámbár különböző mértékben minden foglalkozási kategóriában megtalálható — nagyrészt egy foglalkozás: a pedagógus a „felelős”. (Erős nő többségű pálya lévén a nemek szerinti különbséget az átlagnál erősebben befolyásolja.) Az emelkedő pályáivűek aránya ebben a foglalkozásban eleve kisebb, magából a pálya sajátosságából következően. (Teljesen normális és természetes életút, ha valaki „köztanárként” kezd, és így is megy nyugdíjba.) De magán a foglalkozáson belül is igen éles a nemek szerinti különbség: a pedagógus férfiak 59%-a emelkedő pályáivű (és 37% az azonos szinten mozgó pálya), ezzel szemben a pedagógus nők között az arányok fordítottak, 27% és 72%. Ezt a különbséget a szakma belső sajátossága nem magyarázza, ez egyértelműen a nemek közötti különbség; a férfiak és nők életkori összetétele vagy képzettségbeli különbözősége sem indokolja. Egészen hétköznapi fogalmazva arról van szó, hogy a szakmán belüli vezető (igazgató-igazgatóhelyettes) beosztásba még mindig inkább neveznek ki valakit a jelenlevő kevés férfi közül, és nem keresik meg a többségben levő nők között az erre alkalmasakat. Nem kivételes helyzet az, amikor az egész tantestületben összesen két férfi van: az igazgató és helyettese.

Feltételeztük a pályáiv összefüggését a származással és/vagy a születési hellyel. Arra gondoltunk, hogy a szociális háttér (esetleg

foglalkozásonként különböző mértékben) hatással van a pályán való előrehaladásra. A feltételezés az itt használt, s mint mondtam, elég durva vizsgálati technikával nem igazolható. Ezen az elemzési szinten ezeknek a tényezőknek a pályáivvel semmilyen — statisztikai valószínűséggel állítható — kapcsolata nincsen.

A jelenleg Baján dolgozó értelmiségieknek az életpályán való mozgása tehát, az átlagot tekintve, meglehetősen egyenes vonalúnak mutatkozik. Úgy látszik, a pályákban nincsenek nagyobb törések, nincsenek nagyobb megrázkódtatások. Stabil, *ebben az értelemben* megállapodott értelmiség ez, és ez a stabilitás nélkülözhetetlen — persze, mint látni fogjuk, korántsem elegendő — feltétel ahhoz, hogy végbemenjen e réteg társadalmi megformálódása, hogy az értelmiség kialakíthassa saját — és sajátos — társadalmi arculatát, biztonságos rögzítettséggel elfoglalja helyét a város társadalomszerkezetében.

A következő fontos kérdés, hogy megvan-e, s mennyire, ez a stabilitás földrajzi értelemben? Milyen mértékben *bajai* értelmiség a Baján dolgozó értelmiség? A következőkben tehát a *földrajzi mobilitás* néhány kérdését fogjuk áttekinteni.

A két világháború közötti időszakban az értelmiségiek között többségben voltak a bevándoroltak, a nem Baján születettek. Az életrajzi anyagok szerint helyi születésű volt 35%, környékbeli (Bács-Bodrog megye) 10%, messzibb vidékről származott a városba 48%. (N=459, 7%-ról nincs meg ez az adat; a teljes adatsort a 7. melléklet tartalmazza.) Sőt, a máshol születettek legnagyobb része (79%-a) nem gyermekkorában, nem pályakezdőként, hanem az életpálya későbbi szakaszában érkezett a városba. Vagyis a város nem termelte ki saját értelmiségét, nagyjából a fele már meghatározott élettapasztalatokkal, kiala-

kult — másutt kialakult — érték- és normarenddel érkezett a városba; nem csekély befolyást gyakorolva így a város értelmiségének arculatára. (Ámbár, mint az előbbieken is láttuk, az értelmiségi bevándorlás nagyobbik részét a közigazgatás felduzzadása vonzotta, értelemszerűen nagyobbbrészt a Trianon után elcsatolt területek közigazgatásának áttelepültjeiből, akik csak felerősítették az eleve is meglevő „úri középosztályi” jelleget.)

A viszonylag nagymérvű bevándorlás ellentétele azonban, hogy a város ebben az időben „erős kohónak” bizonyult: elegendő *integratív ereje* volt ahhoz, hogy az odaérkezetteket megkösse, „bajaivá” alakítsa. Az életrajzi anyagok szerint a megbízhatóan nyomon követhető életutúak kétharmada élt haláláig vagy él ma is a városban.

Tegyük mindjárt hozzá, az integratív hatás megléte mégsem ennyire egyértelmű. Ellentmondani látszik az a már említett tény, hogy az értelmiségiek *gyermekeinek* többsége nem maradt — vagy tért vissza tanulmányai befejezése után — a városba. Tudjuk, hogy területi vonatkozásban is érvényesül a „többlépcsős mobilitás”; ennek jelét mutatják ezek az adatok is.

Kérdés, hogy a nagyfokú *társadalmi mobilitás* együtt járt-e azzal, hogy a felszabadulás utáni időszakban a város helyből „termelje ki” az értelmiségét? Más szóval: változott-e a trend, a mai értelmiség „törzsökösebb bajai”-e, mint a két világháború közötti? A ma Baján élő értelmiségiek születési hely szerinti megoszlása egyértelmű *nemmel* válaszol a kérdésre: Baján született 31%, a környéken (Bács-Kiskun megye) 30%, a többiek az ország más részein (illetve 7% külföldön). A társadalmi átrétegződési folyamatok hatása inkább csak abban mutatkozik, hogy a két világháború közöttinél több a környékből beköltözött.

Végül is úgy látszik, hogy Baján (is) történelmi periódusokon átnyúló érvényű szabályszerűség, hogy értelmiségének nagyobbik részét „importálja”. A szabályszerűséget bizonyítja az is, hogy a születési hely és az életkor között *nincs* összefüggés: minden korosztályban kb. azonos arányban találhatók meg a különböző születési helyűek. Ez persze egyáltalán nem bajai sajátosság. A vidéki értelmiségvizsgálat megkérdezettjeinek pl. mindössze 18%-a lakik születési helyén, a már idézett kőszegi adatok 29% helyben születettet mutatnak, s mondhatni természetes, hogy a Budapesten dolgozó értelmiségiek nagyobb része nem fővárosi születésű.

Mindez tulajdonképpen közismert és a társadalom makromozgásaival kielégítően magyarázott. Itt mégis külön jeleztem azért, mert ezek a tények a mai bajai értelmiség ebből a szempontból is meglepő sokféleségét mutatják. A kérdés csak az, hogy *van-e a városnak ma elegendő integratív ereje?* Mennyire tartja ott, mennyire integrálja a maga közegébe az odakerülő értelmiséget? Mielőtt ezekre a kérdésekre megkísérelnék választ adni, tekintsünk át még néhány tényre!

Először is inkább egy, csak adalék érvényű jelenséget, a házasság révén történő kötődést nézzük, ezen belül is a nagyobb gyakorisággal előforduló „benősülést”. (Adatforrásom itt is a már említett anyakönyvi adatok kigyűjtése.) Az 1918 előtt kötött házasságok 61%-a volt a „benősülés” (amikor tehát a nő bajai születésű, a férj nem). A két világháború között az arány 35%, a felszabadulás utáni mindkét időszakban (1946—56 és 1957—77) egyaránt 24%. A helyben választott házastárs jó valószínűséggel meghatározza a kialakuló *életkeretek* (lakás, rokonság, ismeretségi kör stb.) egy részét is. Ezáltal erőteljesen elősegíti a megkötődést, a város társadalmába való beilleszkedést. Ez a

hatás, az adatok tanúsága szerint, az idővel csökken. És még erősebben csökkenti az, hogy a felszabadulás utáni időszakokban magasabb az olyan bevándorló értelmiségiek aránya, akik már házasan érkeztek, tehát nem csak maguk, hanem élettársuk is bevándorolt. Természetesen lényegesebbek a saját mozgásnak, a vándorlásnak az adatai.

A két világháború közötti időszekekre vonatkozóan láttuk, hogy a bevándoroltak nagy része az életpálya későbbi szakaszában érkezett. (Az összes bevándorolt 79%-a; ez az összes akkor ott dolgozó értelmiségi 48%-a.) Érvényesül-e ez a tendencia napjainkban is? Első közelítésként az iskolai pályafutások és a születési hely kapcsolatait nézzük.

Az általános iskola elvégzésének helyére vonatkozó adatok szerint a bevándorlás a gyermekkorban még nem indul meg (illetve igen kis arányú). Bajai születésű az értelmiségiek egyharmada: ők csaknem mindannyian (89%) itt végezték az általános iskolát. A gyermekkori (minden valószínűség szerint családdal együtt történő) bevándorlás nagyobb része a közvetlenül környező községekből történt: azoknak az értelmiségieknek, akik már az általános iskolát is Baján végezték, 29%-a nem helyi születésű, és ebből 16% a környékebeli.

A középiskola elvégzésének helye a születési helynél jóval erősebb bajai kötődést mutat; a „bevándorlás” ekkor tehát már megindul. A válaszolóknak ugyanis több mint a fele (54%) már itt végezte a középiskolát. A vonzás a környékeből még erősebb, mint az általános iskolánál volt: az összes Baján középiskolát végzett értelmiségi 31%-a született a környező falvakban. (Úgy tűnik, ez ismét a „többlépcsős területi mobilitás” egy jele.)

Az egyetemmel-főiskolával kapcsolatosan két kérdés adódik. Az egyik: a két helyben levő főiskola (tanítóképző és vízügyi)

mennyiben „termel” a város számára értelmiséget. Nos, úgy tűnik, ilyen szerepük voltaképpen nincs: a megfelelő szakmájúak (pedagógusok, vízügyisek) között sincsenek nagyobb arányban a bajai születésűek, mint más szakmákban. A másik kérdés: honnan érkeznek a diplomás értelmiségiek? Az egyetemet végzetek az átlagnál is inkább máshonnan valók: csak 24%-uk bajai születésű, a főiskolai végzettségűek között átlag körüli (34%) a helyi ember. S a bevándoroltak, hasonlóan a korábbi tendenciához, az életpálya későbbi szakaszában jöttek: az összes értelmiségi mindössze 9%-ának volt az egyetem elvégzése utáni első munkahelye Baján, és 51%-uk dolgozott megelőzően más helységben is. (Még az arány is igen hasonló a korábbihoz: akkor 48% volt. Felteszem tehát, hogy itt egy, a kisváros szerkezeti sajátosságaiból, a magyar településszerkezetben elfoglalt helyéből következő, egyelőre tartósnak látszó szabályszerűségről van szó.)

Természetesen további kérdés, hogy az értelmiség bevándorlása nagyobb vagy kisebb arányú-e, mint az össznépességé? Az előzőekben már idéztém, hogy az 1960-ban Baján élők (az össznépesség) kerekén egyötöde költözött máshonnan a városba. (Ugyanakkor természetesen folyt az elvándorlás is: 1949 és 1960 között az ún. „egyéb városok lakóinak 18,1%-a távozott:⁵⁴ minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy az arány Baján is legalább ekkora volt.) A tendencia a következő évtizedben is változatlan: 1960 és 1970 között Bajá vándorlási különbözete +15,4%⁵⁵ és még 1970 és 1980 között is +6,5%.⁵⁶

⁵⁴ Az 1960. évi népszámlálás adatai.

⁵⁵ Településhálózat. KSH, Budapest, 1974, I. táblázat.

⁵⁶ 1980. évi népszámlálás 28. kötet, 21. táblázat.

Az értelmiségben a bevándoroltak aránya jóval magasabb, mint a városi átlag: 69%. Mégpedig — tudjuk már ezt is — a bevándoroltak nagyobb része falvakból, zömmel a környező falvakból jött: az összes bevándorolt 41%-a a megye területéről érkezett (ebben természetesen benne vannak a megye más városaiból jöttek is, ez azonban elenyésző hányad), továbbá 23% más (megyén kívüli) községből. Bajára nézve is igaz tehát Andorka Rudolf megállapítása, aki — lényegében az itt több ízben „többlépcsős területi mobilitásnak” nevezett jelenséget írva le — így fogalmaz: „...a budapesti értelmiség magába szívta a vidéki városok értelmiségének jelentős részét, a vidéki városok pedig a községi értelmiség nagy részét, miközben az ellenkező irányú mozgás meglehetősen ritka volt. Ennek következtében a vidéki városok értelmiségének leszármazottai közül többen kerültek a budapesti értelmiségbe, mint születési helyük értelmiségébe... A budapesti értelmiségnek... csak egészen kis része — 7% — származik a régi budapesti értelmiségből.”⁵⁷ Az értelmiség mozgása mindenképpen nagyobb, mint a város egészéé. S ami számunkra különösképpen lényeges, ezeknek a mozgásoknak nagy része (a bevándorlások mindenképpen, de nagy valószínűséggel az elvándorlások is) nem a pályakezdés időszakában, hanem később megy végbe. És természetesen éppúgy, mint korábban, az így érkezettek hozzák magukkal a helyben kialakulttól eltérő érték- és szokásrendjüket; bizonyos értelemben újra meg újra mozdítva valamennyit a jó vagy rossz hagyományokon. Egy interjúalany szavaival: „Hogyan fogadták a városban, amikor ideköltöztek? — Nehezen, nehezen... Ez a Baja, ez egy eléggé zárt világ. Itt megvannak a

⁵⁷ Andorka i. m. 90.

kialakult szokások, a horgászás, a Duna, a Sugovica-part, meg persze a halászléfőzés. Aki jobb embernek akar számítani, annak a hétvégén a Dunára kell mennie. Persze, lehet, hogy túlzok, de ezt nagyon éreztem, amikor idejöttem. A kollégáim mind . . . Egy kicsit bolondnak néztek, hogy mi az asszonnyal a hét végén kocsiba vágjuk magunkat, és megyünk neki a nagyvilágnak, csak úgy. Meg hogy esténként nekiültem bütykölni egy-egy cikket, ezt-azt. Szóval egy kicsit másként éltem, mint a környezetemben sokan. Aztán valahogy elfogadtak mégis. Kiderült, hogy mégse vagyunk annyira különbözőek. Csak érdekli őket is a szakma, lehet arról is beszélni, nem csak a tévéműsorról. Meg én is engedek persze egy kicsit, el-elmegyek a halászléfőzésre. De két hete vasárnap már hat autóból álló konvojt vezettem Szegedre kiállítást nézni!” Ez az elég nagymérvű vándormozgás állandó dinamikát, változást visz be a város — az értelmiség — életébe, de ugyanakkor beviszi a labilitás, a bizonytalanság mozzanatait is. A kétféle hatás együttesen alakítja a város értelmiségének mai arculatát.

A földrajzi mobilitás tényeinek elemzése arra mutat, hogy ma a város *integratív ereje* — bár tapasztalataim szerint más kisvárosokénál erősebb — a korábbinál jóval gyengébb. Erre természetesen nincs, mert nem is lehet bizonyító erejű „kemény adatunk”; nem tudhatjuk, hogy a most Baján élők — főként a fiatalok — mekkora hányada fog a jövőben mozdulni, elköltözni. Az interjúk — melyeknek egyik lényegi témaköre volt a kötődés, illetve a távozási szándék, és ezek motivációs rendszerének kipuhatolása — meglehetősen ellentmondásos képet mutatnak. Idősebbek és fiatalabbak között egyaránt szép számmal lehetett találkozni mindkét szélsőséggel: a stabilan Bajához kötődővel is, a mindenképpen távozni szándékozóval is. Még az

az összefüggés is csak eléggé halványan rajzolódott ki, hogy a helyben születettek között valamivel több a maradni akaró.

Már itt érdemes jelezni — a későbbi fejezetekben bővebben lesz róla szó —, hogy az életterveknek ez a viszonylagos bizonytalansága rétegspecifikus, az értelmiségiekre jellemző. Ők ugyanis, képzettségük és munkájuk jellegéből következően, elsősorban a *szakmájukhoz* kötődnek és nem a *településhez*. Ha az adott település — Baja — jó lehetőséget kínál a szakma igényeinek megfelelő szintű gyakorlásához, akkor megfelelő élettérnek érezve a várost, maradnak, ha viszont a szakma „szólítja” őket, akkor többé-kevésbé könnyű szívvel hagyják el a várost. Pontosan fogalmaz egy vezető műszaki: „Nekem magammal szemben egy olyan elvárásom van, hogy mindent úgy csináljak, ahogy a legjobban kitelik tőlem, és hát esetleg egy picivel jobban holnap, mint tegnap. És az élet majd megmondja, hogy hol van erre a többletre szükség. Nem kell küzdeni a beosztásért, hogy na, most én például megcélozzak magamnak Budapesten egy ilyen vagy olyan beosztást. Nekem a közérzetem ma olyan itt Baján, hogy én nyugodtan nyugdíjba megyek ebből az állásból. De ez messzemenően nem így biztosított, mert nagyon könnyen előfordulhat, hogy műszaki vonalon esetleg országos szinten van szükség rám. Kicsi ez az ország, kicsi ez a szakma; Baján vagy nem Baján, az ember ott üzi, ahol a legjobban lehet.”

Szintén az integratív erő gyengülésére mutat, hogy — jó néhány interjú megfogalmazása — az „idegent”, a „bevándorlót” elég nehezen fogadja be a város (illetve a város értelmisége). A sajátosság az, hogy ezt az elzárkózást a bajaiak határozottan tagadják, és hangsúlyozzák, hogy a városra *régen is* jellemző volt ez a fajta nyitottság. (Ezt egyébként idős, a harmincas években a városba került értelmiségiekkel készült

interjúk teljesen visszaigazolják.) Az ellentmondást később — két további mozzanat jelzése után — próbáljuk meg értelmezni.

Ugyanakkor a város lakóiban általában, az értelmiségben talán az átlagnál valamivel erősebben él egy meglehetősen erős *lokálpatriotizmus*. (Ennek leszögezésekor szintén elsősorban az interjúk anyagaira támaszkodom.) Úgy tűnik azonban, hogy ebben, egyik összetevő elemként, benne van a *múltra orientáltság* mozzanata. Ebben a múltban kétségtelenül vannak megőrzendő értékek; mint például a kulturális hagyományok, és egészen más síkon és más módon, a városnak a kor viszonyaihoz képest toleráns és demokratikus szellemisége. Az „örökség letéteményesei”, a lokálpatriotizmus elsődleges megélőí, megvalósítói azonban természetesen a „törzsökös bajaiak”. De az 1945 utáni városfejlődés dinamikájának hullámváltozásai ebből a szempontból is sajátos viszonyokat eredményeztek.

Láttuk, hogy nagyjából a hatvanas évek elejéig a város fejlődése igen lassú, csaknem stagnálásnak mondható. Nem indult még meg az értelmiség nagyobb arányú beáramlása sem. A város akkori értelmisége nagyrészt két típusból tevődik össze: a „régí” értelmiség, azok, akik pályájukat még — értelmiségiként — a felszabadulás előtt kezdték, és az „új” — nemzedéken belüli mobilitással érkezett — értelmiség. Bár a két típus (a két csoport) elkülönül egymástól, de nem áll szemben egymással. És: mindkét csoport döntő többségében *bajai*. Ez, valamint a külső szorítás — a retardált fejlődés, a megyeközpontnak a részben a város rovására való fejlesztésével való szembenállás — valamiféle összetartozás-tudatot eredményez. A hagyományokat ebben az időben elsősorban a „régí” értelmiség őrzi, de ebben az új értelmiségben partnerre talál. Amikor a hatvanas évektől kezdődően megindul a dinamikus fejlődés, és ennek következté-

ben az értelmiség nagyarányú bevándorlása, az előző két típus tulajdonképpen összeolvad, kialakul a viszonylag egységesen hagyományörző-lokálpatrióta törzsökös bajaiak csoportja, akik igyekeznek megőrizni a város azonosságtudatát. Számukra kitüntetett jelentőségű érték a „bajaiság” megőrzése, a hagyományok ápolása, továbbvitele, továbbfejlesztése. Éppen ez lehet az alapja annak, hogy nehezen fogadják be az idegeneket, annak ellenére, hogy a megőrzendő hagyományok között — tehát az értékek ideologikus szférájában — jelen van a tolerancia, a nyitottság, az asszimilációs erő is. Ambivalens állapot, ez kétségtelen, de, úgy vélem, a város fejlődésmenetének sajátosságaiból teljességgel megérthető.

Az egyre növekvő bevándorlás, a „törzsökös bajaiak” kisebbségbe kerülése szükségszerűen bomlasztja fel az előző periódusban még megvolt — bár akkor is csak látszat — egységességet. Amihez természetesen hozzájárul, hogy a hatvanas években felgyorsuló fejlődés sem teljesen egyenletes és nem is nagyon kiegyensúlyozott, igen sok benne az esetlegesség. Sok minden, ami Baja távlatos jellegzetességét adhatná — az üdülőjelleg erősítése, a Duna-part kiépítése, uszoda stb. — részben ma is csak terv. A város jövője korántsem egyértelmű, sok a némiképp bizonytalan, olykor-olykor illuzorikusnak tűnő terv, elképzelés. Ez az alakulás a város értelmisége számára is a szükségesnél kevesebb valóságos (reális), mozdító, cselekvést kiváltó, és éppen ezáltal *integrációt elősegítő-megkívánó célt* kínál. Jelenleg nincs meg az az integratív erő, amely — egy interjúmegfogalmazás szerint — „a városban meglevő jelentős szellemi kapacitást a város érdekében működtesse”.

Folytassuk a gondolatmenetet a munkahely- és szakmasztruktúra kérdéseivel!

A MEGHATÁROZÓ OBJEKTÍV HELYZET: A MUNKAHELYEK

Láttuk, hogy Baja gazdasága, mind az ágazati szerkezetet, mind az ágazatokon belüli termelési (termék-)szerkezetet tekintve erősen heterogén. Több tényező mentén is erősen tagolódik, létrehozva ezzel az értelmiségi-vezető munkahelyek sokféleségét is. Az egyik ilyen — első pillantásra talán valóságos társadalmi tartalom nélkülinek tűnő — tényező a gazdasági egységek *irányításának* kérdése.

A szocialista szektor gazdálkodó egységeit az irányítás szempontjából hivatalosan — jogszabályilag rögzítetten — három alaptípusba sorolják: a minisztériumi, a tanácsi irányítású és a szövetkezeti vállalatok kategóriáiba. A *minisztériumi* irányítás azt jelenti, hogy a vállalat tulajdonosi jogkört gyakorló főhatósága az illetékes minisztérium. A helyi szerveknek csak korlátozott, elsődlegesen politikai jellegű felügyeleti-ellenőrzési jogköre van; a termelés és gazdálkodás (beleértve a fejlesztés-beruházást is) kérdéseiben a főhatóságnak van döntési joga. A gyakorlati működés szempontjából a minisztériumi irányítású vállalatokat további két csoportra kell bontanunk: azokra, amelyek önálló vállalatok, illetve központjuk az adott városban van, és azokra, amelyek másutt — legtöbbször a megyeszékhelyen vagy Budapesten — működő központok telephelyei. A vállalati központnak ugyanis jelentős — a minisztérium által ráruházott — döntési jogköre van, míg a telephely gyakorlatilag minden vonatkozásban a központ döntéseinek pusztán végrehajtója.

A *tanácsi* irányítású vállalatok esetében a tulajdonosi jogokat — alapítás, megszüntetés, összevonás, átszervezés, gazdálkodás

meghatározása és ellenőrzése stb. — teljes egészében a helyi tanács gyakorolja. A *szövetkezeti* vállalatok lényegében önállóan működnek, felügyeletüket elsősorban az illetékes szövetkezeti szervek (Szövösztb. stb.) látják el; a tanácsnak lényegében ugyanolyan ellenőrzési joga van, mint a minisztériumi vállalatok esetében.

Baja gazdasága az irányítás szempontjából a következő képet mutatja:

A *mezőgazdaság* két nagyüzeme — a Mezőgazdasági Kombinát és az Erdőgazdaság — természetesen minisztériumi irányítású; mindkettő önálló, tehát központjuk a városban van. A két szövetkezet — a mezőgazdasági és a halászati — értelemszerűen szövetkezeti vállalatok.

A *kereskedelem, közlekedés, szolgáltatás* egységei csaknem kivétel nélkül megyei vagy országrésznyi hatókörű vállalatokhoz tartoznak; a helyi szervek ellenőrzési jogköre ezekre nézve lényegében azonos a minisztériumi vállalatokéval.

Legfontosabb természetesen számunkra az *ipar* helyzete. Pontos adataink az 50 főnél többet foglalkoztató ipartelepekről vannak; ez azonban teljesen elegendő, mivel tudjuk, hogy ezekben dolgozik az összes ipari foglalkoztatott 95%-a.⁵⁸ (Az adatok 1973-asak, azóta a lényeget érintő módosulás nem történt.)

Nos, a statisztika 18 ilyen vállalatot sorol fel.⁵⁹ Ezek közül 9 minisztériumi irányítású vállalat, ezekben dolgozik a foglalkoztatottak 75%-a. Ezen belül az önálló (helyi központú) vállalatok

⁵⁸ *Baja város adatai*. KSH Megyei Igazgatóság, Kecskemét, 1974, 8. és 9. alapján.

⁵⁹ Uo. 9.

száma 2 (a foglalkoztatottak 22%-ával), s így 7 „telephely” van, 53% foglalkoztatottal. Tanácsi irányítású mindössze 4 ilyen nagyságrendű vállalat, bennük a foglalkoztatottak 8%-a dolgozik. (Közülük a legjelentősebbet, a Bácska Bútorgyárat ma már nem számíthatjuk ide: a tanács 1976-ban lemondott róla és átadta a megyei tanácsnak.) A fennmaradó 5 a szövetkezet (17% foglalkoztatott).

Mennyiben problematikus ez, mennyiben tartozik jelen témánkhoz? A szakemberek véleménye szerint gazdaságunk irányítási rendszere még ma is a szükségesnél centralizáltabb és „túlhierarchizált”. Vagyis a vállalatoknak és még inkább a telephelyeknek — ami Baján a többség — kevés az önállósága. Nemcsak az alapkérdésekben, hanem gyakran a napi működés dolgaiban is az irányító hatóságuk, vállalati központjuk erős függőségben tartja őket. És mivel különböző irányító szervekhez, különböző központokhoz tartoznak, a hierarchikus függőségi láncok párhuzamosan futnak, egymástól független pályákon. Rögtön hozzátehetjük, hogy maga az államigazgatás rendszere (a tanács államigazgatási funkciójában) is egyike a párhuzamos hierarchiáknak, sőt elég hangsúlyosan van ilyen mozzanata a párt és más politikai és tömegszervezetek felépítésének is. Az esetenként mégis szükségessé váló helyi érdekegyeztetés jelentősebb kérdéseiben a helyi szerveknek gyakran nincs önálló döntési jogkörük, így az érdekegyeztetés és a megoldást jelentő döntés szükségszerűen felsőbb szintekre tolódik át. A helyi szervek egymással való kapcsolatait rendszeresen felsőbb szintek közvetítik.

Mindennek sokféle következménye van, a fontosabbakra a következő fejezetekben visszatérek. Itt csak az a lényeges, hogy ez a helyzet az értelmiségi-vezető réteg *belső szerkezetét* is

befolyásolja: a párhuzamos hierarchiák mentén *egymástól független érdekstruktúrák* alakulnak ki, amelyek eltávolítják egymástól, közömbössé teszik egymással szemben, vagy éppen szembeállítják egymással az értelmiségiket-vezetőket (is). A független érdekstruktúrák az együttműködést vagy feleslegessé teszik, vagy más — informális — csatornákra terelik.

A munkahelystruktúra másik fontos tényezője az *ágazati szerkezet*, amely még mindig a könnyűipar túlsúlyát mutatja: az iparban foglalkoztatottak 54,8%-a dolgozik itt.⁶⁰ Ezen belül is a két legnagyobb vállalat — a Finomposztógyár és a Férfi Fehérneműgyár — egészen eltérő jellegű. Általában is jellemző a városban megtelepült ipar rendkívüli sokfélesége. Az 50 főnél többet foglalkoztató ipartelepek (a voltaképpen gyár nagyságrendűek) megoszlása eszerint a következő (vállalatok száma):⁶¹

gépipari jellegű	3
egyéb vasipari jellegű	2
építő- és építőanyag-ipari	2
faipari jellegű	2
textilipari (alapanyag)	1
textilipari (konfekció)	2
élelmiszer-ipari	2
szolgáltató jellegű	2
egyéb (háziipari szövetkezet)	2

Ez az ipar ezen túl még erősen *szétaprózott* is; ezt az ipartelepeknek a foglalkoztatottak száma szerinti megoszlása mutatja:⁶²

⁶⁰ Erdősi, *Baja ipara*. 24.

⁶¹ *Baja város adatai*. 9. alapján.

⁶² Uo. 8.

összes ipartelepek száma	54
10 munkásnál kevesebbet foglalkoztató ipartelepek száma	14
11—50 munkást foglalkoztató ipartelepek száma	19
51—300 munkást foglalkoztató ipartelepek száma	15
301—1000 munkást foglalkoztató ipartelepek száma	4
1001 és több munkást foglalkoztató ipartelepek száma	2

Feltűnhet, hogy itt az 1001 és több munkást foglalkoztató telepek kategóriájában csak 2 vállalat szerepel, holott korábban 4, 1000 főnél többet foglalkoztató üzemről beszéltem. A különbség oka: itt csak a *munkások* száma alapján történt a besorolás, míg másutt az *összes* foglalkoztatott alapján. Jogos tehát a gazdaságtörténész megállapítása: „Baja iparának üzemi koncentrációja... átlag alatti.”⁶³

A sok és sokféle „ipartelep” természetesen nagyszámú és egészen eltérő típusú munkát végző értelmiségit-vezetőt foglalkoztat. És nincs ez másképpen a gazdasági, politikai, kulturális élet egyéb területein sem.

A legátfogóbb, de persze legáltalánosabb képet az az adatsor mutatja, amely az értelmiségiek népgazdasági ágak szerinti megoszlását tartalmazza. Az 1980-as népszámlálás adatait használom itt; ez az adatsor azonban — a statisztikai kiadványok jellegéből következően — csak a felsőfokú végzettséggel rendelkező aktív keresőket tartalmazza (%):

ipar	15
építőipar	3
mezőgazdaság	14
szállítás és hírközlés	1
kereskedelem	2

⁶³ Erdősi, *Baja ipara*. 21—22.

vízgazdálkodás	7
szolgáltatás	1
egészségügy és kultúra	47
közigazgatás és egyéb ágazat	10

(Az adatsorban összesen 1619 fő szerepel.)

Ez a megoszlás még, ebben az általánosságban, semmi érdemlegeset nem mutat. Ha a *bajai* értelmiség belső szerkezetére vagyunk kíváncsiak, az összképet árnyalni kell. Vegyük például az *ipart*. Ez a 15% éppen 240 főt jelent. Szép szám, és ennek alapján a „műszaki értelmiség” a város helyi társadalmának jelentős csoportja is lehetne. Csakhogy, mint az előbb láttuk, az ipar megjelölés maga is még a munkahelyek és munkajellegek belső sokféleségét jelenti. Ahány vállalatípus, annyiféle szaktudást igényel; a munkásoktól is, az értelmiségiektől is. (Sőt, még többfélét, hiszen — később egy gyár példáján részletesen is bemutatom — még egy termelőegységen belül is a szaktudások, értelmiségi szakmák egészen különböző válfajaira van szükség.)

Látnivaló tehát, hogy az *iparban* dolgozó harmadfélszáz értelmiségi munkahely hány és mennyire különböző munkajelleget jelent. A kérdés csak az, hogy mindezek után beszélhetünk-e a „műszaki értelmiség” valamelyest is homogén csoportjairól, vagy pedig a tagoltság, az érdekkülönbségek a hangsúlyosabbak? Ne siessük el a választ, vegyünk előbb még további tényeket!

Az értelmiség szerkezetvizsgálatát egy átfogó, általános adatsorral, az értelmiségiek népgazdasági ágak szerinti megoszlásával kezdtük. Noha kellő árnyalás után egyáltalán nem volt tanulság nélküli, két fontos szempont hiánya miatt mégsem elégedhetünk meg vele. Egyrészt magáról a munka jellegéről semmit sem mond, másrészt csak a diplomásokat tartalmazza,

20. TÁBLÁZAT

Az értelmiség megoszlása foglalkozás szerint

Foglalkozás	Megoszlás	
	fő	%
Műszaki igazgató, főmérnök, műszaki vezető	58	2,7
Gyárrészleg-, illetve mezőgazdasági üzemág vezető	33	1,6
Üzemvezető	88	4,2
Üzemmérnök	47	2,2
Főépítésvezető, építésvezető	49	2,3
Műszaki fejlesztő, tervező	176	8,3
Mérnök (egyéb megjelölés nélkül)	109	5,2
Államigazgatási, tanácsi előadó	89	4,2
Államigazgatási, tanácsi vezető	48	2,3
Ügyész, bíró, ügyvéd	27	1,3
Vállalati jogtanácsos	30	1,4
Vállalatok, intézmények igazgatói	59	2,8
Szövetkezetek vezetői	18	0,8
Főkönyvelő, gazdasági vezető	56	2,6
Közlekedés, posta, szállítás	55	2,6
3 és több személyes kereskedelmi, vendéglátóipari üzletvezető	190	9,0
Kórházi, rendelőintézeti orvos	119	5,6
Egyéb orvos	14	0,7
Gyógyszerész	21	1,0
Főiskolai oktató	74	3,5
Középiskolai tanár	155	7,3
Általános iskolai tanár és tanító	328	15,2
Óvónő	86	4,1
Egyéb pedagógus	144	6,8
Könyvtáros és egyéb közművelődési	48	2,3
Összesen	2121	100,0

nincs benne az az 500 ember, aki, bár felsőfokú végzettség nélkül, de bizonyossággal értelmiséginek tekintendő munkakörben dolgozik. A következő adatsor⁶⁴ éppen e két hiányosságot próbálja kiküszöbölni. Nézzük tehát, milyen konkrét foglalkozásban hányan dolgoztak Baján 1980-ban (20. táblázat)!

A felsorolásban néhány kategória természetesen vitatható. Biztos például, hogy a 190 kereskedelmi, vendéglátóipari üzletvezető nem mindegyike tekinthető értelmiséginek, vezetőnek. Ugyanis egy 3-4 fős bolt vezetője, napi munkáját tekintve, elsősorban maga is a pult mögött álló eladó. Mégis, listánk a fő arányokat elég megbízhatóan mutatja.

Még egészen felületes rápillantással is észre kell venni, hogy a teljesen eltérő tevékenységszerkezetek micsoda sokféleségét végzi a város értelmisége, és azt is, hogy egy-egy, többé-kevésbé hasonló tevékenységet végző csoportba többnyire milyen kevesen tartoznak. Társadalmi helyzetük relatív azonossága — az ugyanis, hogy mindannyian értelmiségiek, vezetők, és ennek alapján egy társadalmi csoportba, rétegbe tartoznak — nem fedheti el előlünk sem mindennapi tevékenységszerkezetük, sem érdekstruktúráik különbözőségeit. Épp ez az a szempont, amiért egy még pontosabb, az értelmiség belső differenciáltságát összefoglalóan mutató adatsort kell keresni (előállítani). Mert az, amit a legutóbb bemutattam, ugyan a *munkakörök* szerinti erős tagoltságot kellően érzékelteti, de a munkahely csaknem elvész benne. Éppen ezért megpróbáltam valamennyi számba jöhető vállalat és intézmény rendszerbe foglalását, hozzátéve

⁶⁴ Az 1980-as népszámlálás „kiemelt egyéni foglalkozások” táblázatai alapján.

21. TÁBLÁZAT

Az értelmiség megoszlása vállalat- és intézménytípusok szerint, fő

Típus	Egységek (vállalatok) száma	Létszám
1. Államhatalom — államigazgatás		
— politikai apparátus (MSZMP, KISZ, HNF)	3	20
— államigazgatás (tanácsok, földhivatal stb.)	4—6	45
— igazságszolgáltatás (+ rendőrség)	3	20
2. Nagyüzemek		
— önállóak	2	100
— telephelyek (gyáregységek)	4	200
3. Ipari kis- és középüzemek		
— termelő jellegűek	6	30
— infrastruktúra (ellátás és közlekedés)	4	30
— javítóvállalatok	4	20
— egyéb (nyomda stb.)	4	30
4. Ipari szövetkezetek		
— termelő jellegűek	4	30
— szolgáltató-javító	4	35
— egyéb (pl. hajófuvarozó)	3	10
5. Szolgáltatás	15	100
6. Állami és igazgatási jellegű intézmények		
— gazdasági-pénzügyi jellegűek (MNB, OTP, Állami Biztosító)	3	30
— Vízügyi Igazgatóság	1	190
— felügyelőségek (pl. Erdőfelügyelőség)	7	60
7. Mezőgazdasági üzemek		
— állami gazdaság, erdőgazdaság	2	220
— szövetkezetek	2	20
— egyéb mezőgazdasági jellegű (pl. borpince)	6	40

21. TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

Típus	Egységek (vállalatok) száma	Létszám
8. Kultúra — oktatás — egészségügy		
— főiskolák	2	80
— középiskolák és kollégiumok (beleértve a szakmunkásképzőt is)		180
— általános iskolák (és óvodák)		350
— egyéb kulturális intézmények (múzeum, művelődési ház stb.)	10	30
— kórház	1	80
— más munkahelyeken dolgozó orvos		80
— gyógyszerészek és állatorvosok		30
9. Egyéb, máshová be nem sorolhatóak		
— ügyvédek		35
— tudományos és tervezőintézetek, kirendeltségei (Erdészeti Kutató, VERTESZ stb.)	5	40
— kommunális vállalatok (vízmű stb.)	4	25
— egyéb (MÁV, Posta stb.)		20

mindjárt, hogy egy-egy típusban hozzávetőleg hány értelmiségi-vel, vezetővel kell számolnunk (21. táblázat).⁶⁵

Az összeállításban közel 150 egység szerepel, és ezekben nagyjából 2300 értelmiségi munkahelyet lehetett kimutatni.

⁶⁵ Az adatok, hangsúlyozom, hozzávetőlegesek. Az összeállítást több különböző forrás — statisztikai adatok, egyéb kiadványok, az egyes szervezetek a felkérésünkre készített listái stb. alapján készítettem. Részben ezért, részben besorolási nehézségek miatt — pl. nagyobb üzletet önálló egységnek s így az üzletvezetőt vezető állásúnak tekintsük-e — sem az egységek száma, sem az értelmiségiek, vezetők száma nem lehet egészen pontos. A lényeg számomra csupán *nagyságrendek* érzékeltetése, az adatsor ehhez mindenestre elegendően megbízható.

Megállapítható volt a rendelkezésre álló adatokból még az is, hogy az ezeket betöltőknek hozzávetőleg háromnegyede felsőfokú végzettséggel rendelkezik; a saját feldolgozás eredménye elég jól összevág az imént bemutatott statisztikai adatokkal. Alkalmasnak látszik tehát néhány következtetés levonására.

Egyre pontosabb adatokkal mutattam be, mennyire sokszínű Baján az értelmiségiek számára rendelkezésre álló munkahelyek skálája. Valójában azonban ez a sokszínűség inkább hátrányt jelent, mint előnyt. Mégpedig, legalábbis kétféle negatív hatással kell számolni.

Az egyik magában a felsorolásban közvetlenül benne rejlik: az értelmiség igen nagymérvű tagoltsága ez. Minden egység, minden vállalat, intézmény viszonylag önálló mikrovilág, sajátos érdekeltégi és érdekstruktúrával. Jó részük (mindenekelőtt a legnagyobb ipari és mezőgazdasági nagyüzemek) érdekirányultsága ezen felül még csak nem is a helyhez, városhoz kötődik: legfontosabb szakmai, munkabeli és ezek következményeképpen egyéb kapcsolataik a városon kívüli irányító „felsőbb hatóságaikhoz” (vállalati központ, minisztérium) kötik őket. A bennük dolgozó értelmiségiek így nem elsősorban a városnak az értelmiségeként, sokkal inkább az országos (nagyvállalati, trösztli) érdekek képviselőjeként vannak jelen. Az értelmiségi tevékenységek és érdekek tagoltsága szükségképpen divergáló tendenciákat is hordoz, nehezítve ezzel, hogy — egy interjúalany kifejezésével — „a városban meglevő jelentős szellemi kapacitást a város érdekében működtessék”.

A sokszínűség másik negatív következménye — első pillantásra talán paradox módon — a *választékhány*, a munkahely megválasztása tekintetében érvényesülő alternatívanélküliség. Igaz ugyan, hogy a városban az értelmiségiek számára igen

sokféle munkalehetőség kínálkozik, de éppen a sokféleség következtében egy adott szakmájú értelmiségi számára — ha a szakmájában akar dolgozni — nagyon kevés választási lehetőség marad. (Erdész számára csak az Erdőgazdaság, faipari mérnöknek a két nagy gyár, esetleg egy-két szövetkezet, agronómusnak a Mezőgazdasági Kombinát és a tsz, és így tovább.) Az alternatívánélküliség nem annyira önmagában, inkább következményeiben negatív hatású; a következmények számbavételére a további fejezetekben kerül majd sor.

Az értelmiségi-vezető munkahelyek vázolt tagoltsága és erős sokfélesége értelemszerűen hozza magával az értelmiség *szakma* szerinti összetételének az alakulását. Ennek elemzése lesz a következő kérdés.

A SZAKMASTRUKTÚRA ÉS VÁLTOZÁSA

A kiindulópont és az összehasonlítási alap nem lehet más, mint a két világháború közötti helyzet. Az értelmiség szakmai összetétele, illetve az összetételnek az országos arányoktól való különbözősége egészen egyértelműen a város gazdaságának és társadalmának ez idő szerinti alakulásából következik.

A (tőkés) ipar fejletlensége, az ipar erősen manufakturális jellege nem kívánta meg a magasabb szintű irányítást: a műszaki-közgazdasági értelmiség alig-alig volt megtalálható a városban. Amíg az összes felsőfokú végzettségűek között a műszaki jellegű végzettségűek aránya országosan 12%, addig Baján a 2%-ot sem érte el.⁶⁶

⁶⁶ Az országos arány népszámlálási adat, a bajait — különböző források egybevetésével — becsléssel állapítottam meg. (A becslésből eredő tévedés 1%-nál több semmiképpen sem lehet.)

Hasonlóképpen, ahogyan nem volt jelen a város gazdaságában a fejlettebb mezőgazdaság sem, ennek megfelelően hiányzott a képzett agrárértelmiség is. A mezőgazdasági felsőfokú képzettségűek országos aránya 10% volt, a bajai kevesebb mint 1%.

A város akkori helyzetének — megyeszékhely, regionális centrum — következtében pedagógiai, jogi, orvosi diplomások az országos arányokkal nagyjából egyező, esetenként azt valamelyest meghaladó arányban éltek a városban.

Ha a szakmaszerkezet két világháború közötti alakulását — az adatforrások hiányosságai miatt — nem is lehet nagyon pontosan és részletesen bemutatni, annyi mindenestre bizonyos, hogy Baja ebből a szempontból erősen elmaradt az országos fejlődéstől. Fejletlen, elmaradott szakmaszerkezet ez: szinte teljesen hiányoznak a modernebb, polgári jellegű értelmiségi professziók, meghatározó nagyságrendben a hagyományos (pedagógus-jogász-orvos) szakmák vannak.

Igazi változást e téren is a hatvanas években meginduló erőteljesebb gazdaságfejlődés hoz: hiszen a felsőfokú végzettségűek száma is ebben az időszakban kezd el komolyabban

22. TÁBLÁZAT

A felsőfokú végzettségűek aránya

Év	Országos arány	Baja
1941	1,2	1,8
1949	1,3	2,1
1960	2,5	2,9
1970	4,3	4,8
1980	5,1	5,5

23. TÁBLÁZAT

*Felsőfokú végzettségű aktív keresők a végzettség jellege és a településtípus szerint 1970-ben, %**

A végzettség jellege	Buda- pest	Megyei város	Egyéb város	Baja	Község	Országos arány
Műszaki	32	21	21	21	10	23
Mezőgazdasági	4	8	15	12	22	11
Közgazdasági	12	5	5	5	4	8
Jogi	10	12	8	4	4	8

Forrás: 1970. évi népszámlálás adatai.

* 100% = az összes felsőfokú végzettségű az adott településtípusban

növekedni: 1941-ben 531, 1949-ben 549, 1960-ban 787, 1970-ben 1533, 1980-ban 1619 fő.⁶⁷ Arányuk végig az országos átlag felett van; nagyjából a megyei városokkal azonos szinten (22. táblázat).

Ezzel a létszámalakulással Baja megőrzi előkelő — a nagyvárosokkal és a dinamikusan fejlődő kisebb városokkal lényegében azonos — helyét a diplomásoknak a lakossághoz viszonyított aránya tekintetében. A kérdés azonban az, hogy változott-e, korszerűsödött-e, közeledett-e az országos arányokhoz az értelmiség belső (szakmai) összetétele? A rendelkezésre álló adatok alapján a kérdésre egyértelmű igennel válaszolhatunk. Az egyszerűség kedvéért csak azokat a szakmákat vegyük, amelyben a legnagyobb volt a város elmaradása (23. táblázat). A teljes adatsort az 5. melléklet tartalmazza.

⁶⁷ A népszámlálások adatai.

Napjainkban tehát fő vonalaiban és nagy általánosságban Baja szakmaszerkezete lényegében azonos a többi kisvároséval. Alapjaiban változott, korszerűsödött az értelmiség szakmai összetétele, ebben a tekintetben is utolérte a hozzá hasonló településszerkezeti helyzetben levő kisvárosokat.

A statisztikai arányok azonossága azonban lényeges *tartalmi* különbségeket fedhet el. Ezek közül egyre érdemes ezen az általános szinten is utalni. Mezőgazdasági végzettségűek (agrár- és erdőmérnökök) Baján az országgal azonos, az egyéb kisvárosokénál alig kisebb arányban találhatók. Csakhogy ebben a városban döntő többségük két mamutüzemben dolgozik, a Mezőgazdasági Kombinátban és az Erdőgazdaságban. Ezek azonban valójában nem a városban tevékenykedő gazdasági szervezetek: mindkettő üzemi területének nagyobb része a város határán kívül esik. Az ezekben dolgozó értelmiségiek számára tehát a lakóhely és a munkahely erősen elválík egymástól, hiszen konkrét munkavégzésük nem annyira a központi irodákhoz, inkább a területhez kötődik. S ha még azt is beszámítjuk, hogy a mező- és erdőgazdálkodásban a munka jellege korántsem enged meg olyan zárt és kiszámítható időgazdálkodást, mint egy ipari üzemben, akkor könnyen érthető, hogy ezek az értelmiségiek valójában nem tagolódnak be a város értelmiségébe (és egyáltalán: a város életébe), tulajdonképpen a maguk külön életét élik.

Jellegzetes interjúrészlet, egy erdőmérnök mondja: „mi inkább csak egymás között tartunk kapcsolatot. Nekem a társaságom, barátaim innen az erdőszetből vannak. Másokkal nemigen találkozom. De nehogy azt higgye, hogy ez valami elzárkózás, gög, vagy mi az ördög. Mi a munkánk nagyobbik részét kint töltjük a terepen, olyankor este későn jövünk haza, és sohasem

24. TÁBLÁZAT

Az értelmiségiek-vezetők foglalkozás szerinti megoszlása

Foglalkozás	Együtt		Férfiak		Nők	
	fő	%	fő	%	fő	%
Közgazdász	57	5	28	5	29	7
Mérnök	178	18	143	23	35	8
Egyéb műszaki	84	8	68	11	16	4
Agrármérnök	68	7	61	10	7	2
Orvos, gyógyszerész	89	9	54	9	35	9
Pedagógus	346	34	112	18	234	55,8
Jogász	29	3	18	3	11	3
Közigazgatás, párt	15	1	14	2	1	0,2
Egyéb	160	15	113	19	47	11
Összesen	1016	100	611	100	415	100

lehet tudni, hogy pontosan mikor. Nem lehet előre megbeszélni valamit. A többi erdésszel meg kint is sokat vagyunk együtt, itt is közel lakunk egymáshoz, könnyen át-átugrunk esténként. Így aztán előbb-utóbb kialakul, hogy a magunkfajta inkább csak a saját köreivel érintkezik.”

Az eddigiek persze csak a fővonalak. Ami számunkra igazán fontos, az a finomabb szerkezet elemzése. Elsőként lássuk az értelmiségiek-vezetők foglalkozás szerinti megoszlását (24. táblázat)!

Valójában ez az adatsor, az eddig elmondottak ismeretében, semmi váratlant nem tartalmaz. A műszaki-közgazdasági értelmiség ilyen arányú jelenléte a város gazdasági fejlődésének nekilendüléséből egyenesen következik. Az agrármérnökök (és a

⁶⁸ Lásd 5. melléklet.

táblázatban az „egyéb” kategóriában szereplő erdőmérnökök) sajátos helyzetéről éppen az imént volt szó. A pedagógusok magas aránya nem bajai különlegesség: megegyezik az országossal, illetve a megyei és az egyéb városokkal.⁶⁸ A nemek szerinti különbségek sem jelentenek újdonságot: éppúgy, mint az országban általában, jóval kevesebb a nő a műszaki pályákon, nagyon kevés a közigazgatás értelmiséginek (vezetőnek) tekinthető posztjain, és jóval többen vannak a férfiaknál a pedagógusok között.

A megoszlás tehát az országos arányokhoz viszonyítva teljesen normális, csakhogy Baja esetében éppen ezt kell *különösnek* mondanunk. Mert ez a „normálissá” alakulás éppen az utóbbi másfél-két évtized fejleménye: a korábbi torz, az országostól sokban eltérő szerkezet alakult napjainkra ilyenné. És így az értelmiség belső (szakmai) szerkezetének átalakulása — ami természetesen országosan is végbement —⁶⁹ ebben a városban az átlagosnál jóval gyorsabb volt: nemcsak a felszabadulás utáni szükségszerű változásnak kellett végbemennie, hanem még a felszabadulás előtti „elmaradást” is be kellett hozni. Ez természetesen hátráltató tényezője az értelmiség mint társadalmi réteg saját (és sajátos) „társadalmi arculata” kiformálódásának.

Következő kérdésünk az, hogy az említett foglalkozási csoportokban milyen arányban találhatók a szűken vett értelmiségiek, azaz hányadrészüik rendelkezik egyetemi-főiskolai végzettséggel (25. táblázat).

⁶⁹ Lásd pl. Léderer P., *A magyar értelmiség 1945 utáni szerkezetváltozásai*. In: Huszár T.—Kovács I. G.—Léderer P. (szerk.), *Az értelmiség jelenlegi helyzete, összetétele, fejlődésének iránya, társadalmi funkciói*. NPI, Budapest, 1974.

25. TÁBLÁZAT

Az egyes foglalkozási csoportokba tartozók megoszlása iskolai végzettség szerint, %

Foglalkozás	Felsőfokú	Középfokú	Alacsonyabb	N = 100%
	iskolai végzettségük			
Közgazdász-pénzügy	49	49	2	57
Mérnök	99	1	—	178
Egyéb műszaki	53	46	—	84
Agrármérnök	98	2	—	68
Orvos, gyógyszerész	100	—	—	90
Pedagógus	86	13	—	346
Jogász	96	3	—	29
Közigazgatás, párt	67	27	—	15
Egyéb	41	56	1	160
Együtt	78	20	0,1	1035

Megjegyzés: A részletesebb — nemek szerint is bontott — adatokat a 6. melléklet tartalmazza.

Általánosságban leszögezhetjük, hogy Baján az értelmiségiek vezetői rétege az értelmiségi mivolt egyik formális kritériuma, az iskolai végzettség terén nem áll rosszul. A 78% felsőfokú végzettségű valamivel magasabb, mint az országos arány, ami 64%.⁷⁰ Az egyes foglalkozási csoportok között azonban igen jelentős különbségek vannak.

Középfokozati végzettségűek, akiknek egy része egyébként a gyakorlati tevékenysége során egészen bizonyosan értelmiségivé képződött, egy másik része azonban valószínűleg inkább csak

⁷⁰ Az 1970. évi népszámlálás adatai, 29. köt. 3.1. és 4.1. táblázat alapján.

ún. „középszintű szakember”, nagyobb arányban a közgazdasági-pénzügyi és az egyéb műszaki, egyéb értelmiségi csoportokban fordulnak elő. Az első csoportban a középiskolát végzett tipikusan tekinthető karrierútja ez: közgazdasági technikumot vagy szakközépiskolát végez, munkát vállal egy pénzügyi stb. osztályon, jól dolgozik, lassan feljebb lép a ranglétrán, és 35-40 éves korára — újabb végzettség megszerzése nélkül is — a pénzügyi stb. osztály vezetője lesz, esetleg kisebb vállalat főkönyvelője.

Baján az életutak elemzése elég sok ilyen pályáivet mutatott ki. Egyidejűleg arra is fel kellett figyelni, hogy a közgazdasági-pénzügyi foglalkozásúak között a felsőfokú végzettség is elég gyakran másfajta diplomát jelent. A jelenségnek két okát vélem felfedezni. Az egyik — és ez a kevésbé jelentős —, hogy országosan is kevés, a szükségesnél talán kevesebb a közgazdasági-pénzügyi diplomával rendelkező szakember. A másik, a számunkra fontosabb ok az, hogy a gazdaságnak-gazdálkodásnak az a szerkezete és fejlettségi szintje, ami ma Baján — és talán általánosabban a kisvárosokban — megvalósul, *nem igényli* a magas szintű közgazdasági elemzőtevékenységet. Túlságosan kevés az önállósága, tevékenysége túlságosan erősen függ a másutt működő központokétól ahhoz, hogy szükség legyen ott helyben a termelés-gazdálkodás közgazdasági szempontú elemzésére. Inkább csak pénzügy-*technikai* műveleteket kell végezni, ehhez pedig a középfokú képzettségre ráépülő évtizedes rutin bőségesen elegendő. (A két vonatkozást egyszerre látjuk egy vállalatvezetővel készített interjú részletében: „...évek óta keresünk közgazdászt, föl akarunk egyet venni, nem kapunk. Nem tudunk mi versenyezni a pesti nagyvállalatokkal, fizetésben sem és abban sem, hogy nem tudunk olyan izgalmas munkát

kínálni, mint azok. Itt a közgazdász munkájában sok az olyan, ami csak rutin. Itt nem közgazdasági kutatásokat kell végezni, itt rendszerben kell tartani a vállalat pénzügeit. . .”)

A másik két csoportban (egyéb műszakiak és egyéb értelmiségiek) egyszerűbbnek tűnik a diploma nélküliek magas arányának magyarázata. Az egyéb műszakiak között a középiskolai végzettségűek nagyobb arányát nyilvánvalóan az okozza, hogy sok közöttük az olyan technikumot végzett, aki — főleg kisebb üzemekben, szövetkezetekben — termelésirányító vezető beosztásba került. Az egyéb értelmiségieknél pedig az a helyzet, hogy ebbe a kategóriába soroltuk az erdészeket (az erdőgazdaság értelmiségi tagjait, vezetőit) is, márpedig a kerületvezető erdész és hasonló munkakörök ellátásához — amelyeket természetesen vezető állásnak kell tekinteni, hiszen elég sok ember munkáját elég nagyfokú önállósággal irányítják — teljesen megfelelő a technikus képzettség is.

Van még egy említendő összefüggés, amely a részletes (a mellékletben közölt) táblázatból olvasható ki. Az ugyanis, hogy a pedagógusok csoportjában a végzettség tekintetében nagy a különbség a *nemek* között. A férfi pedagógusok közül 61%-nak van egyetemi, 37%-nak főiskolai végzettsége, ezek az arányok a nők között 30 és 51%, és így egyötödüknek csak középfokú végzettsége van. Önmagában ez sem meglepő; ők azok a tanítónők, akik még középfokon nyertek képesítést. Elegendő itt csak a tényt rögzítenünk; később, az egyes foglalkozási-szakmai csoportok belső sajátosságainak tárgyalásakor kell majd felidéznünk.

Valamennyi eddig bemutatott adatsor azonban természetesen csak a szakmaszerkezet formális mutatója; az elemzések külső keretét jelentik. A számunkra igazán lényeges kérdés az egyes

szakmák (foglalkozási-szakmai csoportok) *belső karaktere* és az ebből következő helyzetük a város társadalmának szerkezetében. Vagyis — Erdei Ferenc szóhasználatát alkalmazva — igazi kérdésünk az, hogy milyen az egyes szakmák „*társadalmi megformáltsága*”.

A FONTOSABB ÉRTELMISÉGI CSOPORTOK „TÁRSADALMI ARCULATA”

Onnan lehet elindulni — amit egyébként már a munkahelystruktúra bemutatása is megmutatott —, hogy az azonos szakmájúak, foglalkozásúak sem alkotnak viszonylag egységes csoportot, mindegyik önmagában is belsőleg erősen tagolt. Vegyük sorra a legjelentősebbeket!

A *pedagógus* megjelölés az eltérő szakmák és eltérő szintek egész differenciált halmazát öleli fel. A két főiskola valójában két, önmagában élő külön világ. Nincs igazi közük a városhoz sem, egymáshoz sem. Mindegyikben a szakmák egész sokasága van jelen; jószerint ahány ember, annyiféle szakterület, annyiféle érdeklődési kör. A Vízügyi Főiskolán természetesen zömmel műszakiak vannak (vízügyi mérnökök, gépészek, vegyészek stb.), de az alapozó tárgyak megkívánják az egyéb természettudományos képzettségűek (fizikusok, matematikusok) jelenlétét is. A Tanítóképző tanári kara talán még heterogénebb: a festőművésztől a tudós nyelvészen és irodalmáron át a matematikusig terjed a szakmák skálája. S mivel a felsőoktatás tanáraitól valamilyen tudományos teljesítmény is megkívántatik, mindannyian megpróbálkoznak az alkotással; természetesen ki-ki a saját szakterületén, azon a szakterületen, amelyhez a városban

rajta kívül legtöbbször senki más nem ért. Vagyis munkájuk egyik részében lényegében elszigetelten, magukra hagyatottan dolgoznak, illetve, ha vannak szakmai kapcsolataik — és ilyenekre a szakmai fejlődés érdekében nélkülözhetetlenül szükség van —, akkor ezek a városon kívüliek. (Interjúrészlet: „Ha valami szakmai problémája van, kivel beszéli meg? Vannak barátaim . . . a volt évfolyamtársak . . . nem itt, Szegeden. Velük szoktunk összejönni néha. Ha meg olyan, ami így nem megy, akkor el szoktam menni régi professzoraimhoz. Mindig szívesen fogadnak. . . . Itt a városban? . . . Ehhez a dologhoz, ne vegye szerénytelenségnek, itt rajtam kívül senki sem ért. . . .”)

Van persze mind a két főiskola tanári karában valami — nem is nagyon gyenge — összetartozás-tudat. Kifelé igyekeznek az azonosságokat hangsúlyozni, az általában vett *főiskolai tanár* mivoltot. A szakma szerinti erős tagoltságot, az ebből következő érdekkülönbségeket, a más-más szakmai centrumok felé való vonzódás centrifugális erejét *belső ügyként* kezelik.

Némely nem lényegtelen vonatkozásban a *középiskolák* helyzete hasonlít a főiskolákéhoz. Először is: a középiskolák többsége nem gimnázium, hanem szakközépiskola. Ami eleve azt jelenti, hogy ezekben jelentős számban tanítanak olyan szaktárgyi oktatók, akiknek szakmai s nem tanári (pedagógusi) végzettsége van. A személyektől és konkrét helyzettől függően és alkalmasint rövid periódusokban hol gyengül, megszűnni látszik, hol felerősödik, olykor ellentétte éleződik a szaktanárok és a közművelődési tárgyakat tanítók viszonya. (A legerősebb ez a „hullámszó” a szakmunkásképzőben; ezt az intézményt azonban általában nem tekintik középiskolának, ezért később külön lesz szó róla.)

Szintén a középiskolák szakjellegéből következik, hogy egymás közötti kapcsolataik csekélyek. A főiskolákhoz hasonlóan élük a maguk külön életét, méghozzá egy soha ki nem mondott, sőt, szavakban határozottan tagadott, mégis jól érzékelhető hierarchikus rendben. A csúcson a hagyományait öntudatosan őrizve, némi anakronisztikus arisztokratizmussal áll a gimnázium. Középütt a szakközépiskolák, nagyjából úgy rendeződve, hogy „feljebbvalónak” számítanak a hagyományosabb humán típushoz közelebb állók: a közgazdasági „elegánsabb”, mint pl. az — időközben megszűnt — kertészeti. A hierarchia alján, már tulajdonképpen — mint említettem — kítaszítva a középiskolák világából a szakmunkásképző van. Ebben a szerkezetben egy-egy iskolán belül is csak korlátozott mértékben beszélhetünk a „tantestület egységéről”. Van, de hasonlóan a főiskolákhoz, inkább csak kifelé.

A *szakmunkásképző* egészen külön helyet foglal el. Önmagukat, intézményüket, a náluk folyó oktatást — joggal — az általános iskolák felett valónak vélik. Középiskolaként nem fogadtatnak el. Sajátos „lebegő” helyzetben vannak, amit felerősít az is, hogy míg az általános és középiskolák a városi (a tanács felügyelete alá tartoznak), addig a szakmunkásképzőt a megye tartja fenn. Az itt dolgozó pedagógusok állandóan érzik ellentmondásos helyzetüket. Az általános iskolák tanáraival nem kívánnak szorosabb egységet kialakítani, azokénál magasabb fokra helyezik magukat (magasabb presztízsrre tartanak igényt), a középiskolák „pedagógustársadalma” viszont nem fogadja be őket. Felemás helyzetük szükségképpen vezet eléggé erős elszigeteltségükhöz, amit a — már szintén említett — erős belső tagoltság tesz még nehezebben elviselhetővé.

Az *általános iskolák* tanári karaiban található még leginkább az a bizonyos „tantestületi egység”, testületi szellem. A szakmai különbségek nem olyan erősek, a tantárgyak szerinti szakjelleg elmosódottabb. (Általános iskolában nem ritkán fordul elő pl., hogy magyar—orosz szakos történelmet is tanít, vagy fizika—kémia szakos matematikát is. Ez gimnáziumban elképzelhetetlen.) Míg a gimnáziumban, szakközépiskolában a *szakszerűség* a hangsúlyosabb, az általános iskolában inkább előtérben van a *pedagógiai folyamat*. Következésképpen míg a középiskolában a *szaktanárból* a *szak*, addig az általánosban a *tanár* a fontosabb. Ezen az alapon képződnek ki belsőleg egységesebbé az általános iskolák tanári karai, ezen az alapon van az általános iskolák között is élőbb és mindennapibb kapcsolat. De egyúttal ez a *tanári tevékenységek szerkezetében* levő — olykor csak árnyalatnyi — különbség az, ami eléggé éles határvonalat húz az általános és a középiskolák pedagógusai közé.

És mégis, a „pedagógustársadalomnak” mint olyannak van valami határozott elkülönülő egységessége a többi értelmiségi csoportokkal szemben. Mindenekelőtt — magától értetődően — a munka lényegileg minden szinten azonos belső sajátosságából adódik ez: a főiskolai tanár, éppúgy, mint a tanító, oktat, az emberiség kultúrájában felhalmozott tudományos és művészeti ismereteket közvetíti, ezáltal és eközben természetesen embert is formál, nevel is. Ez a legfontosabb objektív alapja a pedagógusréteg viszonylagos egységességének. Emellett nem elhanyagolható a pedagógusok általános társadalmi helyzetének változása sem. Közismert — okaiban is, hatásaiban is — a pálya presztízsének igen erőteljes csökkenése; a folyamat természetes reakciója az érintettek részéről a „sündisznóállások” kiépítése. Valóban, azt látjuk a pedagógusréteg *egészére* nézve, amit

legerősebben a főiskolák, de jól érzékelhetően a középiskolák esetében, egy-egy intézmény vonatkozásában láttunk: a belül rendkívül tagolt, sokféle szakmai s egyéb érdekkülönbséggel, érdekellentéttel megosztott szakmai-foglalkozási csoport tagjai *kifelé* egységesnek, zártnak, együtt és egymásért fellépőknek igyekeznek mutatkozni; gyakran nem is sikertelenül.

Végül is, ha belső ellentmondásokkal terhelten is, mégis a *pedagógusok csoportja, társadalmi arculatát tekintve, markánsan kiformalódott foglalkozási-szakmai csoport*. Milyensége — tevékenysége, magatartása — komolyan kihat a város társadalmának egészének alakulására. Igaz, számarányuk is a legnagyobb, de azt lehet látni, hogy éppen ebből az aránylag határozott megformáltságból, a téveszthetetlenül felfedezhető viszonylag egységes csoporttudatból következően társadalomszerkezeti súlyuk még létszámarányuknál is nagyobb.

A pedagógusokhoz hasonló — vagy még erősebb — csoport- (hivatás-) tudattal rendelkeznek az *orvosok*. Holott ennek a csoportnak a belső tagoltsága sem sokkal csekélyebb, mint a pedagógusoké. Országos orvosvizsgálat⁷¹ mutatta meg, hogy maguk az orvosok erős különbséget érzékelnek mind az egyes orvosi szakterület (belgyógyász, sebész, röntgenes, laboros stb.), mind a munkahelytípusok (kórház, rendelőintézet, körzet, közegészség-járványügy stb.) között. A különbségeket maga a munka jellege (mindenekelőtt: gyógyító vagy nem gyógyító), a specializáltság foka, az anyagi helyzet különbözősége (elsősorban: hálapénzes vagy nem hálapénzes munkaterület) okozza. Fontos tényező az egészségügyi szervezet erős hierarchizáltsága is.

⁷¹ Bánlaky—Kérészné—Solymosi i. m.

Ez a tagolódás természetesen Baján is érvényesül. A kórház orvosa egészen másutt, sokkal fensőbbeségebb helyen van a laikusok szemében, mint pl. a körzeti orvos. Az előbbi a maga különös, nem hétköznapi birodalmában, műszerek, eszközök, serény ápolónők között fogadja a beteget, akit többnyire úgy visznek hozzá, az utóbbi hívásra házhoz jön, maga száll le a beteg mindennapiságába. A „legigazibb” orvos a kórházé — s ezt tudja is magáról, és ennek megfelelően viselkedik.

Az orvosoknál viszont nem érvényesül, vagy legalábbis jóval gyengébben, a szakmai kapcsolatok városon kívülre irányulása. Tevékenységük, a gyógyítás, öntörvényű és önérvényű; tevékenységük eredménye, a gyógyulás (vagy nem gyógyulás) is közvetlenül és helyben jelentkezik. Munkájának elismerését nem elsősorban szakmai vagy hivatali felettéseitől, sokkal inkább a gyógyult (vagy nem gyógyult) laikusoktól kell megkapnia. Ez a munka ugyanakkor tartalmaz valami, a laikus számára átláthatatlan, mondhatni mitikus mozzanatot, és ez minden orvos munkájára egyformán érvényes.

Így, mindezek hatására alakul ki az orvosréteg sajátos kitüntetett helyzete. A belső tagoltságot a kívülálló alig érzékeli, a többség az orvostársadalmat alulról nézve (mert ezt a foglalkozást és így ezt a foglalkozási csoportot felettük, gyakran már-már mitikus szférában felettük levőnek látják) egységesnek, homogénnek látja. S e látszat fenntartására az érintettek is ügyelnek: az önelkülönítő magatartásmód, a „mundér becsületének” védelme minden más értelmiségi réteg közül az orvosoknál a legerősebb.

Egészen más szerkezetű, egészen más társadalmi megformáltságú a *műszaki-közgazdasági* értelmiségiek csoportja. Létszámukat tekintve a pedagógusok után ők a második

legnagyobb csoport: számuk 5-600 körül, arányuk (az értelmiségiek között) valamivel 20% felett van.

Mindenekelőtt próbáljuk megbecsülni, hogy hány és hányféle *munkahelyen* találhatók meg a közgazdasági-műszaki szakterületeken dolgozók! Követve a munkahelyek rendszerbe sorolása-kor alkalmazott logikát, meg lehet állapítani a hozzávetőleges adatokat. Van nyilván néhány műszaki-közgazdász az államigazgatásban (a tanácsnál). Leggyakoribb munkahelyük értelemszerűen a 6 nagyüzem, a 18 ipari kis- és középüzem, a 11 ipari szövetkezet. Jelentős számú műszaki dolgozik a Vízügyi Igazgatóságon, a Mezőgazdasági Kombinátban és az Erdőgazdaságban, a Vízügyi Főiskolán, a szakközépiskolákban és a szakmunkásképzőkben, valamint a különböző kutató-tervező kirendeltségeken, a MÁV-nál, a Postánál. Közgazdasági-pénzügyi szakmájú pedig természetesen lényegében minden gazdasági egységnél dolgozik. Vagyis vannak ugyan „sűrűsödési pontok”, olyan munkahelyek, amelyekben egy-egy helyen több műszaki-közgazdasági szakmájú koncentrálódik, de valójában csaknem kivétel nélkül minden vállalatnál és intézményben jelen vannak. A munkahelyek teljes szétforgácsoltsága tulajdonképpen kizárja, hogy a műszaki-közgazdasági értelmiség valamennyire is egységes szakmai-foglalkozási csoportot alkosson.

De ez még korántsem a teljes kép. Eddig a műszaki-közgazdasági (pénzügyi) értelmiségről mint *egy* szakmáról beszéltünk; valójában teljesen jogtalanul. Ténylegesen olyan különböző szakmákat foglaltunk itt egybe, amelyeknek egymáshoz semmiféle belső köze nincs; eltérően akár a pedagógustól, akár az orvostól, amelyek mindegyikének, ha eléggé általános szinten is, de van valamilyen reális, valóságosan létező és a mindennapokban működő „közös nevezője”. Szükségtelen és

gyakorlatilag alig volna lehetséges a teljes szakmai skálát felvonultatni, elegendő lesz néhány példa a jelenség érzékeltetésére.

Faipari mérnök és technikus van kb. 30, két nagyüzembe és néhány szövetkezetbe elosztva. Képzettségük és munkájuk alig hasonlítható a néhány *textilmérnökéhez*, technikuséhoz. Ezekről teljesen eltérő szakismereteket és munkajelleget mutatnak a *gépészmérnökök* és technikusok, akik megtalálhatók valamennyi vasipari üzemben, de természetesen a mezőgazdasági üzemekben, iskolákban stb. is. Az iparági és az iparágon belüli termelészerkezeti igen erős szórtság következtében alig van olyan műszaki értelmiségi szakma, amelynek ne volna képviselője Baján. Ezen túl ott vannak a közgazdászok, pénzügyesek, akiket szintén nem lehet egy szakmához tartozónak tekinteni.

A szükséges szaktudás és a végzett munka belső sajátosságai alapján igen nehéz volna megtalálni a lényegi közös mozzanatot akár csak egy vállalatban belül is a pénzügyi osztály hitelügyekkel foglalkozó szakembere és a termelési folyamatot elemző közgazdász munkája között. A részletekre is ügyelő áttekintés megmutatja, hogy az 5-600 műszaki-közgazdasági értelmiségi egymástól lényeges mozzanataiban eltérő szakmáinak száma közelíti a százas nagyságrendet. És ezeknek a szakmáknak, ezt még egyszer hangsúlyozni kell, nincs olyan — a tényleges tevékenységben jelenlevő — közös, általános mozzanata, mint a pedagógusoknál az ismeretátadás-nevelés, az orvosoknál a gyógyítás-megelőzés. Tehát, a szakmák belső (tartalmi) szerkezetében nincs jelen a csoportalkotó mozzanat.

De nincs meg a *szakmai közösség* összetartó ereje még egy vállalatban belül sem. Példának vegyük a legnagyobb s egyben önálló (nem telephely) vállalatot, a Finomposztógyárat. Az itt

dolgozó diplomások száma (a MLEE-t végzettek kivételével) 57 fő. Róluk a rendelkezésekre álló adat a diplomát adó intézmény megnevezése, ami még mindig egyes esetekben (Műegyetem, tudományegyetem) többféle szakmát jelenthet. A diplomaadó intézmények szerinti megoszlás a következő:

Budapesti Műszaki Egyetem	11
külföldi (SZU, NDK) textiles	4
Gépipari Automatizálási Műszaki Főiskola	6
tudományegyetemek	4
Könnyűipari Műszaki Főiskola	4
Közgazdasági Egyetem	4
Pénzügyi- és Számviteli Főiskola	4
magyar és külföldi (Csehszlovákia) vegyész	3
tanár- és tanítóképző	3
óvónőképző	3
jogtudományi	2
Külkereskedelmi Főiskola	1
Földmérési Főiskola	1
Vízgazdálkodási Főiskola	1
egyéb intézmény	6

Náluk az egy vállalathoz tartozás jelenthet egy — habár eléggé külsődleges-formális — összetartó erőt, ez azonban csak részben ellensúlyozhatja a szakmai érdekek és irányultságok különbözőségét.

Mindehhez hozzá kell vennünk, hogy a műszaki-közgazdasági értelmiség a leginkább *új alakulás* a városban. Láttuk, hogyan növekedett, főként a hatvanas évektől, az értelmiség száma. A növekmény legnagyobb részét éppen a műszaki-közgazdaságiak számának változása adja. A pedagógusok, orvosok, jogászok száma csak lassan növekszik, hiszen a városnak már a harmincas

években is nagy kórháza, eléggé sok iskolája, bírósága, ügyészsége volt. De nagyüzeme szinte egyáltalán nem, és így mérnöke is alig 20 fő.

Ahogy a gazdaságszerkezet alakulása, az ipar fejlődése — behozandó az öröklött s a felszabadulás után még jó egy évtizedig csak fokozódó elmaradást — a hatvanas évek közepétől rendkívül dinamikussá, a kisvárosi átlagot erősen meghaladó üteművé vált, ugyanúgy és ennek megfelelően a műszaki, közgazdasági értelmiség számának is erősen növekednie kellett. Az természetes, hogy a város csak kis részben volt képes maga „kitermelni” ezt az értelmiséget: nagyrészt „értelmiségi-importra” szorult. A sokfelől, az ország egészen különböző részeiből érkezett műszaki-közgazdasági értelmiségiek, mivel sem a munkahelyi, sem a szakmai azonosság, hasonlóság integratív ereje nem működhetett, valójában máig sem tudott valamennyire egységes arculatú szakmai-foglalkozási *csoporttá* kiformálódni, és nem tudott szervesen beleilleszkedni a város társadalmába sem. Vannak közöttük, akik már „lokálpatriótáknak” tartják magukat, de a többséget csak a munkahelye köti a városhoz, s ha jobb munkahelyet kínálnak másutt, könnyű szívvel változtat lakóhelyet, élethelyet is. Új alakulás Baján a nagyszámú műszaki értelmiségi; új funkcionálisan (mint műszaki értelmiség) és új személyeiben is, és mindezek következtében többé-kevésbé gyökértelen.

Végül a *jogászságról* kell röviden szólni. Róluk szintén országos vizsgálat⁷² mutatta meg, hogy a különböző jogi területeken dolgozók — bírák, ügyészek, ügyvédek, az államigazgatás jogászai, vállalati-szövetkezeti jogászok — sok lényegi

⁷² Angelusz és mtsai, *A jogászság társadalmi helyzete és szakmai életútja*.

tekintetben erősen (tevékenységszerkezetükben, életútjukban, jövedelmi viszonyaikban stb.) különböznek egymástól. Baján a jogi képzettségűek száma százas nagyságrendű, hozzávetőleg harmaduk dolgozik az igazságszolgáltatásban (ügyész, bíró, ügyvéd). A többiek szétszórtan, többnyire egyesével, a legkülönbözőbb munkahelyeken (vállalatok, intézmények; mint pl. társadalombiztosítási igazgatóság, MNB stb.) dolgoznak. Munkájuk, érdekeik elsősorban a vállalathoz kötik őket, esetükben nem annyira a *jogász mivolt*, mint inkább az adott *szervezethez tartozás* a meghatározó jelentőségű. Tehát a jogászságról sem beszélhetünk, mint markánsan körvonalazódó és körvonalazható szakmai-foglalkozási csoportról.

Az értelmiségszerkezet elemzésének végeredménye tehát a következő. Az első, felületes pillantásra feltűnő nagy „szakmai tömbök” közelebről vizsgálva, a finomszerkezetekre figyelve elemeikre hullanak. A város értelmiségének szakma szerinti összetételében éppúgy, mint a munkahelyek esetében, igen erős tagoltságot, sokféleséget találunk. Ez a kétféle tagolódás egymásra rétegződik, és ezáltal fokozzák egymás hatását. (Az azonos vagy közel azonos szakmájúak különböző munkahelyeken dolgoznak, ugyanakkor az egy munkahelyen dolgozók alkalmasint egészen különböző szakmájúak.) Mint ahogy a munkahelyi érdekek és kapcsolatok tagoltak, és nagyrészt kifelé (a városon kívülre) irányulnak, hasonlóképpen a szakmai érdekek és kapcsolatok jelentős része is.

Ezek a tényezők magyarázzák meg végül is azt, hogy az értelmiségen belüli fontosabb szakmai-foglalkozási csoportok közül csak a pedagógusok és az orvosok — a „hagyományos értelmiség” (Gramsci) e két reprezentáns csoportja — tud többé-kevésbé határozott „társadalmi arculatot” mutatni; ámbár a

„megformáltság” az ő esetükben is csak egy-egy tényezőn alapul, korántsem fogja át életük és tevékenységük egészét. A többi csoportnál, és így valójában az értelmiségiek-vezetők rétege egészénél is, a divergáló tendenciák az erősebbek. Holott más vizsgálatok⁷³ egyértelműen azt mutatják, hogy a magyar társadalom mai szerkezetében ez a réteg objektíve jól megragadható, sajátos társadalmi helyzetet foglal el. Ez a helyzet, ez a társadalomszerkezeti hely azonban, bajai elemzéseink ezt mutatják, a helyi társadalmak viszonyai között nem manifesztálódik, nem jelenik meg a mindennapok mozgásait összefoglaló társadalmi megformáltságban. A helyi társadalom értelmiség-szerkezete *kiforratlan szerkezet*: elemeiben, lényegi mozzanataiban ugyan kitapintható, de még megformálatlan, amorf; és megformálódását alapjában a többször említett divergens tendenciák akadályozzák meg.

⁷³ Kolosi T., *Rétegződés és egyenlőtlenség*. In: Halay T.—Kolosi T., *Társadalomszerkezet és rétegződés*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982, 85—87.

III. AZ ÉRTELMISÉG A VÁROS TÁRSADALMÁBAN

Az átfogó, az értelmiségnek a helyi társadalomban lehetséges mozgásait alapvetően meghatározó tényezők elemzéséből kell természetesen kiindulni. Ez pedig nem lehet más, mint a városnak a belső, saját szerveződésű társadalmi és politikai szerkezetének elemzése. Ebben a szerkezetben kell azután elhelyeznünk az értelmiséget, és megvizsgálni, hogy melyek közéleti-politikai tevékenységének lehetséges formái és módjai. Erre (is) alapozva fogom vizsgálni, hogyan alakul a kisvárosban az értelmiség funkciórendszere. És végül, mintegy az értelmiség belső szerkezetéről és a város társadalmába való elhelyezkedéséről mondtak együttes összefoglalásaként, azt fogom megnézni, hogy hogyan jelenik meg az értelmiség *társadalmi réteggént* a valóságos viszonyokban, egyes viszonyobjektívációkban és a társadalmi tudatban.

A VÁROS HELYI TÁRSADALMÁNAK SZERKEZETE — KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A POLITIKÁRA

A helyi társadalom szerkezetét több tényező együttesen alakítja ki. Azok közül, amelyekkel részletesebben kell foglalkozni, az első kettő voltaképpen még csak keret jellegű: a

szerveződés kereteit, lehetőségeit határolják be. Ezek: a város helye és helyzete a településhálózatban és a város helye és helyzete az államigazgatás, politika országos rendszerében; az utóbbin belül külön figyelmet fordítva a fejlesztési források (az újraelosztó szerkezetben elfoglalt pozíció) kérdésére. A harmadik tényező bizonyos értelemben maga is keret jellegű, de ugyanakkor már közvetlenül is részese a város társadalomszerkezetének; ez a *makrostruktúra leképeződése*. Mit jelent ez pontosabban?

A helyi társadalom része a társadalmi egésznek, benne tehát valamiképpen megjelenik az egész társadalom szerkezete, a makrostruktúra. A település lakói ugyanis magától értetődően tagjai valamely ösztársadalmi jellegű nagycsoportnak (osztálynak, rétegnek), és így, ha helyi eredetű átszíneződésekkel is, hordozzák mindazokat a sajátos jellemző vonásokat és értékeket, amelyek az adott társadalmi csoportot meghatározzák, és amelyeket a csoport kialakít. Bajára nézve a makrostruktúra leképeződésének elemzését lényegében az előző fejezetben végeztem el: itt tehát elegendő lesz — ahol szükséges — utalni a kapott eredményekre, illetve kiegészíteni a mondottakat. Végül a helyi társadalom szerkezetét meghatározó negyedik tényező a szerveződés *saját elve* lesz, amelyet külön elemzéssel kell majd megkeresnünk. Ezeknek a tényezőknek az együttes hatása alakítja ki azt a *strukturális mezőt*, azt a sajátos *mozgásteret*, amelyen belül a város közléte, politikája és ezen belül az értelmiség közéleti-politikai tevékenysége megszerveződhet, megvalósulhat.

Baja helye és helyzete a településhálózatban. Erdei Ferenc érzékletes képben hasonlítja a településhálózatot az égitestek

rendjéhez.⁷⁴ Budapest a Nap, a többi város a fő- és mellék-bolygók. A „főbolygók” többnyire a megyeszékhelyek, bár például Miskolc, Szeged hatása jóval túlterjed a megyehatáron. A „főbolygók” *vonzáskörzetébe* tartozó többi város tekinthető a „mellék-bolygóknak”; ilyen például Szeged körül Makó, Szentes, Hódmezővásárhely. Ezek a „főbolygó” körül „keringenek”, ami közelebről azt jelenti, hogy mindenféle tekintetben *közvetlen kapcsolatban* a „főbolygóval” állnak, és leginkább csak azon keresztül, annak közvetítésével kötődnek a „Naphoz”, az országos központhoz.

A „mellék-bolygók” persze maguk is egy valamekkora terület *vonzásközpontjai*. „Holdjaik” vannak, a különböző rendű-rangú községek, amelyek számára viszont ők jelentik a regionális és országos központokhoz való kapcsolódások első lépcsőfokát.

Vannak természetesen — amint az égitestek között is — szabálytalan viselkedésűek. Olyan mellék-bolygó nagyságrendű város például, amelyik nem kötődik egyértelműen egy főbolygóhoz sem, illetve egyszerre több körül „kering”. Ilyen Baja is. Sokszálú hagyományos gazdasági, közlekedési és egyéb kapcsolatok fűzik Szegedhez is, Pécshez is. Ez a vonzódás azonban semmiképpen sem eléggé erős ahhoz, hogy a függőségi viszony-nak azt a hálózatát, amelyek hivatalos központjához, a megyeszékhelyhez, Kecskeméthez kötik (s amelyeknek sok mindent meghatározó hatásait a következőkben fogjuk megmutatni), áttörjék. Baját tehát alapvetően mint Kecskemét „mellék-bolygóját”, egyidejűleg mint egy meghatározott körzet (nagyjából a bajai járás) központját kell tekintenünk. (A

⁷⁴ Erdei F., *Város és vidéke*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971, 17—19.

településfejlesztési koncepció hivatalos megfogalmazásával: Baja — 10 társával együtt — *részleges felsőfokú központ*.)

Látni kell, hogy a kisvárost kisvárossá nem elsősorban nagysága, lélekszáma teszi: a meghatározó a *városfunkciónak* az a sajátos együttese, amelyet ezek a települések betöltenek a települések országos rendszerében (be kellene tölteniük abban). Ez a funkcióegyüttes pedig legegyszerűbben és legáltalánosabban úgy fogalmazható meg, hogy a kisvárosoknak *közvetítő-központi szerepe* van a meglehetősen nagy önállósággal rendelkező „főbolygók” (regionális központok, megyeszékhelyek) és a települési hierarchia piramisának alapzata, a községek között. Ebben az általános vonatkozási keretben kell szemlélni a gazdaságát és gazdálkodását éppúgy, mint a politikai szerkezetét.

Először nézzük a gazdasági központ szerepkör kérdését! A tőkés fejlődést megelőző időszakokban Bajának ez a szerepe kifejeletten és teljeskörűen érvényesült. Iparának (kézműiparának) legnagyobb része éppen saját és vidéke szükségleteinek kielégítését szolgálta, kereskedelmének meghatározó hányada a valamivel tágabb környék terményeinek gyűjtő-továbbító kereskedelme. Már a tőkés fejlődés megindulása, majd kibontakozása megtöri ezt a szerepet. A mezőgazdasági árutermelés kifejlődése országos gyűjtőközpontokat igényel, ennek felel meg a magyarországi vasúthálózat kiépítése. A helyi szükségletre termelő kézműipart nagyrészt felváltja a gyári tömegtermelés. Baja — és persze általában a hasonló helyzetű kisvárosok — megszűnik vidékének relatíve önálló (gazdasági) központja lenni.

A gazdasági önállótlanodás folyamatát nem állította meg, sőt, fokozta a felszabadulást követő gazdaságfejlődés. Az ötvenes évek szigorúan centralizált gazdaságpolitikája, a nagyobb városokra koncentráló iparfejlesztés a kisvárosok gazdasági

önállóságának a maradványait is eltörölte. A központi akaratot egyértelműen érvényesítő tervutasításos gazdaságirányítási rendszer a helyi — gazdasági — érdekeket csak egészen jelentéktelen kérdésekben engedte érvényesülni.

Ez természetesen nem jelenti azt, mintha ez a gazdaságpolitika alapjaiban hibás lett volna. Ellenkezőleg, látni kell, hogy a fejlett iparra épülő korszerű gazdaság kialakítása ezt a fajta erős koncentrációt többé-kevésbé szükségszerűen hívta elő. A közösségi (állami) tulajdonban levő termelési eszközök optimális működtetése egy olyan gazdasági-politikai feltételrendszer keretei között, amelyben a szükséges irányú alakulás spontán csak gazdasági szabályozókkal mederben tartott folyamatának sem az objektív (gazdaságszerkezeti), sem a szubjektív (felkészült szakemberek) feltételei nem voltak meg, csak a központi akarat határozott érvényesítésével volt lehetséges. Az iparfejlesztés első szakaszában pedig egészen természetes, hogy az új fejlesztéseket azokon a területeken lehetett legegyszerűbben és leggyorsabban elvégezni, ahol már adva volt valamilyen alap, ipari háttér. Ez Magyarországon csaknem kizárólag a nagyobb városokban volt. Elsősorban tehát ezekbe kellett, mert ezekbe lehetett az új ipart telepíteni. Mindez azonban nem fedheti el a kisvárosok fejlődésére tett negatív hatását.

A kisvárosok — így Baja — szempontjából lényegi változást a decentralizációs ipartelepítési politika és a gazdaságirányítás reformja sem hozott. Az ipartelepítés azért nem, mert abba, hogy hol milyen ipar létesüljön, magának a telephelyül szolgáló kisvárosnak volt a legkevesebb beleszólása. Részben központi akarat, részben a „telepítő” (természetesen nagy részükben budapesti) gyár vállalati érdeke döntött. A gazdaságirányítás reformja pedig azért nem hozott változást, mert a nagyobb

önállóságot elsősorban a nagyvárosoknak (megyeszékhelyeknek, megyéknek) juttatta.

Hogyan áll tehát Baja gazdasági központ szerepkörének dolga ma? Az *iparban* csak egészen korlátozott formában jelent vidéke számára központot: azzal, hogy ingázó munkaerőt vonz. De *nem ipari központ*, két alapvető ok következtében. Az egyik: az iparának többségét kitevő és így az iparban dolgozók nagyobbik részét foglalkoztató jelentősebb üzemek termelése közvetlenül illeszkedik bele az országos munkamegosztási rendszerbe, és nem a város és vidékének szükségleteire termel. A Finomposztógyár, az Épületasztalosipari Vállalat, a Kismotor- és Gépgyár, a Ganz Készülékgyára, a Férfi Fehérneműgyár, a Bácska Bútorgyár egészen nyilvánvalóan nem a város és környéke szükségleteire termelnek; ugyanakkor ebben a hat nagyüzemben dolgozik az összes ipari munkás csaknem háromnegyede.

A másik ok az, hogy a jelentősebb ipar *irányítása* (és ezen belül: a beruházás-fejlesztés eldöntése, a munkaerő-gazdálkodás, a bérpolitika stb.) — mint ezt korábban bemutattam — nagyrészt nem helyből, a helyi érdekek figyelembevételével történik. Az előző fejezetben közölt adatok felidézése, illetve kiegészítése céljából az 1980-as helyzet a következő. Az összes ipartelep közül 3 minisztériumi irányítású, 1 tanácsi, 4 szövetkezet, szövetkezeti vállalat, továbbá 24 minisztériumi vállalat *telepe*, 5 tanácsi vállalat *telepe*, és végül 16 a szövetkezetek telepeinek a száma. A nagyságrendi arányokhoz elég ennyi: a szocialista ipar összes foglalkoztatottjainak száma 10 144 fő, ebből a tanácsi iparra jut 180 fő.⁷⁵

⁷⁵ *Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve 1980*. KSH Bács-Kiskun megyei Igazgatósága, Kecskemét, 1981, 120. és 133.

A közlekedés tekintetében, ha a személyszállításra gondolunk, megvan Bajának a regionális központi szerepköre. Sőt, e funkciója az utóbbi évtizedekben igen dinamikusan fejlődik. A kis települések — falvak — bekapcsolása a rendszeres autóbusz-közlekedésbe olyan módon történt, hogy az ún. helyközi járatok a városba mint csomópontba hordják be az utasokat. (S aki tovább akar utazni, itt száll át az ún. távolsági járatokra.)

A kereskedelem tekintetében ellentmondásos a helyzet. Árubegyűjtő és továbbító (esetleg a saját vonzáskörzetében újra-elosztó) szerepe alig-alig van Bajának. Környéke (vidéke) számára nem jelent *árupiacot*. Az országos árualapba kerülő terményrész felvásárlását közvetlenül a megyei vagy még nagyobb területre kiterjedő hatókörű felvásárló szervek végzik. Jelent azonban a város a vonzáskörzete számára *fogyasztói* piacot, mégpedig kettős értelemben is. Egyrészt a környék termelvényei egy részének felvevője, annak, amit a város lakói közvetlenül elfogyasztanak. Másrészt jelentős szerepe van a városkörnyék lakóinak (ipari jellegű) fogyasztási cikkekkel való ellátásában. Baja ilyen értelmű kereskedelmi vonzáskörzete hozzávetőleg 100 ezer emberre terjed ki. A város kereskedelmi forgalmának 30—60%-át (az arány áruajtánként változik) a vidékiek vásárlásai teszik ki.

Mit mondhatunk összefoglalóan a város gazdasági központ szerepéről? Elmosódott és ellentmondásos ez a szerep. A leglényegesebb területeken, az iparban és a gyűjtő-közvetítő nagykereskedelemben alig-alig van kitüntetett funkciója. A helyi (városra és városkörnyékre terjedő) közlekedésben és a kiskereskedelemben ugyan megvan a (regionális) központi szerepe, ez azonban a gazdasági önállóságnak, az önálló gazdálkodásnak és

gazdaságpolitikának, és ami erre épül, az önálló várospolitikának az alapját nem képezheti.

Folytassuk vizsgálódásunkat a város közigazgatási-politikai központ szerepének áttekintésével! A „mellékboldogjellegből” érdemes ezúttal is kiindulnunk; ami azt jelenti itt, hogy Baja egyidejűleg van függő viszonyban a felsőbb szintekhez képest, és ugyanakkor maga is központi szerepet tölt be vidékére nézve. *Formálisan* ez utóbbi funkció a közigazgatási (politikai) szerkezetben is problémamentes: Baja járási székhely. Tartalmi szempontból azonban már komoly problémákkal kell szembenéznünk.

A járás és a székhelyváros viszonyáról, pontosabban *viszony nélküliségéről* van ugyanis szó. A járás irányítása önmagában is ellentmondásos. *Saját* népképviselői szerve a járási tanács megszüntetése óta nincs. Államigazgatási irányítását jogilag közvetlenül a megye látja el, a járási hivatal — ami ebben az értelemben csupán a megyei szakapparátus kihelyezett részlege — közvetítésével. A járás irányítását tehát — számomra most ez a lényeges — a városétól egészen különálló, attól független szervek végzik, a városnak és a járásnak nincs egymással érdemi kapcsolata. A járási hivatal és a város tanácsa egymás *mellett* dolgoznak, nem pedig *együtt*. A járási hivatalnak a székhelyvároshoz azon túl, hogy abban helyezkedik el, semmi köze nincs, a városra vonatkozó döntésekre nincs befolyása és viszont, a városi tanács illetékessége semmilyen kérdésben sem terjed a határán túlra. A városnak és a vele szerves gazdasági-társadalmi kapcsolatban álló *vidékének* (vonzáskörzetének) teljesen külön közigazgatása van. (Erdei Ferenc: „A hagyományos megoldás a város külön igazgatási szervezése, ez azonban szerves és mind

tömegesebb összefüggéseket darabolt szét, ami hova-tovább elviselhetetlen helyzeteket teremt.”)⁷⁶

Ezen persze nem is lehet csodálkozni. Az erősen centralizált és helyi szinten erőteljesen a végrehajtásra orientált államigazgatási-döntési mechanizmus — amelyről bővebben lesz szó — nem is teszi szükségessé a két irányító rendszer együttműködését. A járási hivatal egyértelműen a felsőbb szinteken hozott döntések *közvetítő csatornája*, érvényesíti azokat a községi tanácsoknál. A városi tanács, némiképp eltérő funkcióval, a fentebbről érkezett iniciatívák „végállomásának”, közvetlen megvalósítójának szerepét tölti be. Jelentős önálló döntésre az egyiknek (a járási hivatal) *joga* sincs, a másiknak *módja* van kevés; mi lehetne együttműködésük tartalma?

Ebben a vonatkozásban (hangsúlyozom, csak ebben a vonatkozásban; az államigazgatás racionalitása és egyéb szempontokból a kérdést nem vizsgálom) a járási tanács felváltása járási hivatallal csak rontott a helyzeten. Pontosabban: nyílttá tette és legalizálta az addig többé-kevésbé elfedett viszonyokat. A kisebb területi egység — a járás, a város vonzáskörzete — önálló népképviselői szervét, a járási tanácsot formailag is megszüntette. A *vidéket* teljesérvényűen elválasztotta városától, még a lehetőségét is kiküszöbölve annak, hogy az egyenrangú — mert azonos hierarchikus szinten elhelyezkedő — tanácsok értelmes kooperációt alakítsanak ki. A város ma, ha saját legszűkebb környékével „közlekedni” akar, akkor ezt csak a felsőbb szint, a megye közvetítésével teheti meg. De kérdéses, hogy ez a közvetítés akár a város, akár a környéke érdekeinek érvényesítésével megy-e végbe? Hiszen mind a város, mind környéke (a

⁷⁶ Erdei, *Város és vidéke*. 29.

járás, a községek) a megyével szemben *függő viszonyban* vannak. Érdekeltérés esetén nem az érdekelték közvetlen érdekütköztetése, megegyezése, hanem a külső (felső) harmadik, esetleg egészen más szempontokat érvényesítő „ítélete” dönt.

Mint mondtam, az érdemi együttműködést a centralizált és végrehajtásra orientált működési és döntési mechanizmus zárja ki. Ennek a részletesebb elemzését kell tehát elvégeznünk.

Baja helye és helyzete a gazdaságirányítás és az államigazgatás-politika országos szerkezetében. Elsőként a gazdaság, gazdaságkodás problémakörére visszatérve, a városnak a felsőbb központokhoz való viszonyát kell szemügyre venni. Ebből az önmagában is igen bonyolult és szerteágazó problémakötegből most csak két, jelen szempontunkból alapvetőnek látszó mozzanatot emelek ki.

Az egyik az, hogy hogyan alakul a város önkormányzati, államhatalmi, közigazgatási szerve, a tanács, és a területén működő gazdasági egységek, a vállalatok viszonya. (A párt szerepét ebben a gondolatmenetben külön nem vizsgálom. A helyi (városi) pártbizottságnak ugyanis, legalábbis a *hivatalos-formális* működésmechanizmusban, csak *közvetve*, éspedig éppen a tanács közvetítésével van szerepe a gazdaságirányításban. Hogy milyen a *valóságos* szerepe, az más kérdés, erre visszatérek.)

Korábban már esett szó róla, hogy éppen ebből a szempontból lényegi különbséget hordoz a vállalatok jogi státusa, az irányítás típusa. A minisztériumi irányítású vállalatok dolgaiba (és Baján, mint láttuk, az iparban foglalkoztatottak háromnegyede ilyenben dolgozik) a városnak voltaképpen nincs beleszólása. A felsőbb szerv — minisztérium, tröszt, vezérigazgatóság stb. — a saját normatívái szerint jár el; elméletileg az *össztársadalmi*

érdeket képviselve. Eközben a helyi érdekre nincs tekintettel, mert természeténél és funkciójánál fogva nem is lehet. Csakhogy vannak a vállalattal, a vállalat tevékenységével kapcsolatban olyan, nem közvetlenül a termeléssel kapcsolatos helyi érdekek is, amelyekben a vállalat és a város (vezetése) közötti érdekegyeztetés szükséges (pl. káderpolitika, társadalmi munkák szervezése stb.). Ebben az érdekötköztetési, érdekegyeztetési folyamatban azonban a város tanácsa az irányító felsőbb szervvel nincs *partneri* kapcsolatban. Azok számára a partner a velük közvetlen kapcsolatban álló és nagyjából azonos hierarchikus szinten levő megye, a megyei tanács. A város tehát a maga érdekeit csak a megye közvetítésével tudja (tudná) kifejezni és érvényre juttatni; ezen a ponton azonban, mint sajátos „fénytörő közeg”, érvényesül a *megyei érdek* hatása. Nem az a probléma, hogy ezeknek a vállalatoknak a *gazdálkodásába* nincs a tanácsnak beleszólási joga. A modern nemzetgazdaságban az elkülönült termelőegységek tevékenysége a nemzeti, gyakran nemzetközi munkamegosztás rendszerébe kell, hogy illeszkedjen; irányításuk, befolyásolásuk is ezeknek a tágabb kereteknek a figyelembevételével történhet.

Egy vállalat azonban nemcsak *termelőegység*, hanem szervezet, *társadalmi* alakulat is, és e nemben kellene közvetlen társadalmi környezetével, a várossal kapcsolatban lennie. Az igazi probléma az, hogy ezen a síkon sincs érdemi kapcsolat, a vállalatok — főleg a telephelyek — olyan erősen és egyértelműen betagozódnak a városon kívüli szférákból irányított saját szervezetrendszerükbe, hogy tulajdonképpen a *várostól függetlenül* élék a maguk életét. Mármost *szerkezetileg!* Mert az egyének — vezetők és munkások egyaránt — különböző módokon a

város társadalomszerkezetébe tagolódnak be — ez azonban egy következő fejezet témája.

Ugyancsak nincs lényegi befolyása — jogilag — a tanácsnak a szövetkezetek működésére. Marad tehát a tanácsi irányítású ipar; ez azonban Baján alig számbavehető nagyságrendű. Szerkezetileg nem különbözik ettől a képtől a mezőgazdaság és a kereskedelem helyzete sem: a két mezőgazdasági nagyüzem természetesen minisztériumi irányítású, a kereskedelmi vállalatok zömének pedig még a központja is másutt van.

Vagyis a városnak (a város vezetésének) a város gazdasági potenciáljának meghatározó hányadát kitevő (és így a város gazdaságszerkezetét, gazdasági arculatát lényegében meghatározó) vállalatokkal a formális-jogi szférában nincs vagy alig van közvetlen kapcsolata. Kapcsolatnak azonban — hiszen mégis csak a városban működő üzemek ezek! — lennie kell; ha nincs meg a lehetősége a formális-jogi mezőben, szükségszerűen tolódik át az *informális hálózatba*.

A felsőbb központokhoz való viszony másik — látszólag elvont, valójában éppen ezért lényegi — mozzanata az, hogy honnan származik a tanács költségvetésének „bevétel” rovata? Nyilvánvaló ugyanis, hogy önálló gazdálkodás, önálló várospolitikai nem lehetséges a megfelelő pénzügyi alapok nélkül. A kérdés magja az, hogy a tanács (voltaképpen a város) milyen mértékben és milyen módon részesül a gazdálkodó egységeknél képződött értéktöbbletből (nyereségből).

Nos, a gazdálkodó egységek *közvetlenül* igen kevéssel járulnak hozzá a város költségvetéséhez. A tanács fejlesztési alapjának (1972-ben) mindössze 2,6%-át tették ki a vállalatok és szövetkezetek befizetései, ezzel szemben az állami hozzájárulás 36% volt,

és még társadalmi munkából is 15,8% származott.⁷⁷ (A többi nagy része — egyéb, jelentéktlenebb források mellett — a felsőbb tanácsi hozzájárulás.) A legújabb adat (1980-as), ami azonban csak a megye városaira *együtt* áll rendelkezésre, az arányok lényegesebb módosulásáról nem ad számot; a vállalatok befizetései a fejlesztési alap 9,6%-át tették ki, az állami hozzájárulás 34,6%, a társadalmi munka 2,3% volt.⁷⁸ Ez az arány nem lehet meglepő, ha meggondoljuk, hogy a gazdálkodó egységek meghatározó része minisztériumi irányítású, ezek pedig az adót, a nyereségelvonást stb. közvetlenül a központi alapokba fizetik be. (A nyereségelvonás különböző módozatainak és szabályozóinak bemutatása közgazdászt igényelne; egyébként is elég sokat és elég sokszor változott az utóbbi évtizedben. A lényeg azonban, a képződő értéktöbblet közvetlenül központi felhalmozása, újrafelosztása, felhasználása, mindvégig változatlan maradt.) Még hangsúlyosabban jelentkezik mindez, amikor nem is önálló vállalatokról, hanem csak minisztériumi vállalat gyáregységéről vagy telephelyéről van szó. Ezeknél ugyanis még nyereségképződés sincsen: teljes pénzügyi rendszerük az anyavállalathoz kötött. A városban képződött nyereség teljes egészében a (többnyire budapesti) vállalatnál csapódik le.

Ha a saját területén működő gazdaság nem „tartja el” a várost, akkor honnan van mégis pénze? A tanács bevételi forrásainak nagyságrendileg legjelentősebb tételei az *állami támogatás* és a *felsőbb tanácsi hozzájárulás*. Az állami támogatás (a statisztikákban gyakran állami hozzájárulás néven szerepel)

⁷⁷ *Településhálózat*. A központi szerepkörű települések adatai. I. KSH, Budapest, 1974, 5. táblázat.

⁷⁸ *Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve 1980*. 82.

semmi egyéb, mint a *központi alapokból való részesedés*. Azokból a központi alapokból, amelyek nagyrészt éppen az állami vállalatok befizetéseiből képződtek. Vagyis ezen a csatornán a város az állam *újraelosztó* — szakkifejezéssel: redisztribúciós — mechanizmusai révén visszkap abból, amit megtermelt.

(Engedtessek meg itt egy rövidke közbevetett eszmefuttatás a *nyelvhasználatnak* a szemléletmódot pontosan tükröző furcsaságairól. Kisvárosok, községek vezetői úgy szoktak fogalmazni, hogy ennyit „*kaptunk*” az államtól. Mintha valamiféle ajándékról volna szó. Valahogy úgy látszik, mintha az államnak valami misztikus módon, ki tudja honnan, egyszerűen csak volna pénze. Pedig egészen nyilvánvaló, hogy az állam a maga újraelosztási rendszerében csakis a gazdaságban — a gazdasági egységekben, vállalatokban — megtermelt új érték bizonyos hányadát oszthatja fel. Nem volna sokkalta pontosabb és az *állampolgári öntudatot* is sokkal jobban kifejező úgy mondani, hogy ennyit meg ennyit visszakaptunk a központi alapokból?)

Érdekesebb kérdés a *felsőbb tanácsi hozzájárulás*. A kisvárosok — így Baja — esetében ezen egyértelműen a *megyei tanács* által rendelkezésre bocsátott pénzeszköz értendő. Az első kérdés megint: honnan van a megyei tanács pénze? Egy része állami támogatás, tehát központi alapokból származik. (A város tehát ezekből az alapokból is főként a *megye közvetítésével* részesedik.) Egy másik rész a *helyben* (megyében) *képződött jövedelmek*. Bennünket most ez az utóbbi érdekel.⁷⁹

Az 1968-as gazdasági mechanizmus megszüntette a tervle-bontásos rendszert, ezen belül alaposan megváltoztatta a tanácsi

⁷⁹ Az itt következő vázlat Szegő A., *A redisztribúció típusai és az érdekviszonyok*. Szociológia, 1977, 3. sz. kivonata. Az idézetek is a tanulmányból valók.

tervezés és költségvetés rendszerét is. Ami ebből számunkra lényeges, megváltozott a *bevételei szabályozó rendszer*, és így a „decentralizálás eredményeként a megyék *önálló redisztributív (újraelosztó) központtá* váltak”. Ennek a rendszernek a leglényegesebb eleme a következő. A „helyben meghagyott” források egy része az ún. *saját, de elvonható források* (telekhasználati és telek-igénybevételi díj, telekadó). Egy másik része a megye és a helyi tanácsok között *megosztható források* (a tanácsi vállalatok állóeszközei értékcsökkenésének elvont része és a területen működő vállalatok, szövetkezetek városi és községi hozzájárulása). Mármint: a megye joga arról dönteni, hogy az ezekből a forrásokból képződő pénzeszközöket a megtermelés helyén (városban, illetve községben) hagyja-e, vagy elvonja, megyei alapot képez belőle, amit újraeloszt. Vagyis a megye dönt a helyben hagyás és elvonás-újraelosztás *arányáról*.

A megyék redisztribúciós — újraelosztási — rendszere különböző típusokba sorolható. A típusok legfontosabb rendezőelve az, hogy a rendszer *milyen típusú döntéseken* alapul. Két alapvető döntéstípus lehetséges: az *ad hoc* (egyedi, egyszeri) döntés, amikor is az adott időszakban — évben — éppen rendelkezésre álló pénzüsségeket osztják el. A *normatív* típusú döntésben előre meghatározott elvek, mutatók, normák és arányok alapján történik az elosztás.

A megyei újraelosztási rendszerek egyik szélső típusa *ad hoc központi döntéseken alapul*. Ennek lényege: „A megye minden elvonható helyi forrást saját kezében összpontosít, és az újraelosztás folyamatát saját *ad hoc*, egyedi döntések tárgyává teszi.” Ez a rendszer a teljes megyei centralizációt jelenti; a városok és községek csaknem kizárólag a megyétől „kapott” eszközökkel gazdálkodnak.

A másik szélső típus *a tisztán normatív központi döntésen* alapuló. Itt az a lényeg, hogy a megye „az egyes bevételi forrásnemeket teljes egészében előre felosztotta” a helyi tanácsok között. A megyénél „ad hoc döntések alapjául szolgáló” központi alap nem képződik, mert a „források” (többek között a vállalatok) befizetése közvetlenül a helyi tanácshoz fut be.

A két szélső típus (az átmenetekkel itt nem szükséges foglalkozni) között Szegő Andrea társadalmi-politikai tartalmuk szerint is határozott különbséget tesz. (Joggal.) Az elsőről megállapítja, hogy abban a helyi tanácsok egyértelműen *függőségi viszonyban* vannak a megyei tanáccsal; „a pénzeszközök feletti rendelkezés előtt működésbe lép a helyi és a megyei szint közötti függőségi láncolat”. „A második esetben a helyi tanácsok a pénzügyi-beruházási viszonyokat tekintve már nincsenek függő viszonyban a megyétől.”

Ebben így igaza is van, mármint ha egy adott időpontot veszünk figyelembe. Csakhogy — és ez a lényeges — *a megyei tanács szuverén döntésétől függ eredetileg is, hogy az újraelosztás melyik típusát alkalmazza*, és a mechanizmust akár egyik évről a másikra teljesen megváltoztathatja. Ez pedig azt jelenti, hogy a második eset „függetlensége” nem a szerkezet lényegéből következik, hanem — mondjuk így — „*adományozott*”, *tehát bármikor visszavonható „függetlenség”*. Valójában éppoly függőség, mint az első esetben, csak finomabb, áttételesebb, rejtettebb formában. (Éppen ezért nem tartottam szükségesnek, hogy Bács-Kiskun megye redisztributív típusát elemezzem.)

Végül, a kisváros gazdaságáról, gazdaságirányításáról és gazdaságpolitikájáról elmondottak a következőkben foglalhatók össze. A mai magyar gazdaság szerkezetben a kisvárosok természetesen nem önálló gazdasági egységek. A dolog azonban

kettébontandó. Az egyik oldal a város területén működő gazdasági egységek működése, azok irányításának, befolyásolásának kérdése. Ebben a kérdésben a helyi önállóság nemcsak lehetetlen, hanem szükségtelen is. Hiszen a technikai-gazdasági fejlődés mai szintjén nemhogy egy város, de még egy Magyarország nagyságrendű ország sem folytathat autark gazdálkodást. A másik oldal a lényegesebb: a városnak a *saját gazdálkodása* (ami elsősorban a különböző fejlesztéseket jelenti). És amelyhez a városnak, a város tanácsának megfelelő pénzeszközökkel kell rendelkeznie. Az előzőekben éppen azt kívántam megmutatni, hogy ezek a pénzeszközök oly módon kerülnek a városhoz, hogy az a felsőbb szintekkel, mindenekelőtt a megyével szemben *függőségbe* kerül. Közvetlenül alig érdekelt a területén levő gazdasági egységek jó működésében, mint ahogy — és ez legalább ilyen fontos — valójában a gazdálkodó egységek sem érdekeltek a város fejlődésében, fejlesztésében. A vállalat mint vállalat számára közömbös, hogy a város fejlődik-e vagy sem, és egészen más kérdés, hogy a vállalatnál dolgozó emberek számára ez egyáltalán nem mellékes. Ez az alapvető oka, hogy a város és a vállalatok közötti kapcsolatok nem elsősorban a formális-hivatalos csatornákon, hanem az informális-személyes mezőben alakulnak ki.

A gazdaság, gazdaságirányítás kérdései után vizsgáljuk most meg a város helyét, helyzetét magában az államigazgatás, politika szervezetrendszerében! A magyar tanácsrendszernek, felépítése szerkezetéből és alapelveiből következően, kettős (egymást semmiképpen sem kizáró, de nem is azonosítható) funkciót kell ellátnia: a népképviseleti és az államigazgatási funkciót. (A Tanács törvény 2. § (1) bek. szerint: „A tanács és szervei . . . népképviseleti-önkormányzati és államigazgatási . . .

szervek.) Voltaképpen ebből következik az érdemi tevékenységet végző apparátus (a végrehajtó bizottság és a szakigazgatási szervek) kettős kötöttsége, kettős irányítása és felelőssége: „A végrehajtó bizottság a megválasztó tanácsnak és a felettes végrehajtó bizottságnak [tehát nem a felettes tanácsnak — B. P.], illetőleg a Minisztertanácsnak alárendelten működik.” (Tanács-törvény 41. § (2) bek.) A gyakorlati működésben azonban a függés két „ága” korántsem egyforma erővel determinál. Egyrészt azért, mert a felsőbb szerv a pénzügyi alapok biztosításával közvetve, jogszabályok és rendeletek útján pedig közvetlenül is behatárolja nemcsak a végrehajtó bizottságnak, hanem magának a városi tanácsnak is a mozgáskörét, a cselekvési-döntési területét. De másrészt azért is, mert maga a választott tanács (a népképviselői-önkormányzati funkció megtestesítője) is alávetett bizonyos értelemben a felsőbb államigazgatási szintnek: „A tanács rendeletet alkothat jogszabály végrehajtására, valamint jogi rendelkezést igénylő társadalmi viszonyok szabályozására”, de „A tanácsrendeletet a . . . megyei tanács végrehajtó bizottságához . . . kell felterjeszteni. Ha . . . [az] nem nyilatkozik, a tanácsrendeletet a felterjesztéstől számított 30 nap elteltével ki lehet hirdetni.” (Tanács-törvény 34. § (1) és (3) bek.)

A tényleges működésmechanizmusba így módon egy sajátos bizonytalansági tényező épül be: gyakran nehezen eldönthető, hogy a végrehajtó bizottság adott esetben mint az *önkormányzati* szerv — a tanács — határozatának végrehajtója vagy pedig mint *államigazgatási* szerv — a felsőbb akarat érvényesítője — jár-e el? Ez a bizonytalanság alkalmat ad(hat) arra, hogy a kétféle elvet *egymásra csúsztassák*; tehát például azt, hogy a helyben

hozott és ezért helyben megváltoztatható döntést központi — tehát megmásíthatatlan — döntésnek tüntessék fel.

Ugyanígy érvényes természetesen a kettős kötöttség a szakigazgatási szervek vonatkozásában is: „A helyi szakigazgatási tevékenységet a helyi tanács végrehajtó bizottságának szakigazgatási szervei irányítják.” A megyei szakigazgatási szerv vezetője „meghatározott esetben utasítást adhat a helyi szakigazgatási szerv vezetőjének”. (Tanáctörvény 69. § (1) bek. és (2) bek. b) pont.)

A helyi politika alakításának lehetősége szempontjából tehát (a kérdést csak ebből a szempontból vizsgálom) a magyar tanácsrendszer komoly belső ellentmondást tartalmaz; mégpedig oly módon, hogy a város (a városi tanács) szintjén az öngazgatási-népképviselői és az államigazgatási funkciók közül az utóbbi kerül határozott dominanciába.

Ez a szerkezet szükségszerűen alakítja ki a tevékenység *végrehajtásra orientált* jellegét, ami egészen egyszerűen azt jelenti, hogy „a szervezeti tevékenység nem áll másból, mint a magasabb hierarchikus szintek utasításának végrehajtásából a megadott módon és a megadott célok érdekében”.⁸⁰ És itt a lényeges az, hogy „az orientáció nem pusztán egy *hibás szemléletet* jelent, hanem a szervezeti tevékenység nagyon is lényeges és tartalmi sajátosságát”,⁸¹ nevezetesen a döntésmechanizmus *belső logikájának* sajátosságát.

Mint láttuk, az önálló döntéshozatalnak nincsenek meg (vagy csak nagyon kevéssé vannak meg) a gazdasági alapjai, és

⁸⁰ Béley L.—Kulcsár L., *A közeleti-politikai viszonyok elemei az új lakótelepeken*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1975, 38.

⁸¹ Uo.

ugyanígy csak korlátozottan vannak meg a politikai-szerkezeti feltételei. Így minden lényeges gazdasági, gazdaságpolitikai, társadalmi, társadalompolitikai, politikai kérdésben a fő hangsúlyt a *végrehajtó-közvetítő* szerep kapja.

Ez azonban napjainkban egyáltalán nem mechanikus végrehajtás-közvetítés. A város a felsőbb akaratot kifejező iniciatívákat többnyire nem utasítás, hanem irányelvek, keretszabályok formájában kapja, amelyeket saját viszonyaira adaptálni (alkalmazni) kell. („A tanács rendeletet alkothat *jogszabály végrehajtására* . . .”) Ez pedig azt jelenti, hogy a tevékenység (a „döntés-előkészítés”) során a feladat nem az elsődleges információk összegyűjtése, rendszerezése, kezelése, hanem a másutt hozott döntések értelmezése, a konkrét helyi körülményekre való vonatkoztatása. Tulajdonképpen *döntés a tevékenység „hogyan”-járól*.

Itt éppen az a fontos, hogy ebben az esetben is, *formailag*, döntés születik. Csak éppen a valóságos, önálló döntéssel polárisan ellentétes logikai szerkezetű döntés. Míg az utóbbi esetben *induktív* eljárással kell dolgozni, addig a döntésadaptáció jellegzetesen *deduktív* szerkezetű; a megelőző elemző eljárások a felsőbb szinteken mennek végbe. Ennek alapján nevezhetjük az egyiket *kreatív* típusú, a másodikat pedig *adaptív* típusú döntésnek. Természetes, hogy az adaptív típusú döntés nem kizárólagos a helyi érvényű döntésmechanizmusban (mint ahogy a felsőbb szinteken sem csak kreatív típusú döntések fordulnak elő); a sajátszerűséget az arányok jelentik. A város — és általánosabban az alacsonyabb hierarchikus szintek — döntésmechanizmusában az adaptív típusú döntések vannak túlsúlyban.

Megjegyzendő, hogy nyilván nem lehet *értékkülönbséget* tételni a kétféle döntési logika között. Az osztársadalmi fejlődés érdekében az egyes kisebb területi egységeknek — így a kisvárosoknak is — bele kell illeszkedniük az általános, tehát központi döntéseket igénylő folyamatokba; ezt a helyi önkormányzat abszolutizálása nyilván kizárna. Itt pusztán arról van szó, hogy egy funkcionális elemzés érdekében határozottan rögzítenünk kell a *döntéshozó* és *döntésadaptáló* (közvetítő) funkciók — véleményem szerint — lényegi *másságát*.

(A szituáció egésze sajátos fénytörésben tükröződik vissza a *vezetői magatartásnormák* egy mozzanatában. Számos, vezetővel készült interjúban megfogalmazták, hogy szemükben *önálló érték*ként tételződik a meggyőzőképesség: az, hogy „én mindig jól szót értek a munkásokkal”, „meg tudom értetni, hogy mi van”, „el tudom fogadtatni a határozatokat”. Az a magatartás jelentkezik tehát értéként, amely a felülről érkezett döntéseket olyan jól képes adaptálni, hogy azt az érintettek mint az ő érdeküket kifejező döntést fogadják el.)

Nagyon hasonlóan jelentkezik mindez a pártapparátus működésében is. Csak ott a hierarchikus viszonyok talán még erősebbek, mint a tanács esetében. A demokratikus centralizmus elvéből a gyakorlati működésben még mindig a centralizmus mozzanata az erősebb. A városi pártapparátus legfontosabb feladata a párt politikájának helyi érvényesítése, és jóval kisebb hangsúlyt kap a helyi politikai mozgások *értékelő elemzésén* alapuló, a központi alapelvekkel egybehangzó helyi politikai cselekvés. És itt is a hierarchikus láncolat érvényesül: a város pártapparátusa az iniciatívákat, utasításokat a megyei pártapparátus közvetítésével kapja meg. Tevékenységmódja is éppúgy végrehajtásra orientált, mint az államigazgatási apparátusé.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a város államigazgatási-politikai mechanizmusában nem születnek tényleges döntések, hogy tehát a városi vezetés ne volna hatalmi helyzetben. Az egész szituáció azonban belsőleg ellentmondásos. Az ellentmondás egyik oldala a döntéshozó funkció viszonylagos háttérbe szorulása a döntésadaptáló (közvetítő) funkcióval szemben. A másik oldal a városi önkormányzat történeti hagyományainak továbbélése, amit bizonyos értelemben felerősít a tanács mint döntéshozó népképviselői szerv ideológiája. (Mindkét mozzanat egyébként önmagában is ellentmondásos. Az önkormányzat valójában már évszázada jórészt illúzió, de Baján — és általában a nagy hagyományú kisvárosokban — féltve őrzött illúzió. A tanács önkormányzati népképviselői szervként való felfogása pedig részben valóságos, részben a valóságostól semmiképpen sem tisztán elválasztva, ideologikus.) Ugyanakkor, összefonódva a történeti hagyományokkal és ráretegeződve azokra, *valóságosan létező kemény hatóerő a helyi államigazgatási-politikai vezetés tényleges befolyása* a mindennapi élet — az egyén számára igen lényeges — folyamataira.

Nézzünk egy olyan — ezúttal nem konkrét bajai — példát, amelyen az összefüggés-rendszer egésze bemutatható! Legyen példánk egy új oktatási intézmény létrejöttel! A kisváros tanácsa nem dönthet az iskolaalapításról, már csak a pénzügyi feltételek miatt sem. Ebben a kérdésben közvetít-adaptál: a fentebb született döntés és a központi alaphól erre a célra rendelkezésre bocsátott anyagi eszközök (az ún. „célhittel”) alapján megszervezi az iskolaépítést (területet jelöl ki stb.). A tanárok kiválasztása azután már részben helyben történik. Az általános iskolák, gimnáziumok tanári karát jogilag-formálisan is a tanács nevezi ki; ebben a felsőbb szinteknek csupán informális befolyásolási

lehetőségük van. De — és ez nagyon fontos — ezen a ponton már komoly „szereplő” a pártbizottság is: a tanárkinevezésekbe mind formális, mind informális módokon beleszól. Ha egyetemről, főiskoláról van szó, a helyzet más: kinevezésekre a felsőbb szervek jogosultak, de a helyi tanács és a párt — a megfelelő informális csatornák segítségével — nem csekély mértékben tudja érvényesíteni az akaratát. A jelenlevő oktatók különböző ügyeiben azután (pl. lakáshoz juttatás, házastárs elhelyezése stb.) már csaknem teljesen a helyi szervek akaratára érvényesül; e kérdésekben a döntések lényegében a helyi érdekeknek megfelelőek lesznek. Ezekben a viszonyokban tehát a városvezetés a „felsőbbség” az állampolgárok számára.

Az ellentmondást kifejtett — kissé kiélezett — formában úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a kisváros államigazgatási, politikai irányító-döntéshozó szervei nagymértékben döntésadaptáló (közvetítő) funkciókat töltenek be, így *alárendelt* helyzetben vannak a felsőbb államigazgatási-politikai szervekkel szemben. Ugyanakkor valóságosan döntéshozó funkciójuk van a városban lakó állampolgárok egyéni életét és érdekeit érintő ügyekben. E kérdésekben *hatalmi helyzetben* vannak a kisváros lakóival szemben.

Mindez azonban nem nyilvánul meg ilyen tisztán. A kétféle döntési logika a gyakorlatban teljesen egybemosódhat, lehetőséget ad arra, hogy esetenként helyi érdekű, alkalmasint személyes érdekekkel motivált döntéseket mint felsőbb döntések megvalósítását-adaptálását tüntessék fel; lehetetlenné téve ezzel a helyben történő „fellebbezést”. A tanácsi vezető számára nyilván egyszerűbb a „fellebbezőt” együttérzéséről biztosítva kijelenteni, hogy „igaza van, de sajnos, a felsőbb szervek utasítása”, mint érvelni, meggyőzni partnerét a saját igazáról.

Márpedig a döntési mechanizmus bemutatott ellentmondása erre a reakcióra lehetőséget ad. És tulajdonképpen csakis a vezető személyes „hozzáállásán” múlik, hogy ezzel a lehetőséggel él-e vagy sem.

Ezek tehát azok a keretek — ezek voltak azok a keret jellegű tényezők —, amelyek a város helyi társadalma szerkezetét alakítják. Most meg kell keresnünk a szerveződés belső törvényszerűségeit meghatározó saját elvét!

A helyi társadalom megszerveződésének saját elve, a közéleti-politikai mozgástér és a közéleti-politikai tevékenységek. Az alfejezet címe azt sugallhatja, mintha itt több, eredetileg különállónak jelzett kérdést akarnánk mechanikusan „egybe-szerkeszteni”. Valójában azonban arról van szó, hogy ezek még az elemzés szintjén sem elválasztható kérdések: látni fogjuk, hogy a helyi társadalom megszerveződésének saját elve maga a közéleti-politikai szféra legfőbb jellegzetessége. Így amikor a szerveződés saját elvéről beszélünk, akkor voltaképpen magáról a város közéletéről, politikájáról van szó. És így természetes az is, hogy amikor a saját elvet írjuk le, ezzel egyben azt a strukturális mezőt, mozgástérrel is leírjuk, amelyben a közéleti, politikai tevékenységek megvalósulhatnak.

A könyvben mindeddig egyszerűen helyi társadalomról beszéltem. Joggal tehettem, mert azoknak a *formális kritériumoknak* az alapján, amelyeket a bevezetőben jeleztem, és amelyek alapján kijelenthettem azt is, hogy ebben az értelemben helyi társadalma minden, hosszabb ideje folyamatosan fennálló településnek szükségképpen van, ezek alapján Bajáé természetesen helyi társadalom. Csakhogy — ha most a kategóriákat általánosabban is átgondoljuk — látni kell, hogy lehetnek (vannak) olyan települések, amelyek helyi társadalma kialakul-

latlan, szerkezetellen, valami oknál fogva amorf állapotú. Érdemes tehát egy új kategóriát bevezetni a helyi társadalomnak arra az állapotára, amelyben határozottan kialakult, kikristályosodott belső szerkezettel és ennek az alapján a település mint egész sajátos *társadalmi egységként* való megformálódásával, valamint mindezek tudati lecsapódásaként a helyi társadalom „mi-tudatával” találkozhatunk. Ezt a társadalmilag megformálódott helyi társadalmat nevezem a továbbiakban *lokális közösségnek*. Érdemes bevezetni az új kategóriát azért, mert amikor a helyi társadalom megszerveződésének saját elvét keressük, voltaképpen azt vizsgáljuk, hogy hogyan, milyen alapon alakul ki egy település lokális közössége.

Mindenekelőtt rögzíteni kell azokat a *formákat*, amelyekben a lokális közösség megjelenik. Az alapvető jelentőségűek a következők:

a) A helyi társadalmat többé-kevésbé teljességében átszövő *nagyjából egységes információs-kommunikációs hálózat* (amelyben tehát nincsenek egymástól teljesen független részrendszerek).

b) Az információs-kommunikációs hálózat mindennapi valóságos működése során és annak közvetítésével kialakuló *helyi közvélemény*.

c) Az egész helyi társadalom, az egész település számára közös *helyi érdekek*, illetve a helyi társadalom egyes csoportjainak *egymásra vonatkoztatott csoportérdekei rendszerének* valamilyen formában való megfogalmazódása; mégpedig a településen lakó egyének elvileg mindegyike számára elérhető — megismerhető — módon.

d) A közvetlenül közösségi érdekű (közösségre vonatkozott) *cselekvéseknek, cselekvésrendeknek* a kialakulása.

e) Mindezek alapján kialakul(hat) a lokális közösség sajátos „mi-tudata” (amelyet, legalábbis egy fontos megjelenésmódjában, szokásosan lokálpatriotizmusnak nevezünk), amely természetesen tartalmazza a *történetet*, a történetileg kialakult hagyományok vállalását, ápolását is.

Ezek a megjelenési formák egyidejűleg és együttesen *létrehozói, fenntartói, megjelenítői és termékei* a lokális közösségnek, és természetesen egymást feltételezik. Bármelyikük hiánya esetén a helyi társadalom nem tud lokális közösséggé fejlődni. Így például az információs-kommunikációs hálózat folyamatos működése feltétele az összes többi formának, ugyanakkor ezt a hálózatot az érdekstruktúra tölti meg tartalommal és termeli újra, a közösségi cselekvések erősítik meg, és egyáltalában való megléte mutatja meg — mint az egyik legjobb indikátor —, hogy az adott településen lokális közösségről beszélhetünk-e. Ha tehát a lokális közösség szerveződésének elvét keressük, akkor ezeket a formákat, ezeket a létezés- és működésmódokat kell alaposabban szemügyre venni.

Mielőtt a részletekre térnénk, még egy rövid kitérőt kell tenni. Ha csak vázlatosan is, rögzíteni kell azt a fogalmi hálót is, amelyben a közélet, a közéleti-politikai tevékenység és aktivitás jelenségei megragadhatók. Mindenekelőtt: ha közeletről beszélünk, akkor ezen a mindennapi politikai tevékenységeket, a „politika mindennapjait” értem. Ebben az értelemben közletről, a közéletben való részvételtől akkor beszélhetünk, ha az állampolgárok — a közösség tagjai — részt vesznek a közösség dolgaiért döntések meghozatalában, illetve valamilyen formában befolyásuk van ezekre a döntésekre. Ennek alapján megpróbálható a körülhatárolás: melyek a közélet (s egyben a

közéleti tevékenység) legfontosabb szerkezeti elemei és meghatározó feltételei.

A *szerkezeti elemek* valamilyen hierarchikus sorba rendezhetők. (Hierarchikus sorba, ami azt is jelenti, hogy a felsőbb szint szükségszerűen feltételezi és magában foglalja az alatta lévőket.) A jogi-intézményes kereteken kívül lévő és éppen ezért a legkevesebb felelősséget hordozó formától juthatunk el a teljességgel intézményes és ezáltal teljes felelősséget is jelentő formához. Eszerint az első, az alapszint a *véleménynyilvánítás*, amely lehet egyszerű, mindennapi közlés (beszélgetés), lehet „célzott közlés” (felszólalás, írásos betérjesztés) és lehet a döntéshozó szerv ülésén való felszólalás. A következő szint a *döntésbefolyásolás*. Ez még nem jelent döntést (a döntésben való közvetlen részvételt) sőt, nem feltétlenül jelenti a döntéselőkészítés formális folyamatában való részvételt sem. Pusztán — néha formális, de a legtöbbször informális csatornák közvetítésével érvényesülő — valamilyen befolyást a döntés milyenségére, vagy akár még előbb, egyáltalán a lehetséges alternatívák meghatározására. A harmadik szint a *döntés* (részvétel a döntésben), ami a jelenlegi államigazgatási-politikai rendszerben teljes egészében intézményhez kötött; így az egyén a megfelelő szervezeti-intézményi tagság alapján vehet benne részt. Végül a negyedik szint a *döntések végrehajtásában való részvétel*.

A közélet, a közéleti tevékenység *meghatározó feltételei* értelemszerűen — minthogy azok megvalósításához szükségesek — a szerkezeti elemekből vezethetők le. Így a közélet első és legfontosabb feltétele az *információs csatornák* működése; mégpedig mind a két irányban. A közéletben részt vevő állampolgárnak hozzá kell jutnia a szükséges információkhoz

(melyek a megoldandó problémák, mik a cselekvés objektív — jogszabályi és anyagi — feltételei, milyen vélemények és érdeknilvánítások vannak stb.), és meg kell lenniük azoknak a biztonságosan működő és elérhető csatornáknak, amelyek segítségével az állampolgár a maga véleményét kifejezheti, érdekét nyilváníthatja. A következő feltétel a döntésbefolyásolás *lehetősége*. Itt elsődlegesen meghatározott társadalmi helyzetről van szó. A döntések befolyásolására, abban az értelemben, ahogyan azt az imént megjelöltem, annak van módja, aki éppen a társadalomban elfoglalt helyzeténél fogva rendelkezik olyan befolyással (hatalommal; ha itt a hatalmat nagyon általánosan akarátérvényesítésként értjük), amelynek következtében hatást tud gyakorolni a döntési folyamatokra. Ez a befolyás természetesen többféle eredetű lehet: származhat magából a munkamegosztásban elfoglalt helyből (politikai apparátusok munkatársai, gazdasági vezetők), származhat mögöttes szervezet súlyából (nagyüzemi tömegszervezet képviselője), speciális ismeretek birtoklásából (az orvos mint egészségügyi szakértő), és esetleg származhat személyes tulajdonságokból (általában vett emberi tekintély) is. A lényeg az, hogy itt még nem a döntési *jogosultságról* van szó: a döntésbefolyásoló nincs feltétlenül döntéshozó pozícióban. *A tényleges döntésben való formális részvétel* lehetősége éppen a következő feltétel, amelynek lényegi mozzanata a döntési jogosultság, ami viszont minden esetben jogszabályban rögzített; ez tehát a közelet intézményes szerkezeti mozzanata. Nyilvánvaló, a döntésben való ilyen értelmű közvetlen részvételre annak van lehetősége, aki vagy professzionális pozíciójánál (pl. tanácselnök), vagy választott funkciójánál (pl. párt és tanács vb-tag) fogva tagja valamely döntésre jogosult szervnek. Ez tehát az a fogalmi mező, amelyben a közeletet és

ezen belül az értelmiség közéleti aktivitását és szerepét vizsgálni és értelmezni lehet.

Már ebből a fogalomértelmező bevezetőből is nyilvánvaló, hogy a szerveződés saját elvének és a közélet-politikának a dolgai teljességgel átfedik egymást. Itt van mindjárt a lokális közösség első megjelenési formája, az információs-kommunikációs hálózat, ami gyakorlatilag azonos a közélet elsőként jelzett meghatározó feltételével, az információs csatornák működésével. Kezdjük tehát ezzel a részletes elemzést!

Az információs-kommunikációs hálózatról és működéséről. Bevezetőül egy általános „helyzetkép”, egy bajai interjúrészlet segítségével: „Nálunk élénk a közélet. Igen, élénk. A társadalmi tevékenységet a népfront szervezi. A lakosság nagy része ebbe a népfrontmunkába kapcsolódik be. Jó TIT-előadássorozatok vannak. Komoly, jó előadók ... Hogyan jut el hozzánk a lakosság véleménye? Vannak a tanácsstagok mellett az utca-megbízottak. Persze ezt a dolgot még előbbé kell tenni. Nem minden körzetben 100%-os. Ezek útján is jönnek az információk. Meg a tanácsstagokhoz is mennek [az emberek]. Nem minden héten jönnek, de számtalanszor jöttek már. A tanácstagi beszámolókat mindig rendszeresen megtartom. 60-70 ember szokott eljönni. A legutóbb decemberben tartottam, sajnos, elég rossz időpontban, csak 18-20 ember volt. Az emberek jó része eléggé közömbös...” (vezető beosztású, tanácstag)

Az interjúalany lényegében kétféle információs csatornáról beszél: a tanácstagi beszámolóról és a tanácstag személyes kapcsolatairól, beszélgetéseiről. Vagyis — Szecskő Tamás információcsatorna-tipológiájának kategóriáiban⁸² fogalmaz-

⁸² Szecskő T., *Bevezetés*. In: Szecskő T. (szerk.), *Az információtól a közéletig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973, 8—9.

va — a szervezeti kommunikációról és a szóbeszédről. Ugyancsak Szecső állapítja meg (Angelusz Róbert és Váradi László kisvárosban végzett vizsgálatára alapozva), hogy „a helyi kérdésekkel foglalkozó információban... csupán (kiemelés tőlem — B. P.) a szervezeti kommunikáció és a szóbeszéd csatornái funkcionálnak”.⁸³ Baján is pontosan ezt találtam. Az idézett interjúrészletből még az is kiderül, hogy ezek a csatornák is csak a lakosság egy töredéke számára elérhetők, illetve csak egy töredék él velük. Ugyanez az állampolgár oldaláról megfogalmazva:

„Kérdés: Ha valamit csinálnak a város vezetői, ami nem jó, vagy kellene csinálni valamit, de nem történik semmi, akkor...

Válasz: Csak úgy magunk között szoktunk beszélni.

Kérdés: És nem is kívánják, hogy a város vezetői tudjanak erről?

Válasz: Ha miáltalunk nem is tudják, de van biztos olyan, aki szóvá teszi...

Kérdés: Arról van-e tudomásuk, ha a városnál valamit elhatároznak, például itt az útépítéssel kapcsolatban?

Válasz: Esetleg, amikor látjuk a bontást, hogy már túrják föl megint a várost...” (idősebb munkásnő, brigádvezető)

És egy másik interjúban:

„Kérdés: Honnan értesül a város dolgairól?

Válasz: Hát... szerdán jelenik meg a Bajai Hírlap [a megyei lap mutációja], hetenként egy nap Bajával foglalkozik két oldalon, de abból nem értesülünk... Inkább itt van egy tanácsstag, akivel régebben egy szobában voltunk, én kérdeztem, ő mondta...

⁸³ Uo. 19.

Kérdés: Ha valaki ilyen módon nem tud érdeklődni?

Válasz: Nem, nem, az újságból semmi nem derül ki. Plakátunk sincs, úgyhogy eléggé szűkek ezek a keretek.” (idősebb értelmiségi nő)

Kétségtelenul egyet kell érteni vele: szűkek ezek a keretek... Holott számos interjúban elhangzott, hogy a város jelenlegi vezetői sokat tesznek az információáramlás érdekében. Rendszeresen járnak különböző munkahelyekre, ahol kisebb körben ismertetik az elképzeléseket, és vitára, hozzászólásra is van mód. Azonban: „Ezek a csatornák (is) szűkek, keresztmetszetükben is, alkalmoszerűek, és úgy tűnik, hogy nem eléggé tájékoztatják a város vezetőit az igényekről, szükségéről. Szóval nem elég ez. Valami más módot kell kitalálni.” (középkorú pedagógus)

E csatornák keresztmetszetének tényleges szűkösségéről egy „gondolatkísérlet” számítása mutathat valamennyit. Tegyük fel, hogy mind a 20-25 olyan bajai vezető, aki *elsődleges* (közvetlen) információval rendelkezik, minden héten tart egy tájékoztatót! A hallgatóságnak esetenként 50 körül mozoghat, ugyanis ebben a nagyságrendben még elképzelhető a véleménycsere, a hozzászólás. Egy adott információ ilyen módon a város valamennyi felnőtt lakosához kb. 4-5 hónap alatt jutna el...

Vagyis a szervezeti kommunikáció (Szecske) csatornája szűkös, és kis hatékonysággal működik, marad tehát a leggyakoribb ténylegesen működő információs csatornának a szóbeszéd, amelynek viszont jellemzője a *perszonalitás* és a *szóbeliség*, valamint ezekből következően az, hogy lényegi természeténél fogva *informális* jellegű. Sem előírni, sem megszervezni, sem szabályozni, sem ellenőrizni nem lehet.

Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy ez az információs hálózat szerkezettelen volna, vagy igazságtartalom

nélküli, vagy teljes esetlegességgel működni. Szerkezete egyrészt spontán alakul: az ismeretség, a rokonság, a véletlen találkozások gyakorisága hoz létre többé-kevésbé tartós kommunikációs kapcsolatokat. Másrészt a szerkezetalakulásban alkalmasint megjelenik már a tudatosság mozzanata is: a mindennapi tapasztalat, mindenfajta kommunikációelméleti tudás nélkül is rávezeti az embereket arra, hogy az információ érték, befolyásolási eszköz és lehetőség; hogy korántsem mindegy, hogy kinek, mikor, mit mondok el, és viszonzásképpen kitől, mikor, miféle információra számíthatok. S noha a szóbeszéd és a valamennyire rögzült kommunikációs kapcsolatok is természetesen *informálisak*, mégis egy kisebb településen *mások számára sem rejtettek*. (Ha X-nek nincs is kapcsolata sem Y-nal, sem Z-vel, mégis tud róla, hogy Y és Z között kommunikációs kapocs van.)

Vagyis egy *helyi társadalom információs-kommunikációs hálózatának* jellemzője egyrészt, hogy az információáramlás informális mechanizmusára épülve maga is informális jellegű, másrészt viszont maga a hálózat, ha — éppen informális jellege miatt — diffúz, „folyékony”, nehezen megragadható is, mégis, legalább néhány markáns kristályosodási pontjában bizonyosan rögzül, a résztvevők számára ismert és nagyjából áttekinthető. (Ámbár a leggyakrabban nem tudatosult formában: számos vizsgálati adatból kiderül, hogy a kisvárosokban még az értelmiségiek sem tudnak/vagy nem kívánnak) számot adni ilyen típusú kapcsolataikról, noha közvetett eszközökkel kideríthető, hogy nemcsak vannak, hanem tudatosan használtak is ezek a kapcsolatok.)

Közvetlenül kapcsolódik az információs-kommunikációs hálózat kérdésköréhez a lokális közösség említett második formája, a *helyi közvélemény*. Annak kialakulása ugyanis,

értelemszerűen az információs-kommunikációs hálózatban, az információk és vélemények, értékelések oda-vissza áramlásának folyamatában megy végbe. Így természetesen maga is informális jellegű lesz. Mégpedig nemcsak kialakulásában, hanem abban az értelemben is, hogy a városban jelenleg nem létezik olyan formális csatorna (a helyi érvényű tömegkommunikáció bármely formája), amelyen keresztül a közvélemény megnyilvánulhatna. Így igazából inkább csak latens közvélemény ez. De mégis, ha az információs-kommunikációs hálózat a szóbeszéd informális formáiban eléggé jól kialakult, a közvélemény, még ha nyilvános megfogalmazást nem is mindig kap, határozottan érzékelhető, és komoly cselekvésvezérlő erő is lehet. De — és ezt kell még egyszer hangsúlyozni — *mind kialakulásában, mind létezés módjában mindvégig informális marad.*

Mindez különösen akkor válik problematikussá, ha a visszacsatolásra, voltaképpen az állampolgárok *véleménynyilvánítására* (ami a közélet alapszintű szerkezeti eleme) gondolunk. Több negatívummal is számolni kell. Az első mindjárt az, hogy így a visszacsatolás, a véleménynyilvánítás esetlegessé válik: „Mi például itt a gyárban az igazgatónkon keresztül szoktuk megtudni a dolgokat. Ő olyan vezetőségi tagja a városnak a pártbizottságon belül, így ő tud szószólója lenni egy közösségnek, tehát a tömeg véleményének . . . Ez inkább az ő társadalmi helyzetéből adódik, mert a másik vállalatnál, ahol dolgoztam, ott nem tudott ilyent az igazgató továbbvinni, ő nem volt olyan viszonyban a pártbizottsággal . . .” (gazdasági középvezető)

Egy másik negatívum a perszonális-szóbeli csatornán közvetítő információk *torzulásának* veszélye. A közvetítő természetesen a maga véleményével színezi, alakítja a közvetített információt; már ha egyáltalán szükségesnek tartja közvetíteni. S az

információ közvetítésének tényéről és hogyanjáról a forrás (a véleményt mondó állampolgár) vagy egyáltalán nem kap visszajelzést, vagy magától a közvetítőtől. Negatívuma még ennek a fajta információáramlásnak, hogy ily módon szükségképpen az információk *szelekciója* megy végbe. A város tanácsának elnöke mondja: „... különböző gondokkal, problémákkal szívesen megszólítják az embert az utcán, ... tanácsot adnak, véleményt mondanak...” Vizsgálni természetesen gyakorlatilag lehetetlen, hogy kik szólítják meg — és főleg: közügyben — a tanácselnököt az utcán, de empirikus adatok nélkül is nagy valószínűséggel állítható, hogy a „megszólítók” köre eléggé szűk, és szociológiailag jól körülhatárolható rétegből kerül ki.

Vagyis az információs csatornák „felfelé” irányuló ágának, a véleménynyilvánításnak jellegzetes tulajdonsága, hogy ezen a módon a „címzettek”, a város vezetői, közvetlen információkat gyakorlatilag csak abból a közegből kapnak, amelyben mindennapi tevékenységüket végzik: a város vezető és vezető értelmiségi csoportjától. Mert e csoport tagjai azok, akik a közélet alapfeltételeivel, az információkhoz való hozzájutás és a közvetlen (tehát biztosan eljutó és torzításmentes) véleménynyilvánítás lehetőségével rendelkeznek.

A közélet (a közéleti-politikai tevékenység) további szerkezeti elemei (döntésbefolyásolás, maga a döntés, a döntés végrehajtása) egyaránt a *döntéshez* kapcsolódnak. A hatalmi szerkezetben születő döntésekről pedig tudjuk, hogy azok lényegi tartalma valamiféle érdek. Észre kell vennünk az újabb kapcsolódási pontot, azt ugyanis, hogy a lokális közösség harmadik megjelenési formájának éppen a *helyi érdekek* struktúráját jelöltük.

Mielőtt tehát a döntésmechanizmus kérdését elemeznénk, ezt az érdekstruktúrát kell kissé körüljárni!

Az érdek, mint tudjuk, az egyik legfontosabb csoportkonstituáló elv. A közös érdek kialakulása, az annak kifejezésére és érvényesítésére irányuló cselekvés a közösség legfontosabb létrehozója és kifejezője. Éppen ilyen értelmű működésmódja szempontjából kell a helyi társadalom (lokális közösség) vizsgálata során az érdek két, szerkezeti jellegében különböző típusát megkülönböztetni. Az egyik típus a *település egészének* együttes érdeke, amelyet mint ilyent, a településen kívüli szférákkal szemben kell érvényesíteni. A másik típus a településen belüli csoportok különérdekei, amelyeket természetesen a helyi társadalmon belüli más csoportokkal szemben kell érvényesíteni.

A *település egésze érdekeinek* középpontjában a *fejlesztési forrásokból való részesedés*, a redisztributív rendszerben való minél jobb pozíció elfoglalása áll. A kérdés az, hogy ez a típusú érdek jelent-e egyáltalán szervező erőt a helyi társadalom szerkezetére nézve? Úgy vélem, feltétlenül. Az újraelosztó mechanizmus ugyanis nem személytelen, bürokratikus mezőben működik. Vannak ugyan központilag vagy a megyei újraelosztó központ által lefektetett és nyilvánosságra hozott elvek, valójában azonban tudjuk, hogy a tényleges újraelosztást a különböző „háttérmechanizmusok”, informális csatornák lényegesen, sokszor döntően befolyásolják. A város egészének érdekét tehát a felsőbb (megyei) fórumokon valakinek (valakiknek) képviselnie kell. E képviselő lehet szabályozott-formális (ilyen pl. a megyei tanácstagság), de lehet nem szabályozott, perszonális közvetí-

tettségű, informális jellegű is, és mint erre jó néhány vizsgálat⁸⁴ utal, igen gyakran az utóbbiak a hatékonyabbak.

Mármost természetes, hogy azok a személyek, akik ilyen fajta befolyásuk révén a külső fórumokon hatékonyan tudják képviselni a település egészének érdekeit, a településen belül is ezen az alapon *befolyásos embernek* számítanak. A külső kapcsolat erőssége magától értetődő természetességgel alakítja a belső hatalmi struktúrában való helyet is.

A *másik érdektípus* a helyi társadalmon belüli *csoportérdek*. Természetesen, mivel a helyi társadalomban több csoport létezik, így többféle csoportérdek is kialakul. Valójában tehát e másik érdektípust úgy jellemezhetjük, mint többféle és alkalmazsint egymásnak ellentmondó érdekek dinamikus rendszerét. Pontosabban: éppen attól függően, hogy ezek a különböző érdekek milyen módon vannak együtt, beszélhetünk a helyi társadalom lokális közösséggé alakultságának mértékéről. Amíg ugyanis a különálló érdekek pusztán különállásukban, konglomerátumként, egymásra való érdemi vonatkozás nélkül léteznek, addig nem lehet szó a helyi társadalom lokális közösséggé alakulásáról. Amikor a különböző érdekek már kezdenek megfogalmazódni, és kezdenek kialakulni az érdekek ütköztetésének és egyeztetésének folyamatai, akkor kezd voltaképpen a

⁸⁴ Lásd pl. Kornai J., *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982; Vági G., *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. Itt jegyzem meg, hogy természetesen e kérdéskörökről is vannak közvetlen bajai információim. A dolog természete könnyen beláthatóvá teszi, hogy a *konkrétumok* leírása itt nem célszerű, és tekintve, hogy információimat bizalmas magánbeszélgetések során kaptam, etikátlan is volna. Ezért maradok mindvégig az általánosság szintjén.

lokális közösség kialakulni. És amikor e különérdekek valóban dinamikus, a település egészét valamiképpen átfogó rendszerré szerveződnek, vagyis a többféle érdek egyidejűleg megfogalmazódik, és a megfogalmazás módjában eleve jelen van a más érdekekre való vonatkozás, és az érdekütköztetések eredménye objektiválódik, akkor beszélhetünk lokális közösségről.

Csak hogy — s számunkra éppen ez lesz a kulcsfontosságú mozzanat — amíg az első típusú, a *település egészét* kifejező érdekek kifejezési és érvényesítési csatornái között, ha olykor nem is valóságos hatékonysággal, de mégiscsak ott vannak a *hivatalos-formális* csatornák, és ezáltal a legtöbb esetben adott annak a lehetősége, hogy a valójában informális közvetítéssel történő érdekérvényesítés eleve felvehesse a szabályozott legalitás öltönyét, addig a második típusú, a helyi társadalmon belüli csoportérdekek számára ez a lehetőség gyakorlatilag nincsen meg. A városon belül az elkülönült részérdekek képviselőiténként intézményes formája alig van. Ezek az érdekek tehát szükségszerűen csaknem kivétel nélkül az informális mechanizmusok közvetítésével fejeződnek ki és érvényesülnek.

A lokális közösségek negyedik alapvető megjelenési formája közvetlenül az egész település közösségére vonatkoztatott cselekvések rendjének kialakulása, ami viszont lényegében a közélet-politika negyedik szerkezeti elemével, a döntések végrehajtásában való részvétellel azonos. E cselekvések alapvető tartalmi motivációja, lényegi tartalma nyilvánvalóan nem lehet más, mint az imént bemutatott érdekstruktúra, hiszen a cselekvés azért és annyiban közösségi jellegű, amiért és amennyiben valamilyen közösségi cél megvalósítására irányul, a közösségi cél pedig semmi egyéb, mint az érdekek konkrét megfogalmazása. A cselekvéseket továbbá természetesen a

korábban bemutatott hálózaton áramló információk váltják ki, szervezik és vezérlik. Mármost láttuk, hogy az információskommunikációs hálózat lényegileg az *információáramlás informális csatornáiból* tevődik össze, s ennek alapján a helyi közvélemény mind kialakulásában, mind létezés módjában informális marad. És láttuk azt is, hogy az érdekek közül a település egészének érdekei a külső felső fórumokon hatékonyan többnyire informális kapcsolatok közvetítésével képviselhetők, a helyi társadalmon belüli csoportérdekek rendszere pedig csaknem teljes egészében az informális mechanizmusok közvetítésével alakul ki.

Végeredményben azt kell tehát mondanunk, hogy a *lokális közösség szerkezetének alapja az érdek, legfontosabb rendező saját elve pedig az informalizmus*. És minthogy láttuk azt is, hogy a lokális közösség megjelenési formái tulajdonképpen egybeesnek a város közeleti-politikai (hatalmi) mozgásainak szerkezeti elemeivel és feltételeivel, kimondható az a következtetés is, hogy a saját, belső, helyi közélet-politika működés módjában is az informalizmus a domináns mozzanat. Éppen ezért — rövid kitérő után — az informális struktúra szerkezetét kell részletesebben elemezni! (Nem szoltam itt részletesebben a lokális közösség ötödik megjelenési formájáról, a „mi-tudatról”, illetve az annak központi és integráns részét képező történetiségről, hagyományörzésről. Világos, hogy ezeknek is szerepe van az informális struktúra kialakulásában, erről azonban a fejezet későbbi részeiben lesz szó.)

Úgy látszik egyébként, hogy mindez nem bajai vagy kisvárosi specialitás; általánosabban, makroszinten is igaz: az informalizmus, az informális mechanizmusok bizonyos esetekben szükségszerűen jelennek meg. Mégpedig olyankor, amikor a

társadalomegész részrendszereinek együttműködésében olyan rendellenesség, anomália lép fel, amelyben az egyik részrendszer saját „hatáskörét” túlhaladva rákényszeríti önmaga logikáját, mozgástörvényeit egy másik részrendszerre. (Legtisztább példa: a politika dominanciába kerülése a gazdasággal szemben.)⁸⁵ Ilyenkor — ha a politika a domináns — arról van szó, hogy a gazdaság nem a saját belső logikája, nem a saját „tisztá racionalitása” szerint működik, hanem — a politika dominanciába kerülése ezt jelenti — a gazdaság „átpolitizálódik”, a politika logikáját érvényesítik a gazdaságban.

A *más elv*, a politikai racionalitás, szükségszerűen kitermeli a gazdaságban is a „saját (gazdasági) működésmechanizmus” mellett-felett a más típusú (politikai jellegű) működésmechanizmust. Mivel azonban ez nincs beépítve a gazdaság normális (gazdasági elvek alapján formalizált) működésmódjába, csak informális lehet. És megfordítva is: ha a dominanciába kerülő politika oly mértékben rákényszeríti önmagát a gazdaságra, hogy kikényszeríti abban a politikai jellegű működésmódot (lásd az ötvenes évek magyar viszonyai), akkor az uralt részrendszer, a gazdaság saját logikája és működésmódja kénytelen informális mechanizmusok közvetítésével érvényesülni. A helyi társadalmakra ez az anomália úgy érvényes, hogy ha a lokális közösségek önmozgásait nem vesszük tudomásul, és megkíséreljük a települések saját elvű társadalmi mozgásait egy merev, kívülről elrendelt települési hierarchia logikájába belekényszeríteni, akkor a hierarchiában alulra szorított települések *önmozgásukat szükségszerűen az informális mechanizmusok közvetítésével*

⁸⁵ Kulcsár K., *A politika Közép-Kelet-Európában*. Állam és Igazgatás, 1982. július.

fogják megvalósítani; nyilvánvalóan ezzel lehetett találkozni Baján is.

Az informalizmusnak továbbá van nem elhanyagolható társadalomszerkezeti hatása is. Két évtizede, változó következetességgel és változó intenzitással, de folyamatosan felszínen levő országos politikai program a *decentralizálás*. A folyamat azonban többszörösen is ellentmondásos: egyrészt mind a vonatkozó közgazdasági, mind a politológiai szakirodalom nagyjából egybehangzó véleménye szerint folyamatosan tanúi vagyunk a recentralizációs törekvéseknek is. Másrészt — és számomra most ez a fontosabb — noha a döntések már nem teljesen centralizáltak, különböző „decentrumokban” (amelyek lehetnek gyárak, falvak, városok, tömegszervezetek stb.) a döntéshozatalnak a társadalmi nyilvánosság által szabályozottan kontrollált, formális szerkezetei még nem alakultak ki. A döntések jelentős részét egy „rejtett hierarchiában”, az informális mechanizmusok közvetítésével hozzák meg. A döntéshozatalban való részvétel ilyenkor ahhoz kötődik, hogy az egyén jelen van-e, s hogyan a „rejtett hierarchiában”, más szóval, hogy az informális struktúrában rendelkezik-e befolyással, azaz *van-e ebben a szerkezetben érdekérvényesítő képessége*. (Egy interjúrészlet szerint „az embernek a baráti körében például nagyon sokszor fölvetődnek bizonyos dolgok. Na most a baráti körben van jó néhány olyan személy, aki a város vezetői közé tartozik. Így azután amikor ilyen baráti körből kiinduló beszélgetések folytán mond az ember valamit, megvalósul esetleg, vagy továbbjut az illetékesekhez.”) Így ezzel a közvetítéssel a „rejtett hierarchiában” elfoglalt pozíció az egyén *társadalmi helyzete meghatározásának egyik* — a centralizáció fokozódó

fellazulásával párhuzamosan az utóbbi időben növekvő jelentőségű — dimenziója. Az informális szerkezet, az informalizmus tehát nemcsak szerkezeti elve, hanem a leírt mechanizmusok közvetítésével *alakítója-konstituálója, tehát alapja is a lokális közösség szerkezetének.*

Az informális mechanizmusokon alapuló szerkezetek egyébként, tegyük még ezt is hozzá, különböző formákban egészen természetes alkotórészei mindennapjainknak. A pletyka jellegű információáramlástól kezdődően a kölcsönös apró baráti-szomszédi szívességeken és azon át, hogy autónkat lehetőleg „ismerős szerelőhöz” visszük, egészen addig, hogy bérházunk liftjének gyorsabb megjavíttatását valamilyen ismerős segítségével érhetjük el. Látnivaló, az informalizmus egészen különböző szintjeiről van szó, de mindenesetre az eddig felsorolt formák mindegyikére a *rögzítetlenség, az egyszerűség vagy esetlegesség* a jellemző. Fizikai analógiával azt mondhatnám, hogy itt az informalizmus még „folyékony társadalmi halmazállapotban” van. Amiről korábban a lokális közösség szerveződési elveként beszéltem, az ennél több: az informális kapcsolatok ott rögződnek. Mégpedig azért, mert egy sajátos létszférában, társadalmi alrendszerben, a politikában jelennek meg, s a politikai szféra, hosszú távon, nem tűri meg az esetlegességet. Azok, akik befolyással, hatalommal rendelkeznek, természetesen meg akarják őrizni befolyásukat, fenn kívánják tartani hatalmukat; ha mégoly kis körre kiterjedő is az. Meghatározott pontokon, meghatározott befolyásos emberek körül vagy befolyásos emberek valamekkora csoportja körül elkezdene kikristályosodni az informális kapcsolatok. Egyes kapcsolatok megszilárdulnak, mások, nem tudván rögződni,

elenyésznek, a megszilárduló kapcsolatoknak viszont természetesen rögzül az egymáshoz való viszonyuk; kialakul az *informális kapcsolatok rendszere*, az *informális struktúra*. Itt már az informalizmus „szilárd társadalmi halmazállapotáról” beszélhetünk, ahol az informalizmus már nemcsak kiegészíti, módosítja a formális struktúra működését, hanem maga is relatíve önálló, a formálissal alkalmasint egyenrangú struktúrává objektíválódik. Éppen ez az, amiről mint a lokális közösség legfontosabb szervező saját elvéről beszéltünk.

Az informális struktúra szerkezetéről. Minthogy az informális struktúrában is érdekekről, érdekérvényesítésről, befolyásról, tehát valamilyen (helyi érvényű) hatalomról, hatalomgyakorlásról van szó, hajlamosak vagyunk ezt a szerkezetet is egyszerűen a szokásos módon *hierarchikusnak* elgondolni. És ebben természetesen lényegileg nem is tévedünk. A helyi hatalom kérdéskörével foglalkozó külföldi és (kevés számú) hazai vizsgálatok egyértelműen azt mutatják, hogy mindenütt kialakul egy meglehetősen szűk csoport, a (helyi) döntésekre érdemi befolyást gyakorlók „belső köre”. Szűk csoport ez, mindössze 10—30 ember, és valóban az informális struktúra „belső köre”, amely korántsem mindig esik egybe a formális hierarchia „belső körével”, azaz csúcsával.

Baján kísérletet tettem a közéleti-politikai mezőben aktívak, a vezetők; tulajdonképpen a város politikai vezetőrétegének empirikus vizsgálatára. Első lépésben formális mutatók alapján kíséreltem meg — előre jelzem: sikertelenül, de korántsem tanulság nélkül — a politikai vezetőréteg elkülönítését.

Ennek az elemzésnek a kiinduló hipotézise az volt, hogy — a marxista politikai-szociológiai irodalomban eléggé közkeletű

felfogás szerint⁸⁶ — a politikai aktivitás jó mutatója a politikai szervezetekben való tagság, illetve az e szervezetekben viselt valamilyen funkció, és hogy az ebben az értelemben politikailag aktívak alkotják a város tulajdonképpeni politikai vezetőrétegét, a „politikai elitet”.

Az ebben az értelemben vett politikai aktivitás mércéjét viszonylag szigorúan szabtam meg: azokat tekintettem idetartozóknak, akik tagjai az MSZMP-nek, és egyidejűleg a pártban vagy egyéb politikai szervezetben (KISZ, szakszervezet, népfront) valamilyen funkciójuk van. Részletesebb elemzést eleve csak a férfiakra vonatkozóan végezhettem, mert az ebben az értelemben politikailag aktív nők száma oly csekélynek — mindössze 56 fő — bizonyult, hogy minden további bontás értelmetlenné vált volna. Statisztikai számítással megvizsgáltam az aktivitás összefüggését valamennyi lényegesebb változóval (foglalkozás, munkahely, életkor, iskolai végzettség, születési hely, apa foglalkozása, pályáiv, területi mobilitás), azonban érdemi összefüggést egyetlen tényezővel, a beosztással találtam. Az egyszerűbb összehasonlítás érdekében az adatsorban felüntettem a teljes sokaság már ismert megoszlását is (26. táblázat).

Az összefüggés tehát egyértelmű: összevonva az adatokat, látjuk, hogy az összes férfi 38%-a vezető beosztású, míg a politikailag aktívaknak 52%-a. A különbség nem túlságosan nagy, és még valamivel kisebb, ha a másik irányból fogalmazzuk: az összes vezető beosztásúak 30%-a tartozik a politikailag

⁸⁶ Molnár L.—Angyal V. (szerk.), *Empirikus politikai szociológia*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974. Lásd Kulcsár Kálmán, Buharov—Jakuba, Módra László, Widerszpil tanulmányait.

26. TÁBLÁZAT

A politikailag aktív férfiak megoszlása beosztásuk szerint, %

Férfiak	Vezetők				Nem vezetők				Egyéb	Összesen (N = 100%)
	párt, ta- nács	ipar	me- ző- gaz- da- ság	oktatás, egész- ségügy, kultúra	párt, ta- nács	ipar	me- ző- gaz- da- ság	oktatás egész- ségügy, kultúra		
Politi- kailag aktív	11	21	7	13	2	12	2	13	12	137
Összes	3	16	9	10	2	13	9	18	15	617

aktívak közé, a nem vezetőknek 17%-a. S a különbségek jelentősége még kisebb, ha a táblázat részletesebb kategóriáiban nézzük meg, hogy melyik csoportban van komolyabb különbség az összes férfihoz és az aktívakhoz viszonyított arányban: a párt- és tanácsi apparátus vezetői és az ipari vezetők szerepelnek csak az aktívak között nagyobb arányban.

Úgy tűnik tehát, hogy az így értelmezett politikailag aktívak csoportja — amelyet hipotézisemben a város politikai vezető rétegének tekintettem — lényegében nem különbözik a teljes sokaságtól. (Illetve csak abban különbözik, hogy e kritérium szerint ők az aktívak.) Vagyis a politikai szervezetekben való tagság és funkció társadalomszerkezeti szempontból nem határol körül, nem különít el egy meghatározott társadalmi csoportot; ez a kritérium tehát nem alkalmas a város politikai vezető rétegének megtalálására. W. Narojek — lengyel kisvárosokban

végzett vizsgálatokon alapuló — tanulmánya⁸⁷ mutatja meg, hogy ez formális kritériumok alapján nem is lehetséges.

„A lengyel kutatások során — írja Narojek — olyan embereket nevezünk »helyi aktíváknak« vagy »a helyi politikai vezető réteg tagjainak«, akik az átlag állampolgárnál nagyobb mértékben tudják befolyásolni a helyi politikai rendszerben hozott döntéseket.”⁸⁸ Különböző módszerekkel — elsősorban interjúkkal és döntéselemzésekkel — megállapították, hogy hányan és kik ennek a vezető csoportnak a tagjai. Nyolc lengyel kisvárosban végezték el a vizsgálatot, ezekben 19—37 fő közötti vezetőségcsoportokat találtak, amelyek tagjainak döntő többsége három rétegből tevődött össze: az államigazgatási és a pártapparátusok tagjaiból, valamint a gazdasági szervek felső vezetőiből. Narojek következtetése az, hogy „a helyi politikai rendszerben elfoglalt magas pozíciót alapvetően meghatározza a hivatalos szervezetben betöltött felelős funkció”. Ennek alapján „úgy tűnik, hogy a helyi befolyásos emberek azonosítása — mivel kevés kivétellel hivatalból rendelkeznek a hatalommal — nem különösebben szükséges a közösségi hatalom problémájának megértéséhez...”⁸⁹

A Baján gyűjtött adatok fényében azt kell mondanom, hogy minden jel arra mutat, hogy — a politikai makrostruktúra hasonlósága következtében — nincs ez másképpen a magyar kisvárosokban sem. A helyi hatalom „csúcsait” keresve nem találjuk meg sem Middletown „X családját”, sem a móríci

⁸⁷ Narojek, W., *A hatalom struktúrája egy helyi közösségben*. In: Molnár—Angyal (szerk.), *Empirikus politikai szociológia*.

⁸⁸ Narojek i. m. 68.

⁸⁹ Narojek i. m. 69—70.

Kopjásokat. A helyi hatalom szerkezete a mai magyar társadalomban nem a családi kötődések vagy a vagyoni helyzet mentén szerveződik, hanem a *hatalmi helyzet* — a döntésbefolyásolás, a döntésben való részvétel lehetősége — a leggyakrabban a *pozícióhoz, a társadalmi munkamegosztás szervezetében betöltött meghatározott helyhez kötődik*. Így a kérdés nem az, hogy személy szerint ki, hanem egyszerűen, hogy mely pozíciók betöltői tekintendők a vezetőcsoportnak; ez pedig — mint azt a lengyel vizsgálatok eredményei is bizonyítják — a jelenlegi politikai-gazdasági szerkezetben tulajdonképpen magától értetődik. Így, inkább csak a mondottak nyomatékául, elegendő bemutatni a városi tanács Végrehajtó Bizottságának, illetve magának a tanácsnak az összetételét.

A Végrehajtó Bizottság tagjai voltak (1973-as adatok szerint): 2 államigazgatási-politikai vezető (a városi pb titkára és egy tanácsi osztályvezető), 7 egyéb vezető (1 egészségügyi, 2 oktatási-kulturális intézménybeli, 3 gazdasági szerv igazgatói, 1 nagyvállalati főosztályvezető). A többi tanácstag vizsgálatánál különválasztottuk az egyszerű tanácstagokat és azokat, akik tagjai valamelyik állandó bizottságnak. Az előbbiek ugyanis többnyire csak a tanácsüléseken vesznek részt, az előterjesztésekkel már végleges formájukban találkoznak, míg az utóbbiak esetenként jelen vannak az előkészítő — a döntés-előkészítő — munkában is. Az így részletezett összetételt a 27. táblázat mutatja.

Vagyis még a tanácstagságon belül is a nagyobb aktivitást biztosító állandó bizottsági tagsággal elsősorban az egyéb vezetők rendelkeznek. (Mindez a *személy* oldaláról egy, a maga szükségességében jellegzetes interjúrészletben: „1960-ban jöttem Bajára. Akkor osztályvezető és helyettes vezető voltam, . . . már jelentős puvoárom volt. Elválaszthatatlan a mi munkánk a

27. TÁBLÁZAT

A tanácsstagok megoszlása foglalkozás szerint, %

Foglalkozás	Állandó bizottságnak nem tagja	Állandó bizottságnak tagja
Államigazgatási-politikai vezető	—	1
Egyéb vezető	7	18
Egyéb értelmiségi	3	3
Egyéb szellemi	8	10
Nem mezőgazdasági fizikai	9	3
Mezőgazdasági fizikai	2	—
Önálló	2	—

város gazdaságpolitikájától, ha már gazdaságpolitika, akkor van benne egy hagyományos politikai rész is. Hát így találkoztam én a politikával, így lettem 1962-ben tanácsstag.” Ami még hozzáteendő: a hatvanas évek végén az illető gazdasági egység vezetője lett, 1971-ben már vb-tag...)

Ez tehát a „belső kör”. Folytassuk most az informális struktúra szerkezetének, hierarchiájának elemzését! Nemcsak a „csúcson” hierarchikus a szerkezet, jószerint természetes, hogy a „belső kör” körül (alatt? — de mindenképpen függőségi viszonyban!) találjuk azokat, akiknek vannak kapcsolataik és van valamelyes befolyásuk, ami feljogosítja őket arra és lehetővé teszi számukra, hogy véleményt nyilvánítsanak, és ezzel valamennyire befolyásoljanak döntéseket, de nem elegendő ahhoz, hogy magában a döntéshozatalban érdemben részt vegyenek. Őket nevezem „holdudvarnak”.

A hierarchiát azonban általában gúlaként szokták ábrázolni, ami egyúttal az egyértelmű fölérendeltséget-alávetettséget is érzékelteti. Ha a lokális közösség informális szerkezetét grafikusán ábrázolnám, én inkább — egyébként a megnevezésekből is következő — koncentrikus köröket rajzolnék. A lényeges ugyanis az, hogy a „holdudvar” mintegy körülveszi a „belső kört”. A „belső kör” tagjainak egymás között minden irányú, lényegileg mindenkinek—mindenkivel kapcsolatai vannak, s noha viszonyaik természetesen aszimmetrikusak, a kívülállók egyenrangú-egységesnek látják őket. A „holdudvar” ehhez a „belső körhöz” minden irányból kapcsolódik: a „belső kör” minden tagjának vannak „külső” kapcsolatai. És minthogy e kapcsolatok — informális struktúráról van szó! — szükségképpen személyköziek, könnyen előfordulhat (és gyakran elő is fordul) az is, hogy egy „holdudvar-tag” és egy „belső kör”-tag személyes kapcsolatában az előbbi a domináns, ő játssza a meghatározó szerepet. Az informális struktúrában rendkívül erős a „szürke eminenciások” hatáslehetősége.

A „holdudvar” már korántsem olyan zárt és körülhatárolt, mint a „belső kör”. Kisvárosban akár több száz ember is beletartozhat, Baján gyakran hallottam a „felső kétszázat” említeni, akiknek mind egymással, mind a „belső körrel” vannak kapcsolataik, és ezek a kapcsolatok nagyon különböző erősségűek lehetnek. Egyesek intenzív, mondhatni napi kapcsolatban vannak a „belső körrel” vagy annak egy-egy tagjával, mások kapcsolódása lazább-alkalmibb jellegű: a „holdudvar” tulajdonképpen éles határok nélkül olvad bele a befolyással nem rendelkezők széles tömegébe.

Az informális struktúra általános szerkezeti jellemzője tehát az, hogy a „belső kör” és „holdudvar” formáiban szerveződik

meg. Rajtuk kívül ott vannak mindazok, akik „körön kívül maradtak”, s akiknek így ebben a struktúrában nincs közvetlen érdekérvényesítő képességük. Holott az újabb magyar szociológiai szakirodalomban — véleményem szerint helyesen — megfogalmazódott az a nézet, amely szerint az érdekérvényesítő képesség társadalmi helyzetmeghatározó — szerkezetalakító — tényező. Az informalizmuson alapuló szerkezet alapvető negatívumát abban látom, hogy az állampolgárok többségét kizárja ebből a lehetőségből.

Foglaljuk most össze a „belső kör” és a „holdudvar” legfontosabb jellemzőit! A „belső kör” legfőbb *formai* jellemzője az, hogy *tagjai mindannyian közvetlen személyes kapcsolatban vannak egymással*. Ez leggyakrabban baráti vagy kvázi baráti kapcsolatot jelent, de ha ezt nem is, többé-kevésbé rendszeres személyes találkozást és informális érdekegyeztető tárgyalásokat mindenképpen. E kör legfontosabb *tartalmi* jellemzője pedig az, hogy *közvetlen hatást tud gyakorolni a formális döntéshozó szervekre*. Mert — erről később lesz még szó — az informális struktúrában megszülető döntéseket a formális struktúrával „érvényesíttetni” kell. Hiszen ma nálunk hivatalos és érvényes döntést csak a formálisan erre feljogosított fórum hozhat: a „belső kör” hatalma éppen abban van, hogy az informális struktúrában megszülető döntést a jog szerinti fórumokon érvényesíteni képes.

A „holdudvar” *formai-szerkezeti* jellemzője az, hogy tagjai közvetlenül vagy akár másik „holdudvar-tag” közvetítésével a „belső körrel” vagy annak egy-két tagjával vannak kapcsolatban, és az egymás közötti kapcsolatok esetlegesek: nem általánosak és nem szükségszerűek. Nemcsak elképzelhető, hanem a gyakorlatban sem számít különlegesnek az az eset, amikor egy

hivatali hierarchiában a felettes (például: a kórházigazgató) a „holdudvarba” tartozik, és a „belső körhöz” éppen egy alárendeltjén (egyik főorvos) kötődik. (Ez természetesen felveti azt a kérdést, hogy hogyan alakul ki a „belső kör”, milyen alapon lesz annak tagja valaki. A kérdésre rövidesen visszatérünk.)

A „holdudvar” *tartalmai* jellemzője pedig az, hogy a tényleges — formális és informális — döntésekre *közvetve*, a „belső kör” közvetítésével tudnak befolyást gyakorolni. Mégpedig — ez az informalizmus lényegéből következik — a személyes kapcsolataik közvetítésével. Ez a fajta, a személyes kapcsolatban érvényesített befolyáson alapuló érdekérvényesítés magától értetődően kizárja azt, hogy annak a csoportnak a tagjai, amelynek érdekeit ily módon képviseli valaki, akár csak nyomon követhessék a folyamatot. A szerkezet maga kizárja a társadalmi nyilvánosságot és a kontrollt, és ez szükségszerű minden olyan esetben, amikor a valóságos társadalmi mozgásokban kitermelődött informális szerkezetek átmetszik a formális döntésmechanizmus pályáit.

Egy következő kérdése a szerkezeti jellemzőknek, hogy hogyan alakul ki a „belső kör” és a „holdudvar”, pontosabban, hogyan, milyen alapon lesz ennek vagy annak a tagja valaki. Azt mondtam, hogy a „belső körhöz” vagy a „holdudvarhoz” tartozás alapvető ismérve és tartalma a valamiféle befolyással (döntési, döntésbefolyásolási képességgel) való rendelkezés. A kérdés tehát az, hogy a lokális közösségekben mi a befolyás alapja?

Vannak olyan — empiriára alapozott — vélemények (a nemrég idézett Narojeké is ilyen), amelyek a befolyást egyértelműen és kizárólagosan a formális szerkezetben betöltött pozí-

cióból eredeztetik. (Egy korábbi tanulmányomban én is ezt az álláspontot képviseltem.) Most úgy látom, hogy a dolog némiképpen bonyolultabb. Igaz ugyan, hogy a „belső kör” mindig nagyjából a párt- és tanácsvezetők, a vállalatok, nagyobb szervezetek vezetőiből áll, de az is igaz, hogy csaknem mindig találunk benne egy-két ilyen pozícióval nem rendelkezőt is. Az ő jelenlétük kényszeríti a kérdés újabb átgondolására.

Kiindulópontként vissza kell utalni arra, hogy az informális struktúra *valós* (csoport- vagy település-) *érdekek* érvényesítése mentén szerveződik, ami a napi mozgásokban mint konkrét kisebb-nagyobb ügyek intézése jelenik meg. A befolyás maga éppen az, hogy képes-e valaki az általa képviselt csoport (vagy a csoport valamely tagja, esetleg saját maga) számára különböző ügyeket elintézni. Mármint bármit is kérni vagy elvárni akkor van módja valakinek, ha adott esetben maga is tud adni, nyújtani valamit. A logikailag legegyszerűbb esetben egyszerű kétoldalú adok-kapok ügyletről, rekompenzációs tranzakcióról volna szó: X vállalat „társdalmi munkában” kifesti az óvodát, ennek fejében a tanács ad egy lakást X vállalat egyik fontos vezetőjének.

Valójában a rendszerré szerveződött informalizmus mechanizmusa ennél bonyolultabb, elfedettebb. Az egyszerű kétoldalú rekompenzáció helyét az a potencialitás foglalja el, hogy valaki szükség esetén képes és hajlandó meghatározott „szolgáltatásra”. Ezt a potencialitást csak az teszi valóságos befolyássá, ha a tényleges cselekvésekben többszörösen bizonyított a képesség is, a hajlandóság is. (Természetesen: e szolgáltatások korántsem csak anyagi-naturális jellegűek lehetnek. Bármilyen elintézhető ügy ide tartozhat.) Valójában tehát arról van szó, hogy a mindennapi cselekvések és ügyintéзések sorozatában kiderül,

hogy X-re lehet számítani ilyen és ilyen dolgokban, Y-ra pedig amolyanokban. Ennek alapján viszont X bármikor kérhet segítséget Y-tól vagy Z-től. Bourdieu nyomán ezt nevezem *szimbolikus tőkefelhalmozásnak*. X azáltal, hogy sokszorosan bebizonyította, lehet rá számítani, olyan átváltható szimbolikus tőkét halmoz fel, amelynek felhasználása éppen az, hogy bárkitől, aki a „körbe” hozzá hasonló módon tartozik, kérhet viszonzást.

Vagyis általánosabban azt mondhatjuk, hogy az *informális struktúrában a befolyás alapja a szimbolikus tőke*: minél több szimbolikus tőkével rendelkezik valaki, annál nagyobb befolyása van. Ennek alapján: a „belső kört” azok alkotják, akik annyi és olyan jellegű szimbolikus tőkével rendelkeznek, aminek az az alapja, hogy rendszeresen tudnak az egész település vagy a legerősebb csoportok számára jelentős „szolgáltatásokat” nyújtani. Mármost nyilvánvaló, hogy erre leginkább azok képesek, akik mögött valamilyen — akár gazdasági, akár egyéb — eléggé jelentős szervezet ereje áll; illetve akik vezető pozíciójuknál fogva e szervezetek anyagi vagy egyéb (pl. felső kapcsolatban realizálódó) lehetőségeit meghatározott célok érdekében működtetni képesek. Ezért van az, hogy a „belső körbe” többségükben valóban a formálisan is komoly pozícióval rendelkezők tartoznak.

Így már érthető az is, hogy lehetnek a „belső körben” olyanok is, akiknek befolyása, szimbolikus tőkéje nem háttérszervezet erejéből, hanem valami másból származik. Ez lehet különleges szaktudás, a helyi társadalmon belüli sajátos pozíció (főleg faluban: elképzelhető, hogy valaki rokoni kapcsolatok révén, ha kell, a „fél falut” mozgósítani tudja, s ez ad számára tekintélyt, befolyást), különleges „külső kapcsolat” és még sok más. Igaz,

ők vannak kevesebben, és az is igaz, hogy gyakran nem közvetlenül, hanem például egy „külső kapcsolat” közvetítésével mögöttük is formális pozíció áll. Számomra azonban az a lényeg, hogy helyben, az adott lokális közösségben nincs ilyen pozíciójuk.

Különlegesen fontos kérdés a helyi hatalmi hierarchia csúcsának *működésmechanizmusa*. Másképpen: hogyan születnek a reális döntések, hogyan születik a várospolitiká, a városnak a politikája? Megvalósul-e és milyen formában a *döntésmechanizmus társadalmi kontrollja*?

Előljáróban jeleznem kell, hogy az egész bajai vizsgálódásnak ez az a pontja, ahol a legkevesebb objektív információra támaszkodhatom. Mégpedig nem az érintettek elzárkózása, nem is a meglevő forrásanyagok hozzáférhetetlensége miatt (Baján mindenki, akit kérdeztem, nyilatkozott, minden anyagot, amit kértem, megkaptam), hanem egészen egyszerűen a működésmechanizmus — alább részletezendő — *szerkezeti jellegzetességei* következtében.

Az első ilyen mozzanat mindjárt az, hogy az *érdekek ütköztetése*, az eltérő érdekek valamelyikének érvényesítése vagy a kompromisszum megkeresése gyakorlatilag minden esetben a *döntés-előkészítés* szakaszában megy végbe. Az eltérő érdekek — vélemények — sem rögzített (írással) formában, sem nyilvános fórumon nem kerülnek megfogalmazásra. (Ebben a vonatkozásban nyilvános fórumnak tekintek tanácsulást vagy vb-ülést is; tehát minden olyan alkalmat, amelynek lefolyását dokumentálni — jegyzőkönyvezni — kell.) Az érdek- és véleménykülönbségek nem kapnak társadalmi nyilvánosságot. Az ütköztetés csaknem minden esetben az érdekelt vezetők előzetes „egyeztető megbeszélésein” történik meg, amely így a döntés-előkészítés

legfontosabb szakaszává válik, holott lényegét tekintve teljességgel informális forma. A döntésre jogosult fórum (vb-ülés, tanácsülés, pb-ülés) elé, javaslatként, a már kialakított kompromisszum (vagy az eltérők közül egymagában érvényesített érdek) kerül. Ennek következtében az alternatív lehetőségek felbecsülése és elvetése, az érdekütköztetés és -egyeztetés mechanizmusa, a döntés-előkészítés valóságos folyamata teljességgel elemezhetlenné válik; nem léteznek, nem készülnek olyan forrásértékű dokumentumok, amelyekből a folyamat nyomon követhető lenne. (Elemeztem ebből a szempontból a vb-ülések és a tanácsülések jegyzőkönyveit. Az eredmény csupán ennyi: mind az előterjesztésekből, mind a hozzászólásokból világosan kiderült, hogy a beterjesztett anyagok az előkészítés különböző fázisainak többszörös szűrőjén átmentek már, érdemi döntést igénylő alternatívákat nem tartalmaznak, érdek- és véleménykülönbségekre utalás sincs bennük.)

Ez egyben azt is jelenti, hogy a döntésmechanizmus *társadalmi kontrollja*, egy szélesebb nyilvánosság kontrolljaként, megvalósíthatatlan. Ugyanis mindazok, akik a döntés-előkészítésben és a reális döntésfolyamatban nem vesznek részt (és tudjuk, hogy ez érvényes még a formális döntéshozók — a tanácstagok — egy részére is), már gyakorlatilag csak a meghozott döntésről értesülnek. Az előkészítés fázisairól, a szóban forgó alternatívákról, az esetleges érdek- és véleménykülönbségekről legfeljebb a szóbeszéd útján terjednek az információk.

A szélesebb társadalmi kontroll tehát — nem utolsósorban a társadalmi nyilvánosság intézményeinek, a helyi használatú, helyi ügyekkel foglalkozó tömegkommunikációs eszközöknek a hiánya miatt — nem valósulhat meg. Ebben a szerkezetben az igazgatás-vezetés társadalmi kontrollja — egyébként éppen ez a

demokratizmus legfontosabb tartalmi kérdéseinek egyike — csak annyiban valósulhat meg, amennyiben létezik és működik a hatalmi hierarchia *belső kontrollja*. Voltaképpen ezt a funkciót tölti be a kisvárosban a városi pártbizottság. Belső kontrollnak kell ezt neveznünk, hiszen a pártapparátus tagjai maguk is a „helyi politikai vezető rétegbe”, a „befolyásos emberek” közé tartoznak. Mégis valóságos kontrollnak lehet tekinteni, mert a pártbizottság és a tanács — mint korábban volt erről szó — egymással párhuzamos függőségi (hierarchikus) rendszerbe tagolódnak be. Korábban ennek negatív hatását hangsúlyoztam, most látjuk a legalább bizonyos mértékig pozitív mozzanatot is. Nevezetesen azt, hogy a párhuzamos hierarchiákba tagolódás egymástól való *relatív függetlenséget* is jelent. Így a párt, mivel szervezetileg nincs sem alá-, sem fölérendelve a helyi tanácsnak, valóban kontrollálhatja annak tevékenységét.

Ez persze csak a dolog egyik oldala. A másik oldal az, hogy a tanács nem jogosult a pártbizottságot ellenőrizni. A város pártapparátusának munkáját a megyei pártszervek ellenőrzik, ez természetesen eseti, nem folyamatos, elég ritka „kontroll”; semmiképpen sem épül be a napi tevékenységek természetes ritmusába. És nem érvényesülhet — láttuk — a szélesebb társadalmi kontroll sem, így a pártapparátus tevékenységének jelentős része valójában kontrollálatlan. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy elképzelhető — más kisvárosban találkoztam is vele — olyan modell is, amelyben az államigazgatási, a politikai és a gazdasági vezetés oly mértékben összefonódik és sajátos különérdeket (csoportérdeket) alakít ki, hogy a belső kontroll ellehetetlenül. Itt most az elvi sémát próbálom megragadni, hozzátevé, hogy Baján — amennyire ez külső szemlélő számára egyáltalán megállapítható — lényegileg ez valósul meg.)

Ily módon bizonyos értelemben *kétpólusú hatalmi struktúráról* beszélhetünk, ahol a társadalmi kontrollt éppen ennek a két pólusnak a relatív elkülönültsége, sajátos egymásra vonatkozósa, esetenkénti ütközése valósítja meg. A kettő konkrét viszonya, az egymásra vonatkozás mindennapi megvalósulása, egyszerűen a társadalmi kontroll valóságos működésmechanizmusa azonban megint, és ugyanazon okból, mint előbb, elemezhetetlen. A kontroll vagy még a döntéshozatal előtt működik (a döntéselőkészítés során a pártbizottsággal vagy annak képviselőjével is megtörténik az álláspontok egyeztetése); ebben az esetben változtatás nélkül érvényes rá mindaz, amit az érdekek ütköztetésével kapcsolatban mondtam. Vagy pedig, s ez a kontroll másik módja, az államigazgatási apparátus vagy annak egy része tevékenységét értékeli az illetékes pártfórum. Ebben az esetben maga a kontroll egy döntésben (az értékelésben) realizálódik; s ennek a döntésnek a születésére megint érvényesek az elmondottak.

Az eddigiekben minduntalan beleütköztünk a formális és informális szerkezetek egymáshoz való viszonyának kérdésébe. Vizsgáljuk most meg részletesebben!

A formális és az informális struktúrák viszonyáról. A formális hatalmi struktúrák, mind az államigazgatásiak, mind a politikaiak, Magyarországon a felszabadulás után (egyébként az adott viszonyok között szükségszerűen), mint erről már szó esett, egy eléggé szigorúan hierarchizált és centralizált szerkezetben épültek ki. Noha az 1956 utáni fejlődés a formális struktúrák működésmechanizmusában jelentős változásokat hozott, és a decentralizálást többszörösen meghirdetett politikai célként is megfogalmazta, mégis, az *alapszerkezet* lényegileg változatlan maradt. Ez a változatlan alapszerkezet azt jelenti, hogy a

valóban jelentős döntések felsőbb szinteken születnek, az alsóbb szinteken azok megvalósítása történik meg. Ha ott „lent” döntés is születik, az többnyire, ahogyan neveztem, adaptív logikájú döntés: a felsőbb szinten született döntés végrehajtására, végrehajtásának hogyanjára vonatkozik. És ez a szerkezet természetesen alakítja ki a benne dolgozók lényegében végrehajtásra orientált tevékenységszerkezetét.

Ez a formális szerkezet és az ebben kialakult tevékenységszerkezet természetesen alkalmatlan a helyi érdekek manifeszt, nyilvános képviselésére. Hiszen a helyi érdek fogalma szerint más, mint az „országos”, más cselekvés következik belőle, mint amit a központi döntések egyszerű végrehajtása jelent. A formális szerkezetnek nincsenek meg azok a valóban működőképes csatornái, amelyeken a helyi érdekek a politikai döntésmechanizmusba becsatlakoztathatók volnának.

Ugyanakkor azonban a *döntési jogok* a formális szerkezethez vannak kötve. Mégpedig az 1956 utáni fejlődés és ezen belül különösképpen az 1971-es új Tanáctörvény, majd az ennek alapján sorra születő minisztertanácsi és különböző minisztériumi határozatok meglehetősen sok döntési jogot „adtak le” a helyi szervekhez. (Ámbár jogászok véleménye szerint korántsem egyértelműen: a jogkörök átruházása oly módon történt meg, hogy a felsőbb szerv beavatkozási lehetősége — nemcsak informálisan! — gyakorlatilag változatlanul megmaradt.) Nem foglalkozom itt azokkal az ellentmondásokkal, amelyek a formális döntési jogkörök és a tevékenységszerkezet rögzülten végrehajtásra orientált jellege között feszülnek; ezek ugyanis a formális szerkezet belső diszfunkcionalitásai; noha természetesen jól tudom, hogy eme diszfunkcionalitás a legjobb melegágya az informalizmusnak. Számomra most itt az a lényeges, hogy

formálisan vannak döntési jogkörök, mégpedig olyan kérdésekben is, amelyek a helyi érdekeket érintik. Ezek a döntési jogkörök a formális szerkezethez kötöttek ugyanakkor, amikor a formális szerkezet az érdekközvetítésre voltaképpen alkalmatlan.

Ez az az ellentmondás, amely az informális struktúrát előhívja, jelentőségét megadja. Egyszerűen arról van szó, hogy az informális struktúrában történik meg az érdekek megfogalmazása, az érdekütköztetés, az érdekegyeztetés, és mindezek alapján a helyi közösségi cselekvéseket vezérlő tulajdonképpeni helyi döntés. A „belső kör”, a befolyásos emberek egymás közötti — személyközi — kapcsolatai, érintkezései során alakul ki a mindenki által elfogadható variáns. Csakhogy az így kialakult tulajdonképpeni döntés még az informális mezőben van, mert noha valójában minden érintett tudja, hogy döntés született, és tudja, hogy mit kell tennie, az adott ügyben a cselekvés mégsem indulhat el, hiszen a döntés nyilvánosan-hivatalosan még nem mondatott ki.

Ezen a ponton kapcsol vissza az informális struktúra a formálishoz. Hiszen a döntést nemcsak kimondani, elvileg meghozni is szigorúan csak a formális struktúrának van joga. Be kell tehát kötni a folyamatot a formális struktúrába. Ez nyilvánvalóan úgy történhet meg, hogy mivel a „belső körbe” tartoznak a formális struktúra legfontosabb vezető emberei is, ők lesznek azok, akik az informális struktúrában megszületett döntést „beviszik” a döntéshozatalra formálisan-jogilag illetékes fórumra. Bizonyos értelemben tehát a *formális struktúra az informális szerkezet működésének az eszköze*. Azért eszközről beszélek, mert a formálisan döntésre jogosult fórum elé kerülő határozati javaslat már az esetek nagy többségében az informális

mezőben lezajló érdekütköztető, érdekegyeztető eljárások eredménye. Vagyis a fórumon tulajdonképpen az informális befolyásolási struktúrában meghozott reális döntés legalizációja történik meg; e fórumok (ebben a vonatkozásban) az informális szerkezet *legitimációs fórumai*.

Formális és informális szerkezet tehát a lokális közösségekben megkülönböztethetetlenül egymásra rétegződik, összetapad. Pontosabban, a valóságos működésben nincsen két struktúra, csupán egyetlen, formális és informális elemeket egyaránt tartalmazó bonyolult konglomerátum létezik. Mert bár nem külön szerkezetiségek, mégis megkülönböztetendők egyrészt szerveződési alapjuk különbözősége, másrészt működésmechanizmusuk eltérő volta miatt. Szerveződési alapjuk különbözősége: a formális mechanizmusoké a jog, az informális mechanizmusoké mindaz, amit az előzőekben leírtam. Működésmechanizmusuk alapvető különbözősége: a formális struktúráé a centralizált, a felülről lefelé mutató döntésirány, az informális struktúráé a helyi érdekek horizontális ütköztetése.

A lokális közösségekben tehát a formális és az informális struktúrák egymás nélkül nem létezhetnek, szigorúan egymásra utaltak. Az informális szerkezet önmagában nem lehet hatékony, a benne felszínre kerülő érdekeket, az ott született döntéseket mindenképpen át kell futtatni a formális szerkezet döntésre jogosult fórumainak csatornáin. A formális szerkezet elvileg működőképes az informális struktúra nélkül, csak éppen nem képes anélkül ténylegesen helyi érdekek kifejezésére, s így önmagában nem lehet egy lokális közösség szerkezetisége. Vagyis, *ha egy helyi társadalomban az informális struktúra nem épül ki, vagy nem képes önmagát legitimálni a formális szerkezetben, akkor ott nem jön létre lokális közösség.* (Talán felesleges is

hangsúlyozni, hogy ez csupán a lokális közösség kialakulásának egyik, noha meggyőződésem szerint kiemelkedő fontosságú, de korántsem egyetlen feltétele. A teljes kép nyilván bonyolultabb; az összefüggésrendszer teljesebb felvázolása már nem ennek a könyvnek a tárgya.)

Igen fontos azonban az, hogy abban a mechanizmusban, amelyben az informális döntések legitimációja megtörténik, a dolog lényegéből következően csak a végeredménynek, nem pedig a döntési eljárásnak, a döntési folyamatnak a legitimációja történik meg. Holott éppen maga az eljárás: az érdekkifejezés, érdekütköztetés, érdekegyeztetés a tulajdonképpeni politikai-közületi tevékenység! Ez mindvégig az informális szerkezetben, tehát rejtetten, tehát a társadalmi nyilvánosság számára nem láthatóan, azért nem ellenőrizhetően zajlik le. Ez annak ellenére igaz, hogy mint korábban jeleztem, a helyi közösségekben mód van közvélemény kialakulására. A kialakuló közvélemény ugyanis a mai szerkezetben maga is szükségszerűen latens, ritkán tud hivatalos-nyilvánosan megfogalmazódni. Így valójában csak nagyon áttételesen és természetesen *csupán az informális struktúra közvetítésével* tudja a döntéseket befolyásolni; a döntéshozatal társadalmi kontrolljának nincsenek meg az intézményes garanciái.

A formális és informális szerkezetek kapcsolódásának lényegi mozzanata még az is, hogy míg az utóbbiak egyértelműen és kizárólagosan a helyi érdekeket képviselik, addig a formális szerkezetek, jellegüknél fogva, a makrostrukturális hatások közvetítői is.

Az eddigiekben lényegében csak a (helyi) hatalmi hierarchia felső szintjének, „csúcának”, a „belső körnek” a működését néztük. Számunkra azonban ez nem elég. Vizsgálunk kell, hogy

az adott lehetőségek és keretek között hogyan és mennyire van jelen (tud jelen lenni) általában az értelmiség a város közéletében; hogyan és mennyire tud részt venni a várospolitikai alakításában.

Itt, mivel az értelmiségiek többségükben legfeljebb a „holdudvarhoz” tartozhatnak, a közéleti aktivitás formái közül elsődlegesen a véleménynyilvánításra és kisebb mértékben az ennek révén történő döntésbefolyásolásra gondolhatunk. (A reális döntés és a döntésrealizálás voltaképpen per definitionem a vezetők csoportjának privilégiuma és kötelessége.)

Az értelmiségiek véleménynyilvánításának Baján három alapformáját lehetett elkülöníteni. Az első és minden valószínűség szerint leghatékonyabb forma a tagság valamelyik döntésre jogosult (noha, a mondottak értelmében, nem feltétlenül reálisan döntéshozó) testületben (tanácstagság, pártbizottsági tagság). Ily módon az egyén a szükséges információkhoz is hozzájuthat, és nyilvánított véleménye közvetlenül a döntéshozó fórumhoz kerül. A véleménynyilvánításnak ez a csatornája azonban természeténél fogva szűkös (csak kevés értelmiségire terjedhet ki), semmiképpen sem tekinthető tehát az értelmiség lehetséges véleménynyilvánítási módjának.

A második forma a testületi-intézményes közvetítéssel történő véleménynyilvánítás. Ebben az esetben egy testület, intézmény, szövetség stb. tagjai a maguk körében vitatnak meg valamely kérdést, és alakítanak ki közös álláspontot, és ezt mint a testület véleményét továbbítják. Ennek a formának két negatívuma is van. Az egyik az, hogy természeténél fogva ritka és esetleges; a napi ügyekben való véleménynyilvánításra semmiképpen sem alkalmas. A másik az, hogy a „belső kör” által akarva-akaratlanul manipulált: ők döntenek el azt is, hogy milyen ügyet

visznek ilyen fórum elé, és azt is, hogy a „vitaindítóban” milyen információt és hogyan közölnek.

A harmadik forma az informális jellegű személyes véleménynyilvánítás. Az igen sok konkrét forma két alapváltozatra vezethető vissza; ezek: a nyilvános fórum alkalmát felhasználó személyes közlés és a baráti-társasági kapcsolat. Az utóbbira láttunk már példát, az előbbit is érdemes egy interjúrészlettel bemutatni: „...ha van egy kiállításmegnyitó, akkor ... utána egy feketére meg egy kólára itt az irodában összejövünk. Olyankor a város vezetői közül azokkal, akik itt vannak, elbeszélgetünk, a város ügyeiről is szó esik ... Az ilyen kapcsolatok, beszélgetések aztán segítik a hivatalos ügyek intézését is. ... az ember annyi mindent el tud mondani, amit egy hivatalos megbeszélésen nem lehet, mert nincs idő, hogy jobban belátják, hogy tulajdonképpen miről is van szó.” (kulturális intézmény vezetője) Elképzelhető a személyes véleménynyilvánítás egy további, a formális csatornákat felhasználó változata. Például a tanácsi vagy pártvezetők fogadóóráin. Ezzel a formával, bár az interjúk, beszélgetések során tendenciózan kutattam a nyomát, Baján nem találkoztam.

Az informális jellegű személyes véleménynyilvánítás mindkét formájának közös jellegzetessége a *perszonalitás*, közelebbről az *ismertség*. A véleménymondó mindkét esetben személyesen ismeri — közelebbi vagy távolabbi az ismeretség, itt teljesen mellékes — a város valamely vezetőjét, a „belső kör” valamelyik tagját, akinek a véleményt mondja. Igen lényeges azonban, hogy nem egyszerűen ismertségről, hanem ismeretségről van szó; a viszonynak ebben az értelemben feltétlenül kölcsönösnek kell lennie.

A véleménynyilvánítás ismeretségen alapuló perszonalitása logikusan vezet el — amint ez az idézett interjúrészletből pontosan ki is olvasható — a személyes és a hivatali kapcsolatok összefonódásához. (Logikusan, a logikai kifejtésben, mondom, mert hogy a két jelenség közül a valóságban melyik az ok és melyik az okozat, az eldönthetetlen.)

Ámbár, és ezt is hozzá kell tenni az iménti zárójeles megjegyzéshez, mégsem teljesen rejtett a perszonalitás forrásvidéke. A gazdaság (és gazdaságirányítás) szerkezetének egyes mozzanatainak semmiképpen sem elhanyagolható szerepet játszanak kialakulásában.

Az előzőkben már megmutattam, hogy a vállalatok legjelentősebbjei nem helyi irányításúak, hozzátehetjük ehhez, ugyanilyen a helyzete jelentős oktatási (főiskolák, szakmunkásképző), kulturális (múzeum) és egyéb (pl. Vízügyi Igazgatóság) intézményeknek is. Ezek vezetői munkájukkal, munkahelyi és szakmai érdekeltségi rendszerük legtöbb lényeges mozzanatával kívülre, a városon kívüli szférákhoz kötődnek, ugyanakkor kétségtelenül legtöbbjük „befolyásos ember”, beletartozik a helyi politikai vezetők csoportjába.

Vagyis — és mostani gondolatmenetem szempontjából éppen ez a lényeges — bármennyire is a városon kívüli szférákhoz kötik őket szakmai és munkahelyi kapcsolataik, állampolgárként a város társadalomszerkezetébe kell betagozódnuk; abba, pozíciójuknál fogva, szimbolikus tőkével rendelkező, befolyásos emberekként tagolódnak be. Csakhogy a városhoz nem elsősorban a munkájukkal kötődnek, ahhoz mint meghatározott pozícióval rendelkező személyeknek van közük. A tanácselnök a vállalatvezetővel nem úgy érintkezik, mint az államhatalom képviselője egy gondjaira bízott állami vállalat vezetőjével,

hanem mint egyik befolyásos ember egy másikkal. Végeredményben mind a ketten párhuzamos szálakon futó központi akaratok végrehajtói, egymástól az ő szintjükön független hierarchikus-függőségi láncolatok tagjai, egymással való kapcsolatuk így szükségképpen igen kevésbé a szakmai-hivatalos-formális mezőben, sokkal inkább a személyes-perszonális-informálisban van. Mivel kapcsolatuknak a mindennapi munkában gyökerező lényegi tartalmi vonatkozásai nincsenek, törvényszerűen tolódik át abba a szférába, ahol már csak az a lényeges, hogy mindketten a maguk területén, a maguk pozíciója következtében „befolyásos emberek”. Ebben a pillanatban pedig már eldönthetetlen, de még inkább a valóságban is labilissá, bizonytalanná válik, hogy egy adott konkrét eset konkrét helyzetében beszélgetésük (megbeszélésük?) hivatalos avagy perszonális jellegű-e.

Arról van tehát szó, hogy a város gazdaságának és társadalmának a maguk helyén részletesebben bemutatott *szerkezeti jellegzetességei* mintegy „előhívják” (újra ide jutottunk) az informalizmust, mint a város társadalmi és ezen belül közéleti-politikai kapcsolatrendszerének alapvető rendező elvét.

A mindennapi gyakorlatban mindez úgy jelentkezik, hogy a vezetők és a más értelmiségiek között az ismeretségi (és baráti) kapcsolatok sokszálú kapcsolatrendszere szövődik, és az érintkezések során a formális-hivatalos és informális-személyes kapcsolat megkülönböztethetetlenül és megkülönböztethetetlenül egymásba olvad. Gyakran formai szempontból kötetlen társasági alkalmakkor (például névnapi összejövetel, motorcsónakázás, horgászás) reális döntések születnek, alkalmasint olyanok is, amelyeknek jelentős az anyagi kihatása. E döntések formális jóváhagyása természetesen az arra illetékes testületben meg-

történik: a formális-jogi eljárás mód szabályszerűen betartatik. (Lásd az informális struktúrában született döntések legitimációját!) Sőt, az esetek jó részében a döntés valós társadalmi érdeket érvényesít.

Ami problematikus, az a mechanizmus informalitása, következőképpen kontrollálhatatlansága. Az esetleg eltérő, de szintén valós érdekekkel való nyilvános ütköztetés-egyeztetés elmaradása. Az itt a lényeg, hogy a személyes és a hivatalos kapcsolatok összefonódása, az informalizmus-perszonalizmus következtében *szükségszerűen* csorbát szenved a döntésmechanizmus tiszta racionalitása, megtörik az a szervezeti logika, amely a társadalmi érdek érvényesítésére és a döntések társadalmi kontrolljának megvalósítására hivatott. Korántsem bizonyos, hogy az így született döntések tartalmilag rosszak lesznek, de arra sincs semmi garancia, hogy optimális megoldások születnek. S ami legalább ilyen lényeges: ez a szerkezet kizárja az egész döntési folyamatból (voltaképpen a logikai vonal egyszerű meghosszabbításával mondhatjuk úgy is: a város politikai életéből) mindazokat, akik nincsenek jelen ebben az informális mezőben. Illetve, és ez sem kevésbé fontos, az a szerkezet, amely az állampolgárok — és így az értelmiségiek — többsége számára nem teszi lehetővé a hivatalos-formális döntési struktúrában való részvételt, szükségszerűen termeli ki az informalizmust, az érdekek informális csatornák közbejöttével való érvényesítését.

„Egy értelmiségi talán többet tudna ezen a téren, már közösségi dolgokért tenni. . . Azzal, hogy ő ismer másik hasonló funkciójúakat, és akkor el tudnak dolgokat intézni. . . Funkcióból adódóan találkoznak, és akkor a személyi kapcsolat kialakul. Merem ezt mondani, mert hogy én fizikai dolgozó vagyok, pártbizottsági tag, ami szerintem nem kis dolog a 38 ezer

lakosú Baján, és nem tapasztaltam, hogy én még valamit is el tudtam volna intézni, ezt merem állítani.” (középkorú szakmunkás)

(A hivatalos és személyes kapcsolatok összefonódásának természetesen lehetséges egy további negatív következménye is: az egyéni érdek becsatlakoztatása és érvényesítése ebben a mechanizmusban. Ezzel a jelenségvilággal azonban, minthogy nem szerkezeti, hanem alapvetően morális kérdés, itt nem foglalkozom.)

Végeredményben tehát a város közéleti-politikai (és társadalom-)szerkezetében talált informalizmus az értelmiség tömegét éppúgy kizárja a várospolitikai tevőleges alakításából, mint a nem értelmiséget. Nincs meg a társadalmi nyilvánosság szélesebb körben hatékony és működőképes intézményhálózata, döntően csak a szóbeszéd útján lehet értesülni mind a döntésre váró kérdésekről, mind a döntés lehetséges alternatíváiról, feltételeiről. A visszacsatolásnak, a véleménynyilvánításnak szinte kizárólag az informális-személyes csatornái működnek, legalábbis kétségtelenül csak ezek az igazán hatékonyak. Ily módon az igazgatás-vezetés „belső körébe”, a „befolyásos emberek” csoportjába nem tartozóknak alig van módjuk a döntésbefolyásolásra és még kevésbé a reális döntésben való részvételre, illetve a döntésmegvalósításra. Ha van is, akkor az informálisan és a „befolyásos emberek” közvetítésével megy végbe.

A következő kérdés most már az, hogy van-e emellett vagy inkább ennek helyettesítésére legalább valamilyen belső élete az értelmiségnek, szóval: van-e Baján *értelmiségi közélet*? Az eddigiek alapján a lényegileg tagadó tartalmú válasz sejthető.

Voltak és vannak persze — jórészt formális — kísérletek az értelmiségi közélet kialakítására. Így pl. Baján is megpróbáltak

értelmiségi klubot alakítani. Igazából sikertelenül. Már az induláshoz is a kétezer körüli értelmiségből mindössze 50-60 tagot sikerült összetoborozni. A működés során aztán a taglétszám nemhogy nőtt volna, hanem lassan csökkent. Egyre kevesebb szervezett programot lehetett megvalósítani, átalakult — egy interjúalany szavaival — „kártyázgató-iszogató társaság-gá”, végül szép csendesen megszűnt. Ugyanígy a Tóth Kálmán Társaság is, amely „kimondottan irodalmi társaság, írók számára vagy irodalombarátok számára jött létre. Jó 8-10 éve megszűnt. Egyszerűen érdektelenség, tehetetlenség miatt megszűnt.” (könyvtárigazgató) Szűk profilú, elsődlegesen művészetkedvelőket tömörítő alakulatnak ígérkezik az elmúlt években megszervezett Nagy István Társaság is, nemkülönben szűk — bár más jellegű — kört vonzanak a különböző szakmai egyesületek (a METESZ tagegyesületei) is. Az értelmiségi közéletnek *működőképes intézményes formái* nincsenek, és nincsenek hatékony nem intézményes formák sem. A „holdudvar” szerveződési elve, láttuk, a „belső körhöz” való kapcsolódás, nem pedig az önmagában való megszerveződés.

Értelmiségi közeletről tehát éppúgy nem beszélhetünk, mint ahogy nem beszélhetünk az értelmiségnek a közéletben való részvételéről. Ennek okait tulajdonképpen már az eddig elmondottakban megállapíthatjuk; most csak összefoglalom a legfontosabbakat.

Az egyik ok a közélet és ezen belül az értelmiségi közélet *helyi nyilvánosságának hiánya*. „...mi elég sokat böngésztük a régi bajai újságokat. Föltűnő volt, hogy a háború előtt, ha itt egy előadás vagy valami más esemény volt, hát az újság már hetekkel előtte írkált róla. Utána még egy hétig értékelte.” (a múzeum igazgatója) A megfelelő nyilvánosság a közvélemény kiala-

kulásának az alapfeltétele, a közvélemény megléte nélkül pedig nincsen közös cselekvés. Olyan nagyságrendű csoport esetében, amelyben a személyes kapcsolatok rendje (az ismertség-ismeretség) nem lehet általános, a csoportvélemény (rétegvélemény, réteggözvélemény) kialakulása csakis a tömegkommunikáció valamilyen formájának közvetítésével mehet végbe. Márpedig a helyi ügyekre vonatkozó tömegkommunikációs csatorna Baján egyszerűen nem létezik.

Egy másik ok a munkahelyi és a szakmai kapcsolatok és érdekek többségének párhuzamos-független *hierarchikus lán-cokba rendeződése*. A jelenséget magát több oldalról bemutattam, itt csak annyit kell még hozzátenni, hogy hiába van általában, társadalmi rendszerünk lényegéből következően, lényegi kapcsolat a gazdasági és a társadalmi-politikai tevékenységek között, ha egyszer a helyi vonatkozásban a kapcsolat- és érdekeltégi rendszerek túlhierarchizáltsága miatt a kétféle tevékenység külön pályákra terelődik. Ez a helyzet lehetővé teszi a szakmák és munkahelyek szerinti elszigetelődést, és ezzel egyben indíttatást is jelent arra.

Egészen más módon, de a város közéletében való részt nem vétel lehetőségét adja bizonyosfajta *szakmai monopolhelyzet* is. Így például a csillagvizsgáló igazgatója, akinek nemzetközileg ismert neve van a szakmában, MTA-státusban és osztályvezetői rangban van, így ő megteheti, hogy ne vegyen részt intenzívében (még formálisan sem) a város közéletében. Mert a városnak — egyébként teljesen logikusan — fontosabb a tudományos műhely országos elismerése, mint egy kulturált, széles látókörű értelmiségi részvétele a helyi közéletben. Logikusan, mert látva és bemutatva a város közéletét, azt kell mondanunk, hogy ez a szellemi kapacitás a maga szakterületén sokszorosan hatéko-

nyabban használdik fel, mint az ebben a közeletben való intenzívebb részvétel esetén.

Végül az értelmiségi közelet hiányának legfőbb s így valójában az összes többi felsorolt és fel nem sorolt egybefoglaló oka az, hogy a város mai gazdaság- és társadalomszerkezetében *nincs valóságos szerepe az értelmiségiek közéleti-politikai tevékenységének*. A város, mint társadalomszerkezeti egység, túlságosan kevésbé önálló, túlságosan kevés döntési jogosultsággal és tényleges döntési lehetőséggel rendelkezik ahhoz, hogy valóságos társadalmi szükséglet legyen a jelenlevő szellemi potenciál működtetése. Láttuk, hogy a városnak a makrostrukturális gazdasági és politikai szerkezetben való elhelyezkedése következtében a tevékenység valamennyi lényeges területen erősen végrehajtásra orientálttá válik, és láttuk azt is, hogy mindez hogyan alakítja ki a döntésmechanizmus sajátos logikáját: túlsúlyban a deduktív logikán alapuló adaptív típusú döntések vannak. Márpedig éppen az induktív logikán alapuló döntések azok, amelyek önálló tényfeltárást, elemzést, alternatívák felismerését és mérlegelését igénylik.

Ezek azok a típusú döntések, amelyek előkészítése során valóban szükség van (volna) a különböző területeken meglevő különböző típusú szaktudások „összegyűjtésére” és működtetésére. Az adaptív döntéshez, a döntésadaptációhoz nem annyira szakismeret, sokkal inkább jogszabályok és bevett eljárásmodok ismerete szükséges. (Ami természetesen önmagában is egy specializált szaktudás: az igazgatás-vezetés mint szakma tudásanyagának birtoklása. Csakhogy ez a fajta szakismeret az értelmiség egy töredékének tudása lehet csak, az igazgatás-vezetés professzionalistáié; és éppen arról van szó, hogy a többiek — a műszakiak, orvosok, pedagógusok, közgazdászok

stb. — speciális szaktudását az adaptív típusú döntések nem igénylik.)

Amikor tehát azt mondom, hogy Baja értelmiségének nagyobbik része nem vagy csak nagyon felszínesen vesz részt a közéletben (a város politikai életében), és nem formál ki saját értelmiségi közéletet sem, akkor tudni kell, hogy ennek semmiképpen sem a szubjektív tehetetlenség az oka. A gazdaság- és társadalomszerkezet mélyen fekvő, kemény determinánsai határozzák meg, formálják ilyenné az irányítás-vezetés mechanizmusait (a döntésmechanizmusokat), a város közéleti-politikai arculatát.

ÉRTELMISÉGI FUNKCIÓK ÉS AZOK MEGVALÓSULÁSMÓDJA

A marxista értelmiségelmélet egyik kevésbé kidolgozott fejezete az értelmiség funkciórendszerének elemzése. Könnyen lehetséges, hogy általánosan érvényes megfogalmazások nem is várhatók: a legfontosabb módszertani alapelvet ugyanis Antonio Gramsci abban jelöli meg, hogy ezt a funkciórendszert nem lehet megragadni másképp, mint „azoknak a viszonyoknak a teljes rendszerében, amelyekben a tevékenységek (tehát az őket megtestesítő csoportok is) a társadalmi viszonyok általános komplexumában elhelyezkednek”.⁹⁰ Tértől és időtől: konkrét helytől és történelmi fejlődéstől független, „időtlenítetett” és mindenhol érvényes, tehát mindig és mindenütt *számonkérhető*

⁹⁰ Gramsci, A., *Az értelmiség és a kultúra szervezete*. In: Huszár T. (szerk.), *Korunk értelmisége*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1976, 363.

értelmiségi funkciók, amelyek így a megítélés mércéjéül szolgálhatnának, eszerint nem írhatók le. Nem tehetünk mást, mint hogy megkíséréljük a „társadalmi viszonyok általános komplexumból”, esetünkben a város gazdaság- és társadalomszerkezetének bemutatott jellegzetességeiből kibontani azokat a főbb funkciókat és funkció-megvalósulásmódokat, amelyeket az értelmiség a város életében betölt. Legfeljebb annyit tehetünk még hozzá — lévén Baja szerves része egy nagyobb komplexumnak, a magyar társadalomnak —, hogy legalább néhány mozzanatában jelezzük azokat a sajátosságokat, alkalmasint részlegességeket és hiányokat, amelyeket a kisváros értelmiségének funkciórendszere az országos átlaghoz képest mutat. Hangsúlyozandó azonban, hogy az összehasonlítási alap ezekben a mozzanatokban sem valami elvont „értelmiségi ideál” lesz, hanem a mai Magyarországon lehetséges értelmiségi funkció-megvalósulás.

A felszabadulás utáni fejlődésnek ebben a tekintetben talán legátfogóbb jellegzetessége, amely a kisvárosok — így Baja — értelmiségének jelenlegi funkciórendszerét is értelmezi, az értelmiségi tevékenységszerkezetén belül a *politikum és szakszerűség viszonyának változása*.⁹¹ A lényeg a következő.

A felszabadulás előtt, mint láttuk, a városban nem fejlődtek ki teljesérvényűen a tőkés viszonyok, az értelmiség is, társadalmi jellegét tekintve, „úri középosztály” (Erdei) maradt. Ez „úri középosztály” tevékenységének legfőbb funkcionális jellemzője

⁹¹ A kérdés átfogóbb elméleti kereteit lásd Szücs J., *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Történelmi Szemle, 1981, 3. sz.; Kulcsár i. m. Az értelmiségi funkciók részletes elemzésére lásd Bánlaky P., *Politikum és szakszerűség*. Társadalmi Szemle, 1980, 2. sz.

— Erdei Ferenc elemzése szerint — az „uralmi szakszerűség”: a vezetők-értelmiségiek tevékenysége „most sem alakult át adminisztratív szakszerűséggé, hanem továbbra is ugyanaz a rendelkező, jogteremtő, felsőséges eljárásmod maradt, ami a nemesi jogászai államvezetésből kifejlődött. Szóval felsőséges uralmi föllépés a dolgokkal és az emberekkel szemben, nem pedig tárgyilagos belebocsátkozás az ügyekbe...”⁹²

Vagyis az eljárásmod elsődlegesen nem a dolgokra, hanem az emberekre irányul. Nem ügyeket intéz, hanem embereket irányít. Ez a tevékenységszerkezet magától értetődően a hangsúlyt nem a szaktudásra, hanem az uralkodni tudásra helyezi. Pontosan leképezve azt a viszonyt, amit Kulcsár Kálmán általánosabban a politikai és a gazdasági szféra egymáshoz való viszonyáról állapít meg: ebben a tevékenységszerkezetben a politikum egyértelműen dominanciában van a szakszerűséggel szemben. Mégpedig egy retrográd, tartalmaiban a feudális-nemesi szerkezetiségeket és értékrendeket őrző politikum rendeli maga alá a polgári szakszerűséget.

A felszabadulás utáni fejlődés ebből a szempontból négy, eléggé jól elkülöníthető korszakra bontható fel. Az első nagyjából a fordulat évéig tart. Ebben az időszakban a politikum és a szakszerűség viszonya országosan különös módon alakult. A hatalomért folytatott harc körülményei között, amikor a legfőbb tennivaló az újjáépítés, az egyes politikai erők — pártok — befolyása és ereje nem utolsósorban azon múltott, hogy mennyire képesek a gazdaság újjászervezésére reális megoldásmódokat kidolgozni. A szakszerűség politikai kérdéssé válik: annak az erőnek van a legnagyobb esélye a hatalom

⁹² Erdei, *A magyar társadalom a két világháború között*. 317.

megragadására, amelyik szakszerűbb, tehát hatékonyabb választokat tud adni a gazdasági kérdésekre.

Baján — és általában a kisvárosokban — ez az alakulás egészen sajátos vetületben jelentkezett. A város kevés háborús kárt szenvedett, így az újjáépítésre vonatkozó helyi politikát nem kellett kidolgozni. Ugyanakkor azonban az országos fejlemények hatására itt is végbement a vezetőréteg részleges „örösváltása”: a politikailag fontos posztokra új emberek, nagyrészt munkás-paraszt káderek kerültek. (Itt elsősorban a közigazgatásra gondolok.) Ezek az emberek az ügymenet szakmai részét természetesen nem ismerték, éppen ezért kulcsfontosságú volt számukra a régiek közül azoknak a megtartása, akik hajlandóak voltak szaktudásukat rendelkezésre bocsátani. Baján a pártok — és az egyes újonnan funkcióba került politikusok — tekintélye (és természetesen tevékenységének hatékonysága) azon múltott, hogy sikerült-e a „régí gárdából” megfelelő szakembereket maguk mellé állítaniuk.

A felszabadulás utáni második periódus nagyjából 1956-ig tart. Ebben a periódusban a politikum ismét teljes dominanciába kerül; lényegileg szükségszerűen. Az ország előtt álló feladat ugyanis az elmaradott tőkés fejlődés által be nem fejezett iparosítás végigvitele. Csakhogy ez — éppen az elmaradottság következtében — nem következett szervesen a gazdaságfejlődés eddigi menetéből, a gazdaság öntörvényű fejlődéséből, tehát az iparosítást csak a politikai akarat valósíthatta meg. A szakfunkció alárendelődik a politikumnak, de ezúttal lényegileg más tartalommal: a szükségszerű fejlődést képviselő politikai akaratképzés megvalósítója lesz. (A folyamat, tudjuk, mély ellentmondásokkal terhelt, ezekkel azonban itt nem szükséges foglalkozni.)

Ez a fejlődés szükségképpen követelte meg a gazdaság szférájában is az „örsgváltást”: a politika vezérelte a gazdaságfejlesztést csak politikailag megbízható vezetőkkel lehetett megvalósítani. A két tényező — a gazdaság politikavezéreltsége és az új, elsősorban politikai szempontok alapján kiválasztott vezetőgarnitúra beállítása — együttesen hívta elő (természetesen más, itt nem vizsgált okokkal együtt) a szigorúan centralizált és hierarchizált irányítási rendszert. A politika vezérelte fejlesztés ugyanis, nem öntörvényű, nem szerves volta következtében, csak határozott központi akaratképzéssel képzelhető el, az „örsgváltás” pedig azt jelentette, hogy kellő szakértelemmel nem rendelkezők kerültek vezető pozícióba, őket tehát a szaktudás hiánya miatt kellett felülről irányítani.

Az értelmiség jó részét (műszaki szakemberek, orvosok, pedagógusok stb.) nem lehetett „leváltani”: kialakult egy sajátos szakadás a „régi” és az „új” értelmiség között. Baján az elkülönülés már korábban, a jelzett első periódusban megindult, de kiteljesedése, nem utolsósorban az ötvenes évek elejének politikai torzulásai, az általános (és különösen az értelmiséggel szembeni) bizalmatlanság légkörének kialakulása következtében már a második periódusra tehető. A régi és az új értelmiség személyi-társadalmi elkülönülése, a régi értelmiségnek a szűken vett szakmai munkán túli teljes visszahúzódása a magánéletbe a politikumot és a szakszerűséget, az értelmiség funkciórendszerének eme két, igazából egymást feltételező és elválaszthatatlan mozzanatát funkcionálisan is és perszónálisan is teljesen elszakította egymástól. Dominanciában a politikum, a politikus értelmiség volt, a szakszerűség, a szakértelmiség pedig — némiképp kiélezett fogalmazással — annak pusztán kiszolgálójaként működhetett.

A harmadik periódus határát nagyjából a hatvanas—hetvenes évek fordulójára teszem. E korszak az értelmiség tevékenység-szerkezetében is nem elhanyagolható változásokat hoz, noha nem kevés változatlanságot is tartalmaz. Országosan — szempontunkból — két dolognak van kitüntetett jelentősége. Az egyik a politikai stílus, a politika konkrét működésmódjának változása, ami többek között azt is jelentette, hogy fokozatosan megszűnt a szakszerűség alárendelése a politikumnak, a politikai akaratképzés folyamatában egyre erősebb hangsúlyt kaptak a szakmai megfontolások. A másik az extenzív gazdaságfejlődés tartalékainak kimerülése, vagyis annak szükségessége, hogy a gazdaságot az intenzív fejlődési pályára állítsuk át. Ez szükségképpen a „szellemi hányad” növekedését, az autonóm szakszerűség jelentőségének fokozódását jelentette. Ugyanakkor a periódus egészében fennmaradt az irányítás centralizált jellege, ami változatlanul fenntartotta az értelmiségi tevékenységek többségének végrehajtásra orientáltságát is. Megindult tehát a szakszerűség „emancipációja”, de belsőleg ellentmondásosan: a politika megkívánja tőle, hogy saját belső törvényszerűségei szerint fejlődjön, ugyanakkor eléggé szigorúan kijelöli számára a pályát, amelyen mozoghat.

Baján mindez sajátos vonásokkal színeződik. A város életében, láttuk, a felszabadulás utáni igazi fejlődés gyakorlatilag csak a hatvanas években indult meg. Ez többek között azt is jelenti, hogy ebben az időszakban kezd létszámában is szaporodni az értelmiség, és elsősorban természetesen a modern szakszerűséget képviselő műszaki-közgazdasági foglalkozásúak száma nő rohamosan. A szakszerűség jelentősége ugrásszerűen nő, de ez sem ellentmondásmentes. Egyrészt a kifejlődő ipar

nagy része nem önálló (gyárrészleg stb.), és így az abban dolgozó szakemberek tevékenysége is egyértelműen végrehajtásra orientált. Ugyanakkor módosul a politikai tevékenységek belső tartalma is: a differenciálódó viszonyok a politikai tevékenységek differenciálódását, bizonyos értelemben a politika „szakszerűsödését” is megkövetelik. Kezdenek kialakulni a politikai cselekvés szakszerű, többé-kevésbé formalizált, tehát szakmaként elsajátítható, megtanulható (és ekkor már elsajátítandó, megtanulandó!) eljárás módjai. Így a politikai és a szakfunkciók *megvalósulási módjának* különös jelleg hasonulása megy végbe. Ugyanakkor a szakértelmiség is becsatlakozik a politikai akarat megvalósításának rendszerébe, de megint elsősorban a szakszerű végrehajtás funkciójával.

A negyedik periódus tulajdonképpen napjainkig tart. Itt az a lényeg, hogy ebben az időszakban a legfontosabb politikai kérdéssé a gazdaságfejlődés válik, illetve mindaz, amit ez tágabban jelent: az infrastruktúra fejlesztését, ennek közvetítésével az életmód, a kulturális, művelődési viszonyok fejlesztését. Ezekben azonban dominánsan a szakszerűségnek, az értelmiség szakfunkcióinak van szerepe. Így a korszak fő tartalma szempontunkból a szakszerűség valóságos emancipálódása. Ez két egyidejű folyamatot jelent. Egyrészt az eddigiekben szakszerűnek jelzett tevékenységek relatív önállóságot nyernek a politikaihoz képest: céltételezéseiket önállóan kell megfogalmazniuk, a politika csak nagyon általános, keret jellegű (stratégiai) célokat rögzít. Másrészt határozottan felerősödik a politika szakszerűsödése, kialakul a „politika technológiája”; a politika megtanulja *saját törvényei* szerint kezelni önmagát is, a szakmai szférákat is.

Az utóbb jelzett folyamat azonban korántsem lezárt. Létezik még mind a politikai, mind a többi szférákban az irányítás szükségesnél erősebb centralizáltsága és hierarchizáltsága, megvan ennek következményeképpen a tevékenységek párhuzamos függőségi láncokba szervezett végrehajtásra orientált jellege is. A változások inkább országos méretekben érvényesek, a kisvárosok — Baja — viszonyaira inkább a változatlanságok a jellemzőek. Talán ez az ellentmondás az, ami leginkább meghatározza a város értelmiségének jelenlegi funkciórendszerét.

Mindebből az elemzés további menetére nézve az következik, hogy nem beszélhetünk „a bajai értelmiség” funkciórendszeréről (hiszen a párhuzamos függőségi láncok éppen az egymásra vonatkoztatott és együttes cselekvést teszik lehetetlenné), hanem csak az egyes értelmiségi típusok — szükségképpen rész- — funkcióit vizsgálhatjuk. Nem szükséges természetesen valamennyi foglalkozás vagy foglalkozási csoport viszonyainak vizsgálata, teljesen elegendő a fő értelmiségi típusok szemügyre vétele. Nézzük elsőként a gazdasági szférát, a műszaki-közgazdasági értelmiséget!

Gramsci egy sajátos megközelítésben megkülönböztet „városi” és „vidéki” típusú értelmiséget: „A városi típusú értelmiség együtt nőtt fel az iparral, és ennek sorsától függ. Funkcióját a hadsereg beosztott tisztjeinek szerepéhez hasonlíthatjuk: az építési tervek kidolgozásában semmiféle önálló kezdeményezést nem tanúsít; tagolja az eszközül szolgáló tömegeket, és kapcsolatba hozza a vállalkozóval, kidolgozza az ipari vezérkar által megállapított termelési terv elemi munkaszakaszait. A vidéki típusú értelmiség jórészt »hagyományos«, azaz a falusi társadalom és a városi (főleg kisvárosi) kispolgárság tömegeihez

kötődik, amelyeket a tőkés rendszer még nem alakított át és nem hozott mozgásba . . . ”⁹³

A felszabadulás előtti Baja értelmisége egyértelműen „vidéki típusúnak” tekinthető. A „városi típus” akkor még, a magyarországi átlagtól is elmaradt gazdaságú városban, nem jelenhetett meg, egyszerűen nem volt olyan „ipari hadsereg”, amely „beosztott tiszteket” igényelt volna. Sajátos módon a gazdaság felszabadulás utáni alakulásának fejleménye lehetett csak a Gramsci szerinti „városi típusú” értelmiség kialakulása. A tevékenység a gazdaság szférájában is erőteljesen *végrehajtásra orientált*; különösképpen a leányvállalatokra és telephelyekre érvényes az, hogy az ott dolgozó értelmiségieknek a „tervek kidolgozásában semmiféle önálló kezdeményezése” nincs, tevékenységük lényegében arra korlátozódik, hogy „kidolgozzák az ipari vezérkar által megállapított termelési terv közvetlen végrehajtását”. Az a funkció tehát, amit betöltenek, nem tervező (kreatív) jellegű, hanem döntően szervező (adaptív).

(Másként alakul a jelentős számú értelmiségit tömörítő nagyüzemek közül az Állami Gazdaság, az Erdőgazdaság és a Vízügyi Igazgatóság műszakijainak tevékenység- és funkciórendszere. Ők, vállalataik nagyfokú önállóságának megfelelően, komoly tervező- és innovációs munkát is végeznek. Ez azonban a fenti elemzés érvényességén nem változtat, mert — mint láttuk — munkájuk nagy részét a város területén kívül végzik. Tevékenységük jelentős hányada tehát nem a város helyi társadalmának keretei között valósul meg, alapvető értelmiségi funkciójuk nem a lokális közösségre vonatkoztatott.)

⁹³ Gramsci i. m. 368.

A műszaki-közgazdasági értelmiség funkciórendszere legjellemzőbb, meghatározó összetevője tehát az elmondottak értelmében vett gazdaságszervező funkció. Ez a funkció-megvalósulásmód pedig kevésbé teszi szükségessé a tágabb (gazdasági és társadalmi) összefüggések keresését és elemzését, nem igényli a (gazdasági) célkitűző tevékenységet. Végeredményben — itt nem vizsgálandó pszichológiai és szociálpszichológiai mechanizmusok közvetítésével — csökkenti a politikai (várospolitikai) tevékenységszférában való részvételhez szükséges „készség” szintjét. (Csak egyetlen példa: a szervező funkció nyilvánvalóan kevésbé igényli a szakismeretek folyamatos fejlesztését, szinten tartását, ez a negatívuma pedig szükségszerűen erősen csökkenti a szűk szakmán valamennyire is túlmutató általánosabb műszaki-természettudományos kultúra elsajátítása iránti igényt, márpedig a várospolitikában való részvételhez éppen ezekre volna szükség.)

A politikai szféra értelmiségének funkciórendszere nyilvánvalóan sok hasonlóságot mutat az előzővel. A tevékenységek végrehajtásra orientáltsága — főként az államigazgatásban — még erősebb, mint a gazdaságban. Ennek azonban itt másfajta jelenségei és másfajta következményei is vannak.

Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy ez a tevékenységfajta már a múltban, a két világháború közötti időszakban is fokozódóan végrehajtó jellegű volt. A városi önállóság már ebben az időszakban is jórészt illúzió volt csupán, a központi állami irányítás egyre több területen tartotta fenn magának — vagy vonta magához — a döntési jogot. Ez a döntően végrehajtó jellegű városi közigazgatás azonban változatlanul megtartotta az „*uralmi szakszerűség*” formáját. Forma volt csupán ez, mert a valóságos uralom (uralmi jellegű

magatartás) tartalma a szuverén (az alul levők szemszögéből: önkényes) döntés; ennek lehetőségével pedig ez a közigazgatás már régen nem rendelkezett. Mégis lényeges forma volt, mert az itt dolgozó értelmiségiek funkciójának sajátos meghatározását adta. Pontosabban: a funkció *megvalósulási formájának* saját-szerűségét; ez azonban valamiképpen az általánosabb lényegre utaló forma volt: a sok feudális szerkezeti mozzanatot tartalmazó osztályuralmi államhatalom uralmi jellegére utalt. (Talán nem túl messze vezető gondolattársítás, ha a vezetés uralmi szakszerűségében a kapitalizmus előtti formák gazdaságon kívüli kényszerének egy késői, sajátos lenyomatát, tükröződését vélem felfedezni.)

A felszabadulás utáni társadalomfejlődésben a politikai (és ezen belül államigazgatási) vezetés tartalma, funkciója gyökere-sen megváltozott, mert megváltozott a hatalom jellege. A tanácsrendszer, a jogban megfogalmazott alapelve szerint, ezt a népképviseleti-önkormányzati és államhatalmi-államigazgatási jellegek egységével fejezi ki. Csakhogy a konkrét működésben, az erőteljesen centralizált-hierarchizált szerkezet következtében, ezeknek a helyi — városi — szerveknek a tevékenysége, mint láttuk, a közvetlen népképviseleti (a helyi érdekeket kifejező, közvetítő és lehetőség szerint érvényesítő) jelleg felől áttolódott a végrehajtó jelleg felé. Vagyis a funkciórendszerben — bár teljesen más tartalommal, de mégis a tevékenységszerkezet tekintetében hasonlóképpen, mint a múltban — domináns a *végrehajtó funkció*. Ez viszont továbbá alkalmat ad arra is, hogy ez a funkció a korábbihoz hasonló megvalósulási formában is megjelenjen. (Ennek a megvalósulásmódnak a jelenségvilágával részletesebben a következő fejezet foglalkozik.)

Az eddig elmondottak természetesen nagyjából ugyanígy érvényesek nemcsak az államigazgatás, hanem a politikai apparátusok (párt, KISZ, szakszervezet stb.) értelmiségijeire is. Vannak azonban egymástól különböző funkciók is, habár esetenként inkább csak eltérő hangsúlyokról beszélhetünk. Az államigazgatásban dolgozó értelmiségiek tevékenységszerkezetében a *szakfunkció*, az igazgatás szakszerűsége vált a leg hangsúlyosabb mozzanattá. A gyakorlatban ez különböző részfunkciók együttesét jelenti.

A tevékenységet átfogóan jellemző végrehajtásra orientáltság náluk is kialakít egy sajátos — a műszaki-közgazdasági értelmiség gazdaságszervező funkciója párhuzamaként nevezzük így — *társadalomszervező* funkciót. A felsőbb döntések és iniciatívák, a jogszabályok adaptív típusú döntésekkel való realizálása tulajdonképpen ezt jelenti; a végrehajtás, konkrétabban a (helyi) tevékenység megszervezése. (Döntés a tevékenység hogyanjáról.) A társadalomszervezés természetesen nagyon sokféle különböző konkrét tevékenységet jelent, amelyek köre az adóügytől az iskolakötelesek számontartásán, az iskolák működtetésén, a közszolgáltatások megszervezésén át a lakáselosztásig terjed. A tevékenységek eme sokféleségében azonban megvan az a lényegi közösség, hogy az államigazgatás helyi részlege nem saját elhatározása alapján jár el, hanem a magasabb döntések végrehajtását szervezi meg. (Van a tanácsnak valamennyi gazdaságszervező — bizonyos értelemben ennél több, gazdaságirányító — funkciója is, mégpedig az úgynevezett tanácsi irányítású vállalatok esetében; ez azonban, mint a gazdaságszerkezet elemzése megmutatta, csekély jelentőségű.)

Egyidejűleg megvan a helyi államigazgatási szervnek — ha korlátozott mértékben is — a társadalmi folyamatokat szabá-

lyozó funkciója. Vannak szociálpolitikai eszközei, amelyekkel a társadalmi egyenlőtlenségeket tudja csökkenteni, van befolyása a munkaerő-gazdálkodásra, állami tulajdonú területek parcellázásával és preferenciális telekjuttatással nem csekély mértékben képes szabályozni a migrációs folyamatokat. Megtalálható természetesen a szabályozó szerep a gazdaság szférájában is: a tanácsi vállalatok megfelelő működtetése, a területen működő ipari és mezőgazdasági szövetkezetek tevékenységének befolyásolása, valamilyen mérvű árellenőrzés útján fogyasztóipiac-szabályozó funkciót is betölt. És mindezekben a területeken értelemszerűen megvan a jelzett társadalmi és gazdasági folyamatokat kontrolláló funkciója is. Jellegzetesen mutatja mindezt a *tanácsi jogszabályalkotás* elemzése. 1950 és 1982 között Baja város tanácsa 57 szabályrendeletet alkotott (az évi átlag mindössze 1,6). Ebből jelenleg (1983) 15 a hatályos. Az összes rendelet *tartalom szerinti* megoszlása a következő: a tanács saját működésére vonatkozik 5, lakásügyi 12, korábbi rendeletet hatályon kívül helyező 6, a városiasodással kapcsolatos (közlekedés, állattartás, piac, temető stb.) 22 (utóbbiakból már csak 6 hatályos), a többi egyedi esetet szabályozott. „A rendeletalkotás alapjellemzője a központi rendeletek végrehajtása. Valamilyen helyi társadalmi viszonyt szabályozó önálló jogszabály 1965 óta nem fordul elő, azóta a tárgykörbővülés mindig központi jogszabály hatáskörtelepítésének a következménye.”⁹⁴ A tanács eközben is kezdeményezett önálló rendeletalkotást, azonban ezekhez a felsőbb szervek többnyire nem járultak hozzá.

⁹⁴ Dobsi A., *Néhány észrevétel a helyi tanács jogalkotásának jellegéről*. Társadalomkutatás, 1983, 4. sz.

Végül az államigazgatás szakfunkció-rendszerének egy egészen jellegzetes része — éppen a döntések makrostruktúrájában való elhelyezkedése következtében — a *jelző vagy információgyűjtő és -továbbító funkció*. Itt arról van szó, hogy azok a kreatív típusú döntések, amelyek az elsődleges információk gyűjtését, értelmezését és kezelését igénylik, többségükben nem a város szintjén születnek meg. Ezekre az információkra azonban a döntéshozó felsőbb szinteknek természetesen szükségük van. Az információk összegyűjtésének és továbbításának feladatát (többek között) a helyi államigazgatási szerveknek kell elvégezniük; amelyek egyidejűleg jelzéseket adnak a területükön végbemenő társadalmi folyamatokról.

Hangsúlyosabb a jelző funkció a *politikai szféra* értelmiségének (a párt és a politikai jellegű tömegszervezetek hivatásos apparátusának) tevékenységében. Az ő feladatuk továbbá az objektív folyamatok jelzésén túl az is, hogy ismerjék és jelezzék a társadalmi tudat mozgásait, a közvélemény alakulását. Ez a funkció azonban inkább csak névleg vagy formálisan létezik. Az információs csatornák és az információáramlás bemutatott jellegzetességei következtében esetleges magának a közvéleménynek a kialakulása is, még inkább véletlenszerű az alkalmassint mégis kialakuló közvélemény kifejeződése és visszajelzése. A társadalmi nyilvánosság intézményeinek hiánya, a kommunikáció informális-perszonális jellege miatt igen nagy a veszélye, hogy a „közvéleményként” közvetített tudattartalmak csupán egy eléggé szűk és behatárolt réteg véleményét tükrözik. Vagyis az a mód, ahogyan a funkció látszólag megvalósul, valójában inkább elfedi annak lényegi megvalósulatlanságát.

A politikai apparátusok értelmiségének további jelentős funkciója az *érdekközvetítés*. Mégpedig két irányban: képvisel-

nie és közvetítenie kell az állampolgárok érdekeit, a helyi érdekeket a felsőbb szinteken. (A politikai szerkezet jelenlegi működésmechanizmusában igen gyakran az történik, hogy amit a városi tanács nem tud elérni a megyei tanácson, azt a városi pártbizottság a megyei pártszervek közvetítésével intézi el.) A politikai apparátus egyidejűleg megvalósítja az érdekközvetítés másik irányát is: a város helyi érdekű döntéseinek előkészítése és meghozatala során közvetlenül képviseli az általánosabb érdekeket.

Közvetlenül az érdekkifejezésből és -közvetítésből adódik a politikai apparátusoknak az a *társadalmi kontrollt* megvalósító funkciója, amelyről korábban részletesebben szóltam.

Ezek mellett, bár az államigazgatásnál, illetve a gazdasági szféránál jóval kisebb hangsúllyal, a politikai apparátusnak is van *szervező funkciója*: elsősorban a szorosabban vett politikai élet (közélet) mozgásainak és folyamatainak megszervezésére gondolok. Azt persze, hogy milyen politikai közéletet lehet szervezni, hogy az mennyire lesz (lehet) tartalmas, és mennyire válik (többé-kevésbé szükségszerűen) formálissá, a város közéletének az előző alfejezetben megmutatott jellegzetességei határozzák meg.

Az államigazgatási-politikai mechanizmus elvi sémája a város e szférákban dolgozó értelmiségének differenciált funkciórendszerét határozza meg, ellenben a *működésmechanizmus* tényleges, mindennapi gyakorlata a funkciók megvalósulását sok vonatkozásban formálissá teszi.

Eddigi gondolatmenetemben — mint ahogy e tanulmány más helyein más vonatkozásokban tettem — a bajai (kisvárosi) értelmiség funkciórendszerének főbb sajátosságait próbáltam feltárni. Azoknak a funkcióknak a megmutatása, amelyek Baján

lényegében éppúgy megtalálhatók, mint általában a magyar értelmiségben, szükségtelen. (Ilyen például a kultúraközvetítés szervezett — iskola, művelődési intézmények — formája.) Még egynéhány negatívumra, hiányra kell felhívni a figyelmet.

A kultúraközvetítés egy sajátos ága a mindennapi ismeretek, információk közvetítése a különböző tömegkommunikációs csatornákon. Ez a funkció és az ennek megfelelő értelmiségi csoport a városban teljesen hiányzik. A szükséglet megvan: láttuk, hogy a biztonságos információáramlás, a valóságos közvéleményalakulás és visszacsatolás mennyire igényelné a társadalmi nyilvánosság intézményes formáit. A funkció azonban teljesen betöltetlen, a városnak saját újságja vagy bármilyen más, jelentősebb tömegekhez információkat eljuttató tömegkommunikációs eszköze nincs. A „tömegtájékoztatást” az elsődlegesen más feladatú értelmiségiek mintegy „másodfunkcióban” látják el.

Csaknem teljesen hiányzik a város értelmiségének funkciórendszeréből az *értékteremtő* (új szellemi értékeket létrehozó) funkció. A művészeti értékteremtést (alkotást) néhány festő- és grafikusművész képviseli; egy részük tanári főfoglalkozás mellett, „másodfunkcióban”. Számba vehető jelentőségű író, zenész jelenleg nem él a városban. A *tudományos* alkotótevékenység szintén néhány, tulajdonképpen elszigetelt egyéni kezdeményre korlátozódik. Erre szakosodott műhely (tudományos intézmény) csupán a csillagvizsgáló és részben a múzeum. De nincs *technikai* alkotás (tervezés, egyéb innováció) sem jelentősebb mértékben, hiszen, mint tudjuk, az üzemek legjelentősebbjei leányvállalatok, amelyek nemcsak a gyártmánytervet, hanem legtöbbször még a technológiai tervet is központjukból kapják. A város fejlesztési és városrendezési tervét is (egyébként a többi

kisvárosokhoz és falvakhoz hasonlóan) budapesti intézet készítette el, a helyi erők, a helyben meglevő szellemi kapacitás bevonása, működtetése nélkül. Azt kell tehát mondani, hogy az értelmiség értékteremtő funkciója a városban csak kis mértékben és — ami még fontosabb — teljesen esetlegesen van jelen. Esetlegesen, mert teljesítményük általában nem a város szükségleteire felel. (A csillagvizsgáló mesterséges égitestek megfigyelését végzi, nemzetközi megfigyelőhálózat tagjaként; a festők, ha eladják képeiket, legtöbbször a Képcsarnok Vállalat országos hálózata közvetítésével teszik azt.)

Végeredményben az a helyzet, hogy Baja értelmiségének funkciórendszere a mai magyar viszonyok adta lehetőségekhez képest nem teljes. A város településszerkezeti elhelyezkedése, gazdaság-, társadalom- és politikai szerkezete az országban ténylegesen kialakult értelmiségi funkcióknak csak egy részét és azok közül is némelyeket csak részlegesen vagy sajátos formában enged megvalósulni. Az értelmiség mindennapjait ezek között a sok szempontból korlátozott viszonyok között éli; ezek a viszonyok határozzák meg azt, hogy mennyire képes a maga társadalomszerkezeti helyét, rétegmivoltát megélni, mennyire képes önmagát a helyi társadalom, a lokális közösség közegében „megformálni”.

RÉTEGMIVOLT — REALITÁSOK, TUDATI TÉNYEK, IDEOLOGIÁK, LÁTSZATOK

A lokálpatriotizmus kapcsán említettem a törzsökös bajai értelmiségiek tudatosan felvállalt hagyományörző szerepét. Szó esett arról is, hogy a bajai lokálpatriotizmusban benne van

valamiképpen a múltorientáció mozzanata. A két tényező együtt azt eredményezi, hogy a bajai (értelmiségi) lokálpatriotizmus hagyományrendszere tartalmaz valamilyen folytonosságot a korábbi és a mai értelmiségi mivolt között. Nem érthetjük tehát meg a város értelmiségének mai „társadalmi (ön)tudatát” a múlt állapotának jelzése és az átmenet folyamatainak értelmezése nélkül.

A két világháború közötti időszakra vonatkozóan láttuk, hogy Baja értelmisége, jellegét tekintve gyakorlatilag egészében „úri középosztálynak” volt tekinthető még akkor is, ha érték- és magatartásrendjében a dzsentroid alap polgári értékelemekkel színeződött. Ez az értelmiség azonban önmagában sem volt valami nagyon homogén alakulat. Szabó Zoltán írja, bár más tájegység viszonyainak elemzése alapján, de legfontosabb mozzanataiban Bajára is érvényesen: „A vidéki értelmiség legfeltűnőbb tulajdonsága: széttagoltsága . . . Tagolódik a származási adottságokból adódó szemléleti különbségek szerint, a társasági-úriemberi megítélés kasztrendszerű különböztetése szerint és ezenfelül, mint honoráciorosztály, a hivatal rangja szerint . . . A középosztályban a hivatalok és állások sem a fontosság vagy a nemzeti szerep szerint ítéltetnek meg, hanem a hatalom mérve szerint . . . Minél közelebb van egy szerepkör a régi nemesi-úri-megyei hatalomhoz, annál méltóságosabb. . . . A tanár, bár ugyanannyi egyetemi esztendőt végzett, mint a jogász, a vidéki értelmiség gondolkodása szerint korántsem olyan magasan álló férfiú, mint amaz.”⁹⁵

Láttuk, hogy Baján a „származási adottságokból adódó szemléleti különbségek” szerinti tagolódás lehetősége erőteljesen

⁹⁵ Szabó i. m. 184—185.

adva volt; mégpedig mind a társadalmi, mind a földrajzi máshonnan érkezetttség értelmében. A két világháború között a városban dolgozó értelmiségieknek jelentős hányada volt polgári — kispolgári — származású. Számukra az értelmiségi pálya társadalmi státusuk változását, emelkedését jelenti, mert ők — írja Szczepański a magyar s ezen belül a bajai fejlődésre is teljesen érvényesen: „... a 19. század folyamán, s a hagyomány erejénél fogva egészen 1939-ig, a szellemi dolgozók közé való bekerülést egy magasabb társadalmi rétegbe, az »úri« rétegbe való felemelkedésként fogták fel.”⁹⁶ Ugyanakkor természetesen ott volt a város értelmiségében mind a helyben — a városi-járási vezetésben — kitermelődött, mind a megyével az áttelepüléskor (áttelepülésekkor) érkezett dzs centri-dzs entroid réteg is.

A társadalmi (származásbeli) többfelől érkezetttség hatását felerősítette a nagyfokú bevándorlás is. Amint láttuk, az értelmiségiek kereken kétharmada nem helyi születésű volt; s a bevándorlók között, ha némiképp eltérő arányokban is, de megtalálhatók voltak a különböző társadalmi származásúak.

És mindezen felül: egy „polgári társadalommá” nem teljes érvényűen „egybekovácsolódott” (Erdei) város értelmisége. A felemás, nem teljesen kiforrott polgári fejlődés felemás, ellentmondásos értelmiségi fejlődést engedélyezett, egy belsőleg erősen tagolt értelmiséget hozott létre. „Alsóbb” régiói — a kishivatalnokok, tanítók — már csak vagyoni (tehát lét-) helyzetük hasonlósága folytán is közvetlen közlekedésben voltak a város jellegadó kispolgári rétegével, a „felsőbb” régiók — a vezető köztisztviselők, orvosok, ügyvédek — érintkezése pedig a

⁹⁶ Szczepański i. m. 173.

polgárság felsőbb rétegével volt mindennapi. Belülről szemlélve ezt az értelmiséget, a széttagoltság tűnik fel elsősorban.

Ha viszont kívülről, valamiféle „társadalmi távlatból”, a város társadalma egészének nézőpontjából vesszük szemügyre, akkor már egyértelműen elkülönülő egységessége tűnik elénk. S a megjelölés mindkét tagja egyaránt fontos. Valóságos, társadalmi cselekvésekben realizálódó egységesség ez, de lényegi tartalma szerint csak pusztá negativitás: az elkülönülés, a más társadalmi rétegektől és osztályoktól való különbözés, a *mátság* megélése és megmutatása. Értelmiséginek lenni ebben a korszakban ez lényegileg egyet jelent azzal, hogy „úriembernek” lenni — és voltaképpen ez ennek a dolognak a lényege. Ahogyan Erdei Ferenc megfogalmazta: „A modern államfejlődés az állam hatalmi feladatain túl is kiterjedt a társadalom életére, és szinte az élet minden területén kiépítette igazgatási tevékenységét. . . . Ennek pedig az lett a következménye, hogy a bekapcsolt területek értelmisége nem az illető hivatás modern szakszerűsége alapján fejlődött tovább, hanem hatása alá került a középosztályi úriságnak, és hozzá hasonult a konzervatív társadalomhoz. Az úriemberség terjedt ki ezekre a hivatásokra is, s ezzel a lényegében szakszerű pozíciók is hivatali méltósággá formálódtak.”⁹⁷

Ennek a fajta értelmiségi létnek, mint Erdei szövegéből is kitetszik, a szervező elve nem az értelmiségi mivolt (a szakszerűség, a szakismeret), hanem az „úriemberség”, vagyis az életstílus, az életvitel hasonlósága, „közössége” volt. Talán Chalasiński megfogalmazása a legérzékletesebb: „A jó társaság — íme, ez a lengyel értelmiség alapvető intézménye. Az

⁹⁷ Erdei, *A magyar társadalom a két világháború között*. I. 37.

értelmiség a társadalmi és kulturális élet minden területére bevitte a jó társaságnak ezt a családi-társasági elvét.”⁹⁸ Vagy Szabó Zoltáné: „Ha az értelmiségi réteg anyagát a felsorolt csoportok adják, színeit a rétegek, ahonnan jöttek, jellegét a kor, amelyben jöttek, ízét és formáját az »úriság« igénye, illetve az »úriság« vágya adja. Ebben az értelemben ez a réteg maga előtt sem úgy tűnik fel, mint erős társadalmi osztály, hanem mint egy jó társaság, melybe bejuthat az, aki »társadalmi állás és módor« szerint megfelelő.”⁹⁹ Mindez pontosan áll Bajára, így azt kell mondanunk, hogy a város értelmiségének az „egységessége” lényegét tekintve csupán társaság elvű (rendi jellegű) elkülönülés (önelkülönítés).

Baja *polgárváros* jellege azonban némiképp sajátos ízekkel színezte ezt a modellt. Az értelmiség számára itt is alapvető fontosságú volt a jó társaság, átfogó szervező elvként érvényesült az „úriság”, de ez némely mozzanatokban keveredett a polgári (kispolgári) mentalitás „be-(vagy fel-) szivárgó” elemeivel. Nem fogadta el teljességében a vidéki (megyékben kiformalódott) dzsentrimodellt, keresett valami mást is. Ebbeli igyekezetében természetesen — mint egyébként általában az „úri középosztály” — „felfelé tekintett”; és ez Baján szükségképpen a *városon kívüli közegekre való orientálódást* jelentette. (Mivel a városon belül a „felsőbb társadalom”, az arisztokrácia és a nagyburzsoázia nem volt képviselve.) Ezt az orientációs pontot — polgárváros lévén — a polgári kultúra jelentette számára, de mert polgárisága lényegileg kispolgári jellegű volt, és mert életstílusá-

⁹⁸ Chalasiński, J., *A lengyel értelmiség társadalmi eredete*. In: Huszár, Korunk értelmisége. 179.

⁹⁹ Szabó i. m. 183.

nak alapmeghatározója mégiscsak az „úríság” volt, ezt a kultúrát inkább csak felszíni mozzanataiban, sznob módon sajátította el. „Pezsgő kulturális élete volt Bajának” (egy visszaemlékező interjú megfogalmazása szerint); hangversenyek sorát rendezték például neves fővárosi művészek vendégszeplésével. De nem az volt a lényeg számukra, hogy ezek fővárosi művészek, sokkal inkább az, hogy *fővárosi* művészek.

Ez a kultúrélet, a bajai értelmiségi mivoltnak ez a sajátos színárnyalata — bár csak nagyon részlegesen, de mégis — megtörte valamelyest az értelmiség rendi jellegű elkülönültségének szigorú zártságát. Mert — legalábbis a visszaemlékezők talán némiképp szépítő tanúsága szerint — részesei voltak az értelmiségiek mellett és velük együtt iparos-polgárok is. A hagyományörző bajaiak máig büszke öntudattal tartják számon a hagyományok között a város demokratikus, liberális szellemiségét. Hogy ez mennyire volt valóság, ma már nehezen lehet eldönteni. De hogy ideológiaként, tudatosan vállalt elvként jelen volt, azt a korabeli helyi sajtó tanulmányozása is egyértelműen bizonyítja.

Ez tehát az a hagyományrendszer, ez az a még ebből a nagyon vázlatos bemutatásból kitetszően is mélyen ellentmondásos örökség, amely nem elhanyagolható hatással bír a mai lokálpatrióta bajai értelmiség társadalmi arculatának kiformalódására.

A felszabadulást közvetlenül követő időszakban az új értelmiség kiformalódása korántsem volt egyszerű folyamat. Az egyik legfontosabb kérdés, a politikum és a szakszerűség viszonyának konkrét lecsapódásaként, a *szakértelem* és a *politikai megbízhatóság* viszonya volt. Elvontan szemlélve a kérdést, a megoldás kézenfekvő: a kettő együttes érvényesülése a követelmény. A hatalomért folytatott harc valóságában azon-

ban nem ilyen egyszerű a helyzet: a két oldalt ugyanis akkor az értelmiség különböző csoportjai képviselik; a „rég” és az „új” értelmiség. Így, mutat rá Kolosi Tamás: „A fordulat évét követően az értelmiségen belül két magatartástípus alakult ki: az egyik a szocializmus ügyéért való társadalmi-politikai orientációban kereste a megvalósulást, a másik a szakszerűség védelmében fellépve politikailag abban fejeződött ki, hogy a szakszerűséget féltette a politikától, a forradalomtól, a szocializmustól. . . . A régi értelmiségnél a kezdeti időben a szakmai orientáció dominált, és a politika is csak mint szakembereket fogadja el őket, az új értelmiségnél pedig igen erős a társadalmi-politikai orientáció.”¹⁰⁰ (Kiemelés tőlem — B. P.)

Baján sem volt ez lényegesen másként. Már közvetlenül a város felszabadulása után a városi tanácsülés, majd a Nemzeti Bizottság vitáin, amelyekben meghatározó politikai erőt képvisel a munkástanács, kemény küzdelem folyik akörül, hogy a városi közigazgatás megüresedett posztjait a szakértelmet képviselő régi értelmiségiek vagy a politikai megbízhatóságot garantáló új emberek töltsék-e be.¹⁰¹ Ekkor ez a vita abban a kompromisszumban oldódott meg, hogy a közigazgatás leginkább „szakszerű” ügyosztályai élén (pl. a pénzügy) meghagyták a régi vezetőt, vagy ha az eltávozott, az osztály dolgozói közül neveztek ki újat, a specifikus szakismereteket kevésbé kívánók (pl. közoktatásügy) vezetői lettek az új emberek, a munkástanács jelöltjei.

¹⁰⁰ Kolosi, *Társadalmi szerkezetünk várható fejlődésének tendenciái*. 110. és 111.

¹⁰¹ *Így kezdődött*. Dokumentumok Bács-Kiskun megye felszabadulásának történetéről. 1944—45. Megyei Tanács, é. n. 99—100., 108., 179., 201., 215.

A kompromisszum szülte helyzet Baján tartósnak bizonyult. Hozzájárult ehhez a bemutatott jellegzetesség: az értelmiség „úriságának” nem zárt rendszerként, hanem polgári (liberális-demokratikus) mozzanatokkal átszínezett kiformalódása. Innen érthető meg, hogy még a közigazgatásban is, és még az ötvenes évekre is (tehát a tanácsrendszer létrejötte után) a „régieknek” több mint a fele a helyén maradt.¹⁰² A régiek és az újak összeccsiszolódása, együtt létezésük kialakulása viszonylag simán, kevés és nem kiélezett konfliktussal ment végbe. „A komoly réteg, akár újonnan bekerült volt, akár régi, jó hatással volt egymásra...”¹⁰³

Baja különlegessége azonban az, hogy ebben az „összeccsiszolódásban” a meghatározó szerepet inkább a régi értelmiség játszotta. „Az új emberek nem értettek semmihez. Ezért aztán mindent be kellett bizonyítani, hogy úgy van, mindent igazolni köllött, hogy úgy van, ahogy mi mondjuk.”¹⁰⁴ „Az élet különböző területeiről kerültek hozzánk új emberek, nem volt szakmai gyakorlatuk. Azok jutottak a pályán később tovább, akik a bent maradt szakemberekre támaszkodtak... Először a régiek részéről bizonyos ridegség volt, távolságtartás. *De aki bizonyítani tudta rátermettségét, azt bevették. Ahogy bizonyítottak, úgy vették be.*”¹⁰⁵

¹⁰² Adatforrás: az 1942-es Tiszti Cím- és Névtár valamennyi értelmiséginek tekinthető tisztviselőjéről saját adatfelvételünk életrajzi adatai — a későbbi életút — rendelkezésre álltak.

¹⁰³ Interjú dr. H. J.-vel (a harmincas évek végétől közszolgálatban dolgozott, a hetvenes évek közepén ment nyugdíjba, mint tanácselnökhelyettes).

¹⁰⁴ Interjú N. A.-val (1932-től állt közszolgálatban Baján; a hatvanas években ment nyugdíjba, mint városi főmérnök).

¹⁰⁵ Interjú dr. H. J.-vel.

Ebben az időben még (az ötvenes évek elején) az „összecsiszolódás” csak szakmai természetű: „Szóval, hogy társadalmilag? Nem, nem alakult ki semmilyen kapcsolat. . . . Ők [az új értelmiség tagjai — B. P.] sem forszírozták, nem is hívtak, mi sem hívtuk, nem alakult ki semmilyen kapcsolat.”¹⁰⁶

Ez a helyzet az ötvenes évek második felében és a hatvanas évek legelején gyökeresen — és nagyon sajátosan — változott meg. Láttuk, hogy a város fejlődése eddig az időszakig erősen retardált, ezen belül az értelmiség száma sem növekedett jelentősebben. A visszafogott — a város lakói szerint érdemtelenül és értelmetlenül visszafogott — fejlődés, a viszonylagos elzártság olyan külső nyomást jelentett, amely szükségszerűen hozott létre egy sajátos közösségtudatot, sodorta, közelítette egymáshoz az értelmiség „rég” és „új” csoportjait. Kialakul — felerősödik — a „bajaiság” mint érték, amelyet a hatvanas évektől rohamosan beáramló máshonnan jött értelmiségiekkel szemben a „törzsökös bajaiak” képviselnek; függetlenül attól, hogy eredetileg a „rég” vagy az „új” értelmiséghez tartoztak-e. Az értelmiség belső tagolódásának újabb eleme ez; s most éppen azt kell megvizsgálnunk, hogy ennek az örökségnek a birtokában, ezen a fejlődési úton alakulva kiformálódott-e napjainkra a város értelmiségének mint egésznek (rétegnek) a társadalmi arculata?

Ha visszagondolunk arra, amit az előző fejezetben az egyes értelmiségi foglalkozási csoportok társadalmi megformáltságáról elmondottunk, a válasz magától értetődő nem. A dolog azonban mégsem ennyire egyszerű. Az értelmiség megéli és megérzi (olykor tudatosan, többnyire csak a mindennapi

¹⁰⁶ Interjú N. A.-val.

tapasztalás nem tudatosított szintjén) *társadalmi helyzetazonosságát*. Az egyén szintjén: az értelmiségi egyén a másikkal való helyzetazonosságát. Ugyanakkor a párhuzamos függőségi láncok, az érdekek divergenciája megérzékelteni a különbözőségeket is. Mindkettő — helyzetazonosság és különbözőségek — realitás. Ugyanakkor ott van még a hagyomány, amely a város értelmiségét egységként, egységesként láttatja. Csakhogy ez a hagyományos egység csupán a rendies, társaság elvű önelkülönítés. Ezek az egymásnak is ellentmondó tényezők alakítják a mai értelmiség társadalmi megformálódását, vagyis az értelmiség, mint társadalmi réteg öndefiníálását. Amiről tehát szó lesz, azok részben kemény realitások, cselekvésrendek, részben tudati tények (társadalmi viszonyok tudati tükröződései, hamis tükröződései és ideológiái).

Amikor — az intenzív interjúkban — azt a problémakört próbáltuk meg letapogatni, hogy hogyan éli meg, érzi, tudatosítja az értelmiség saját helyét a város társadalmában, első fokon (egyáltalán nem meglepő módon) a különbözőzés tételezésével találkoztunk. A közgazdasági területen dolgozó középvezető szerint:

„*Kérdés:* A határvonalat hol lehet élesebben meghúzni, ön és egy orvos, vagy ön és egy szakmunkás között?

Válasz: Hát természetesen köztem és a szakmunkás között. Itt talán élesebb határ van. Azután az emberekben, lehet, az is benne van, hogy én egy szakmunkással... Nemigen tudunk mit kezdeni egymással... Szóval van ilyen is...”

Egy másik, hasonló beosztású interjúalanyunk elmondta, hogy ugyan igyekszik a dolgozókkal jó kapcsolatot fenntartani, ez azonban nem megy túl a formális kereteken. Minden jó szándék ellenére is bizonytalan ismeretekkel rendelkezik róluk

(életükről, emberi, személyes problémáikról), mert „a munkások sem azt nézik, hogy engem érdekel, hanem hogy én »főnről« jöttem, az irodából”.

Ugyanakkor, legalábbis az elvek és a (kinyilvánított) szándékok szintjén a különbözést nem tekintik elkülönülésnek. Gyakori az olyan megfogalmazás, amely egyidejűleg tartalmazza a különbözés tudatát, mégpedig a felülálló különbözés tudatát, és az egyenrangú kapcsolattartás igényét és szükségességét (ebben az interjúrészletben külön felhívom a figyelmet az egyébként is kiemelt igekötők használatára): „... főleg a női brigádokban... nagyon-nagyon jó baráti kapcsolatok alakultak ki köztünk is. Például *föl*jöttek a névnapomra külön gratulálni. De én is *le*megyek... Jött *föl* egyszerű dolgozó, és egy lila rózsát, meg egy rózsaszín rózsát küldött... És nagyon jól el lehet velük beszélgetni. Érzik, ha az ember őszinte, akkor ők is azok. És higgye el, amikor azt mondják, hogy *le*megyünk a dolgozókhoz, az a helytelen...” (közgazdásznő)

Szólnak természetesen az interjúkban értelmiségiek és nem értelmiségiek „valóságos” kapcsolatáról is: „Nekem ezzel nincsen semmi problémám, itt nincs az, hogy fizikai, meg nem fizikai... Szoktunk szervezni például ilyen pingpongversenye-
ket, és hát játszunk és jó nagyokat beszélgetünk, hát volt ilyen tavaly előtt. Ha ilyen megmozdulás van, azon én mindig részt veszek, de hát, hogy úgy mondjam, ilyen kezdeményezés nem sok van.” (mérnök)

Úgy látszik tehát, hogy a kapcsolatok meglehetősen formálisak, nem a mindennapi érintkezés természetes folyamatában valósulnak meg, hanem inkább az értelmiségiek megtervezett, tudatos, a szocialista értelmiséggel szemben támasztható követelmények felvállalásából eredő „alászállások” ezek. Kérdés,

hogyan érzékelik ezt az érintettek; mennyire és milyen módon látják a nem értelmiségiek maguktól különbözőnek az értelmiségieket? Maguk az érintettek pregnánsan, érzékletesen és önmagában érvényesen fogalmaznak. Az értelmiségiek szövegeitől eltérően itt nincs szükség a mögöttes tartalmak jelzésére; a viszonyérzékelés, illetve annak megfogalmazása, egyértelmű:

„— Jóban van az irodán dolgozókkal?

— Szóba állunk egymással jövet-menet, de ennek nincs jelentősége. Nem különösebben...” (25 éves munkásnő)

„—...az értelmiségiekről... mi a véleménye ezekről az emberekről?

— Itt gyáron belül? Hát van, akiről a legtöbb rosszat el lehetne mondani. Beképzettek, mit tudom én...

— Mint munkatárssal vagy mint emberrel éreztetik ezt?

— Így is, úgy is. Például, ha találkozunk, kikerülnek, ugye, ők nem olyanok, mint mások.” (középkorú brigádvezetőnő)

„— (vannak-e értelmiségi ismerősei?)

— Van. A sógorom is, a ... főiskola igazgatója. A másik sógorom, az meg orvos. Az ő életük különbözik a mienkétől. Ők más emberekkel érintkeznek. Én konkrétan a nővéreim példájáról beszélek csak. Úgy érzem sokszor, hogy nincs is mit beszélnünk egymással, mert *ők egészen más világban élnek*, mint én, habár én is jártam iskolába. Énszerintem jellemző az, általában, hogy úgy lenézik az embert, hogy mit tudom én, melós. Az ember akárhová megy, esetleg fodrászhoz, akkor ott úgy hallja, miket beszélnek, meg vásárlás közben is, szóval úgy észre lehet venni, hogy ki milyen.” (érettségizett betanított gépmunkás)

„Az értelmiségi szerintem följobbvaló; aki több iskolát végzett, az már vezető funkciót tölt be, és akkor... Az

értelmiségi ugyanúgy él, mint egy . . . vagy nem úgy él?! . . . Már az én gyerekeim majd lehet, hogy a barátjait *magasabb szinten* . . .” (idősebb szakmunkás)

„— Van olyan (értelmiségi) aki nem szívesen tart kapcsolatot kétékezi dolgozóval?

— Van. Az értelmiségi, hogy így mondjam, nagyobbra tartja magát, mert hogy ő iskolát végzett, én pedig csak egy segédmunkás vagyok. Van ilyen. Mert tartja magát.” (középkorú segédmunkás)

„Itt van egy kisebbségi érzés. Sokan úgy vélekednek, hogy akik ott fönt vannak, azok olyan kisistenek . . .” (középkorú munkás, pártvezetőségi tag)

És végül egy alsóbb szintű vezető értelmiségi szavai, aki itt nem saját magáról, hanem a lányáról beszél: „Az egy külön kaszt, a kórházban az orvosok. Én nem azt mondom, hogy nincs egy-két orvos, aki közvetlen a dolgozókkal, de bizony egy osztályvezető orvos az nagyon lekezeli a dolgozóit. A lányom is ott dolgozott 5-6 évig gazdasági nővérként. Ő felel valamiért, és az orvos egyszerűen megfogja és elviszi. Azt mondja nekem a lányom, hát értse meg, nem szólhatok, mert kirúg. Mondom, hogyhogy kirúg? Hát vannak szabályok . . . Azt mondja, hol él maga, tudja maga, hogy mi a kórház? Egy külön állam az államban. Szóval én azt mondom, itt egy kasztrendszer van, az hétszentség.”

„Lentről”, a nem értelmiségiek oldaláról nézve tehát egy kissé másként fest a viszony, mint ahogyan az értelmiségiek láttatják. Vagy inkább: innen nézve bebizonyosul, amit az értelmiségiek megnyilatkozásai után csak óvatosan mertem megfogalmazni. Az ugyanis, hogy az értelmiségiektől elinduló kapcsolatteremtő akciók valóban akciók: elhatározott, tudatosan véghezvitt események, de nem természetes és magától értetődő mindennapi

érintkezési formák. Végső soron — csak a lényegre koncentráló, tehát kiélezett fogalmazással — *ideologikus indíttatású látszat-alakításról* van szó. A realitás, a mindennapi kapcsolatok valósága — és ennek érzékelésében inkább a nem értelmiségieknek kell hinnünk — ezzel szemben sokkal inkább a különbözőség, a külön- (esetleg és esetenként felül-) állás. Ugyanakkor természetesen érzékelhető az értelmiség belső tagoltsága is: „Általános iskolai tanár? Hát talán az is értelmiségi, mert tanít, de talán valamennyivel lejjebbi kategóriában, mint az orvos vagy egy ledoktorált ügyvéd.” A meghatározó mozzanat azonban mégis az értelmiségiek és az értelmiség mint egész különbözőként-feljebblevőként való érzékelése.

(Ugyanilyen eredményre jutottak egy, kifejezetten a rétegek közötti kapcsolatok elemzésére szervezett vizsgálatban: „Az értelmiségieket egyrészt a konformizmusuk arra ösztönzi, hogy a hivatalos »vonalnak« megfelelő választ adjanak. ... a munkások jelentős távolságot éreznek saját maguk és az értelmiség között.”)¹⁰⁷

A különbözős-különbözőség dolgaiban eddig az értelmiség és a nem értelmiség viszonyának tisztán tudati tükröződését vizsgáltuk. Most ezt a viszonyt egy sajátos cselekvési (magatartási) rendszer objektivációjában vesszük szemügyre: az értelmiségiek baráti-társas kapcsolatainak alakulása lesz elemzésünk tárgya. A baráti-társasági kapcsolatok számunkra legfontosabb *formális* bemutatójáról, a baráti körök társadalmi összetételéről közvetlenül Bajára vonatkozóan egy korábbi, 1973-as vizsgá-

¹⁰⁷ Kovács F. és mtsai, *Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában*. In: Kolosi T. (szerk.), *Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái*. TTI, Budapest, 1979.

latból¹⁰⁸ vannak adataim. Ez egyúttal lehetőséget ad arra is, hogy az eredményeket a nagyjából hasonló időpontokban elvégzett más értelmiségivizsgálatok eredményeivel összevegyem. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy e kapcsolatok vizsgálatára a kérdőíves technikát, a barátságfogalom sokértelműsége miatt, nem tartom megnyugtató megoldásnak. Mivel azonban a különböző — idézendő — vizsgálatokban a kérdést lényegileg azonos módon fogalmazták meg, összehasonlító arányok megállapítására az adatok alkalmasnak látszanak.

A megkérdezettektől legjobb barátaik *foglalkozás szerinti* felsorolását kértük. A felsorolandók számát nem kötöttük meg, de azért, hogy az adatfelvételi íven három helyet hagyjunk, orientáltuk a válaszokat. Más vizsgálatokban eleve a három legjobb barát felsorolását kérték.¹⁰⁹ Az adatokat kétféle módon dolgoztuk fel. Egyrészt megnéztük az egyes baráti körök *szerkezetét*, másrészt az összes válaszoló által felsorolt barátok *foglalkozás szerinti összetételét*.

A baráti körök szerkezete a bajai vizsgálat adatai szerint a következőképpen alakul: csak értelmiségi-vezető barátja van a megkérdezettek 78%-ának, ezen belül csak a megkérdezettel azonos foglalkozású barátja van 23%-nak. A másik feldolgozásban az összes felsorolt barátok közül értelmiségi 81%.

A bajai arányok, legalábbis a fő tendenciák tekintetében, nem különböznek lényegesen a más vizsgálatokban kapottaktól. A vidéki értelmiségvizsgálatban csak a szerkezet szerinti elemzést végezték el. Csak értelmiségi és vezető barátot jelölt a megkérde-

¹⁰⁸ A vezetésemmel folytatott vizsgálat leírását a Módszertani megjegyzések tartalmazzák.

¹⁰⁹ Lásd Kiss, *A vidéki értelmiség helyzete*. A kérdőív 18. kérdése.

zettek 46%-a, többségben (a három jelölés közül kettő) ilyenekből áll további 17% baráti köre is.¹¹⁰ Ezek az arányok a megkérdezettek szakmája (diplomátípusa) szerint valamelyest különböznek: bölcsész, tanárképző végzettségűeknél 56 és 18%, orvos-gyógyszerészeknél 69 és 13%, műszakiaknál 54 és 16%, közgazdász-jogászoknál 46 és 19%.¹¹¹ A bajai adatok ennél jóval zártabb struktúrát mutatnak, ami azzal magyarázható, hogy a vidéki értelmiségvizsgálatban a falvak értelmisége is szerepel, náluk pedig valószínűsíthető, hogy különböző okok — nem utolsósorban a származási összetétel különbözősége — miatt a más rétegekkel való ilyen természetű kapcsolatrendszer is intenzívebb.

A bajaihoz hasonlóbb arányokat találtak a pedagógusvizsgálatban, ahol azonban csak az összes felsorolt barát foglalkozás szerinti összetételét közölték. Eszerint a vidéki általános iskolák pedagógusai barátainak 73%-a, a vidéki középiskolák pedagógusai barátainak pedig 79%-a értelmiségi.¹¹²

Az orvosvizsgálatban mind a kétféle elemzést elvégeztük, és az adatok a bajainál éppen csak a foglalkozás természetéből adódóan — lásd a vidéki értelmiségvizsgálat szakma szerinti bontását — zártabb struktúrát találtunk. A baráti kör szerkezete szerint csak értelmiségi barátja van a megkérdezettek 87%-ának, ezen belül azonos foglalkozású — orvos — szerepel 24%-nál, és további 49%-nál orvos és más értelmiségi együtt. Az összes feltüntetett barát foglalkozás szerinti megoszlása: értelmiségi összesen 90%, ezen belül orvos (és gyógyszerész) 48%.¹¹³

¹¹⁰ Kiss, A vidéki értelmiség helyzete. I. 65.

¹¹¹ Uo. III. 82.

¹¹² Ferge és mtsai, *A pedagógusok helyzete és munkája*. 55.

¹¹³ Bánlaky—Kérészné—Solymosi i. m.

Hasonló eredményekre vezetett a korábban idézett, a rétegek közötti viszonyokat elemző kutatás: „A *baráti kapcsolatok* elemzése azt mutatja, hogy minden vizsgált rétegre a *rétegen belüli barátkozás* jellemző. ... A baráti kapcsolatok szempontjából tehát a választóvonal a munkásság és az értelmiség között húzódik.”¹¹⁴

A különböző értelmiségvizsgálatok tehát, éppúgy, mint a bajai, az értelmiségiek baráti körének meglehetősen erős zártságáról, a baráti kapcsolatoknak a rétegen belül maradásáról tanúskodnak, legalább rész szerint őrizve a „jó társaság”-szerű együvé tartozásnak a hagyományokban jelenlevő elvét. Ugyanerre látszik utalni az a tény is, hogy mindegyik idézett vizsgálat szerint a barátok köre jóval homogénebb értelmiségi mezőben mozog, mint a házastársaké. A barátok megválasztása ugyanis folytonosan megújuló aktuális döntéssorozat, amelyet a személyiség igényein (intellektuális kötődés, érdeklődés-azonosság stb.) túl igen erősen befolyásolnak a társadalmi, a pillanatnyi léthelyzetből következő tényezők. (Ezek némelyikéről részletesebben lesz szó.) A házastárs megválasztásába viszont egyéb tényezők (pl. a szexuális vonzerő) is belejátszanak; és azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nemzedéken belüli mobilitású értelmiségiek többsége még korábbi időszakban kötött akkor rétegazonos házasságot, az egyik fél értelmiségivé válása pedig egyáltalán nem feltétlenül jár a házasság bomlásával. Fogalmazhatunk úgy is — némiképpen előrevetítve a később elmondandókat —, hogy a barátok megválasztásában (és a baráti kör megváltoztatásában) erős

¹¹⁴ Kovács és mtsai i. m. 286.

motiváló szerepe van a *presztízs-szempontoknak*, míg a házasságra nézve ezek jóval kevésbé érvényesülnek.

Még egy oldalról alátámasztja a barátságok „társaságelvűségét” a házastársak baráti köre egybeesésének elemzése. Ezt csak az 1973-as bajai vizsgálatban néztük meg, és azt találtuk, hogy — a megkérdezettek „bevallása” szerint — az esetek 64%-ában a baráti kör teljesen azonos, 17%-nál van közös barátjuk is, de a házastársak külön-külön is rendelkeznek ilyen kapcsolattal, és mindössze 10%-uk mondotta azt, hogy neki és házastársának a baráti köre teljesen különböző. A teljesen azonos baráti körű házastársak magas aránya arra enged következtetni, hogy ezek a barátságok, legalábbis az egyik házastárs részére, inkább csak formális kapcsolatot jelentenek. Nehezen elképzelhető ugyanis, hogy a házasságok ilyen nagy számában olyannyira azonos legyen a házasságok érdeklődési köre, igénye, hogy ezt a teljesen azonos baráti kör tartalmazza ki tudja elégíteni. (Ezt a következtetést egyébként alátámasztja a másutt végzett vizsgálódásaimnak az a tapasztalata, hogy igen gyakran a baráti kör kialakítása valamelyik fél — többnyire a férfi — igényei alapján történik, és így a másik fél — tehát többnyire az asszony — belső igényei ellenére, félig-meddig kényszerűségből, a kapcsolattartás családi jellegének szokása miatt vesz abban részt.)

A zártságot, a kapcsolatok zárt körre korlátozódását természetesen maguk az érintettek is így érzékelik, és meg is fogalmazzák; az idézendő interjúszövegekből azonban újabb motívum, a kapcsolatok egyik fontos *rendező elve* is kitűnik: „Véleményem szerint itt bizonyos zárt körök alakulnak, amelyek alapja lehet leginkább az azonos foglalkozás vagy munkahely. . . Én úgy fogalmaznám talán, hogy nem nyitottak ezek a

kapcsolatok. Tehát többé-kevésbé zártak, és ebből következik, hogy a bejutás is bizonyos nehézséget okoz.” (középkorú pedagógus, néhány éve él csak Baján)

„Kétségtelen, hogy megvan ez a beszűkülés, szóval a szakterületen dolgozók, akik naponta munkakapcsolatot tartanak, azok találkoznak elsősorban a szabadidőben is. Tehát ez a kasztjelleg megvan a pedagógusberkekben, megvan például jogászberkekben, sőt, én még hozzátenném azt is, hogy pedagógusberkekben az intézetek is elszigetelődnek egymástól, élük a maguk életét.” (középkorú pedagógus)

„Tehát mondjuk, csak hogy befejezzem, sajnos, azért van itt — az orvosokról beszélve — van egy bizonyos kasztrendszer, ha túlozva hangzik is, de, hogy a főorvosnak főorvos a barátja.” (kórházi főorvos)

„Ez van. Erről tudok, hogy van. Összejáró családok. Tudok egynéhány ilyen pedagóguscsaládról is. Tudok olyat, hogy pedagógus és orvos és mérnök családok. *De itt is bizonyos megfelelő szinten.* A pedagógus az egy iskola igazgatója. Na, nem a beosztott tanárával jár össze, hanem egy főmérnökkel, mondjuk. Vagy egy orvos házaspárral.” (kulturális intézmény vezetője)

A két utóbbi interjú kiemelt részei fogalmazzák meg az említett kapcsolatrendező elvet, a *hierarchikus szint azonosságát*. A hierarchikus szint itt természetesen nem feltétlenül és nem elsősorban a formális pozíciókat jelenti, hanem az informális szerkezetben kialakuló, de nagyon pontosan érzékelt presztízsskála szintjeit. A „belső kört” és a „holdudvart” koncentrikus körökkel próbáltam érzékeltetni. Nos, a hierarchikus szint azonossága az azonos körön való elhelyezkedést jelenti. A személyiség egyik legintimebb szférájában kialakuló baráti-

társas kapcsolatok meghatározásába itt tehát egy ahhoz képest teljességgel külsődleges tényező lép be: a (társadalmi) *pozicionális helyzet*. És úgy látszik, hogy a szintazonosságnak ez a megtartása erős, többé-kevésbé kötelező érvényű norma. A kérdés az, hogy végül is mi ennek az oka? Közelebb jutunk a válaszokhoz, ha megkíséreljük a baráti-társas kapcsolatok tartalmait és mögöttes értékeit felfejteni, kiolvasni a szövegekből.

A kisvárosi társadalom működésmechanizmusának egyik lényegi jellegzetessége, láttuk, az *informalizmus*. Vagyis az — a korábban mondtak lényegét egy interjúalany megfogalmazásában felidézve —, hogy „itt a hivatalos ügyeknek az intézése is gyakran a személyes kapcsolatok csatornájára terelődik. Így olyan dolgokat is el lehet intézni, amiket a hivatalos úton nem vagy csak nagyon nehézkesen lehetne elintézni.” Az informális kapcsolatok hálózatába pedig, a megfelelő „szimbolikus tőke” birtokában is, elsődlegesen a baráti-társas kapcsolatok köthetik be az embert: „... a megbecsülés, az, hogy bekerüljön a köztudatba, csak annak van ilyen lehetősége, aki valahova tartozik. Ezt a saját bőrömön tapasztaltam. Egy évvel azután, hogy ide kerültem, a város egyik vezetője közölte velem, hogy aki itt meg akar maradni, ... ez egy baráti társaságban volt, ez a közlés, aki itt meg akar maradni, annak valahova tartoznia kell. Ő ezt a valahova tartozni kellett értette az egymáshoz névnapozni, vacsorázni, pezsgőzni járó társaságra...” (vezető beosztású mérnök, időközben elköltözött a városból)

„Nem vagyok híve a túlságosan nagy társasági életnek, de a szűkebb társasági életnek feltétlenül. Egy kisvárosba bekerülve az ember úgyszólván mindig falba ütközik, ha nincsen meg az

ismeretségi köre. . .” (fiatalabb korosztályú gyógyszerész, bajai születésű)

Ily módon azonban természetes az is, hogy a kapcsolatok nem tartósak: a szituáció (vagy a pozíció) változásával igen gyorsan átrendeződnek: „Csak addig marad fenn ez a kapcsolat, különböző értelmiségi kasztok között, vagy rétegen belüli kapcsolat, amíg valamelyiknek vagy a vállalati, intézeti, vagy egyéni érdeke ezt feltételezi.” (vezető beosztású pedagógus)

Végeredményben, és éppen ez a dolog lényege: „Sajátos kettősség kezd kialakulni: egy dolog egy-egy értelmiségi egyén szakmai és értelmiségi értéke, s más dolog, hogy milyen összetartozó társasághoz tartozik. S többször utóbbi dönti el, hogy ki milyen szerephez jut.”¹¹⁵

Vagyis — megkísérelve legalább részleges választ adni feltett kérdésünkre — a baráti-társas kapcsolatok egyik fontos rendező elveként megjelölt szintazonosság alapvető oka az, hogy ezeknek a kapcsolatoknak a lényegi tartalma (az egyén számára az értéke) nem vagy nem elsősorban a személyiség belső szükségleteinek kielégítése, hanem az informális kapcsolatok hálózatába való érdekmotivált bekötődés. Márpedig az ilyen típusú kapcsolatok értelemszerűen csak az azonos hierarchikus szinten állók között alakulhatnak ki. A magasabb szinten állónak — tehát a legkülönbözőbb módon befolyásosabbnak — nem érdeke az alacsonyabb szinten állóval való kapcsolattartás, és ez természetesen kizárja az alacsonyabb szinten álló — akinek egyébként érdeke volna „felsőbb kapcsolatokkal” rendelkezni — felsőbb szintűekkel való kapcsolattartását is.

¹¹⁵ Erdei, *Város és vidéke*. 146.

Nyilvánvaló, hogy a kapcsolatok ilyen jellege és tartalma meghatározza azok fenntartásának *formáit* is. E tekintetben két dolgot kell kiemelni. Az egyik, hogy Baján a tipikus formának a családok közötti kapcsolat tekinthető. Az egyik fél külön baráti társasága, mint láttuk, eléggé ritka. Ezt ott a kapcsolatok „társaságelvűségéből” eredeztettem. Most még annyit tehetek hozzá, hogy a szintazonosság követelményéből egyenesen következő kiüresedett formalizmus, ha nem is oka, mindenesetre alapja a kapcsolatok ilyen alakulásának. Ha ugyanis a barátkozás indítékai nem a személyiség belső igényei, akkor voltaképpen elhanyagolható a barát személye, elsősorban az informális szerkezetben elfoglalt pozíciója a lényeges. Ebben az esetben viszont a házastársak közös érdeke a megfelelő szintű kapcsolat fenntartása.

A formákkal kapcsolatosan kiemelendő másik dolog már némiképp messzebbre vezet. Arról van ugyanis szó, hogy, ha nem is általánosan, de mindenképpen számba veendő nagyságrendben dzsentroid jellegű kapcsolattartási formák újjáéledése figyelhető meg:

„Pillanatnyilag azt lehet mondani, hogy a mi baráti körünk, akik úgy rendszeresebben összejönnek, a szűkebb az 10-12 személy, a tágabb pedig 36, ha jól emlékszem. A legutóbbi ilyen összejövetel alkalmával harminchatan voltunk.” (ügyvéd, bajai születésű)

„Azt hiszem, kezd divattá válni az egymást túllicitáló, fogadásszerű társasági forma, ahol a minél drágább konyak és a minél gazdagabb teríték lesz a fő probléma...” (kulturális intézmény vezetője)

„Például volt egy idő, amikor nagyobb társaságot nem lehetett már bezsúfolni kisebb lakásba, és akkor társaságunk egyes tagjai

egy kisvendéglőt kibérelve egy estére, rendezték meg ezt az összejövetelt . . . És az az ember, aki arrafelé járva be akart menni meginni egy kisfröccsöt, mielőtt hazamegy, annak bizony megütközést keltett, hogy hat-nyolc-tíz autó ott áll a kisvendéglő előtt, és ő meg nem mehet be . . .” (főorvos)

Ezen a ponton ez az egész jelenségvilág az értelmiségi szférán messze túlnyúló, általánosabb társadalmi kérdéssé válik. Az ilyen és a hasonló jelenségek erőteljesen alakítják a város közvéleményét, alakítják az értelmiségről kialakított képet. Hozzájárulván ezzel ahhoz, hogy az értelmiséget ne egyszerűen valóságos helyzetkülönbözése alapján tekintsék társadalmi rétegnek, hanem — sokat megőrizve a „társaságelvű” (rendies) szerveződés mozzanataiból — az értelmiség elkülönülő különbözősége mutakozzék meg.

A baráti-társas kapcsolatok elemzése is azt mutatta tehát, hogy van a bajai értelmiségnek valamiféle társadalmi megformáltsága, valamilyen rétegazonosság-érzése, „értelmiségi öntudata”. Csakhogy ez nem a valóságos viszonyok, nem a tényleges léthelyzet-azonosság leképeződése. A párhuzamos-független hierarchikus szerkezetekbe tagolódás ugyanis elfedi a helyzetek valóságos azonosságát, hasonlóságát, azt a látszatot kelti, mintha a különböző szakmájú, különböző munkahelyeken dolgozó értelmiségiek helyzete különböző volna. A valóságos azonosságok tudati leképeződésének (átélésének) korlátozottsága miatt, ennek a leképeződésnek a helyettesítésére alakul ki az *absztrakt, önelkülönítő jellegű értelmiségi azonosságtudat*; ezúttal is a negatív azonosság. Az „időtlenített értelmiség” ideológiáját látjuk megjeleníteni — parlagi, „vidékiek” formában, aminek viszont (mint soha, sehol) nincs valóságalapja.

Mennyiben és hogyan réteg (társadalomszerkezeti egység) tehát a város értelmisége? Összefoglalva most már az ebben a fejezetben elmondottakat: a lényeg, léthelyzetét, a helyi társadalom szerkezetében való elhelyezkedését illetően az értelmiség kétségtelenül elég jó körvonalakkal meghatározható társadalmi réteg. Azonban ez a lényeg, a rétegmivolt, nem tud megjelenni a neki adekvát megjelenési formákban, nincs meg az adekvát társadalmi megformáltsága. Ennek helyettesítésére alakulnak ki a részben örökölt, hagyományozott formákban a látszatok, s e látszatokat megalapozó (szükségképpen hamis) ideológiák. Vagyis: *a lényeg egy tőle különböző, részben neki idegen jelenségvilágban mutatkozik meg; ez az ellentmondás az értelmiség társadalomszerkezeti elhelyezkedésének legbensőbb lényege.* És ez az ellentmondás alakítja ki az egyén mindennapjaira konkretizálva tartalmait, az értelmiségi magatartásmodelleket.

IV. ÉRTELMISÉGI MAGATARTÁSMODELLEK

A magatartási modellekről szólva mindjárt az elején hangsúlyozni kell, hogy ezek nem azonosak a szociológiai szakirodalomban esetenként előforduló életmódtípusokkal.¹¹⁶ Tartalmuk azoknál sok tekintetben kevesebb, némely vonatkozásban azonban több. Kevesebb annyiban, hogy a magatartásmodellek nem ölelik fel az életmód sok lényeges mozzanatát (így pl. az időszervezetet, a kulturális szokásokat stb.), illetve csak áttételesen utalnak azokra. A többletet elsősorban a szociális mező hangsúlyosabb jelenléte adja: míg az életmód esetében a társadalmi környezet elsődlegesen mint annak egyik meghatározója jön számba, addig a magatartásmodell egyik lényegi alkotóeleme az egyénnek és környezetének cselekvésekben realizálódó viszonya.

Definíciószerű megfogalmazásban: *a magatartási modell az egyén társadalmi cselekvéseinek struktúrája, amelyet a különböző meghatározó tényezők hatására, illetve azok figyelembevételével tudatosan vagy részben tudatosan alakít ki.* A magatartási modellek a közösséget érintő, közösségre vonatkoztatott cse-

¹¹⁶ Lásd pl. Losonczi Á., *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1977.

lekvésekben, cselekvéssorokban, cselekvéssorok rendszerében jelennek meg. Ebben az értelemben a magatartásmodell alapjában individuális jellegű, amely a személyiség egyik lényegi, átfogó megjelenéseként írható le. (Személyiségtípusnak azért nem nevezhető, mert a teljes emberi személyiségnek csupán egyik oldalát, nevezetesen a társadalmi-társas relációt fogja át, az interindividuális — lélektani — összetevőktől eltekint.) Ugyanakkor teljesen nyilvánvaló, hogy ezeknek az individuális magatartásoknak (magatartási modelleknek) a mélyén mindig általánosabb társadalmi determinánsok húzódnak meg: történeti hagyományok, társadalom (és gazdaság-)szerkezeti mozzanatok, amelyek közvetlen lecsapódása az egyén szintjén az egyén és a közösség viszonya; illetve az a mód, ahogyan ezt a viszonyt az egyén felfogja, érzékeli.

A jelen gondolatmenetben természetesen az fog érdekelni, hogy milyen változatokat mutat az értelmiségi egyének és a konkrét közösség, a város viszonya? Melyek azok a módok, ahogyan az értelmiségiek a város mint számukra adott konkrét közeg „kihívására” felelnek. Ennek megfelelően először — nagyrészt az előző fejezetekben elmondottak felidézésével — röviden összefoglalom a magatartásmodellek meghatározó tényezőit. Ezután vizsgálom meg az egyén—közösség viszony Baja értelmiségében megtalált változatait, és ezen belül utalok arra, hogy a viszonyváltozatok milyen egyéni magatartási stratégiákban konkretizálódnak.

A MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

Az értelmiségi magatartásmodellek determinánsait három csoportba lehet összevonni. Ezek: a történeti hagyományok, a lokális szféra szerkezetének sajátosságai és az értelmiség funkciórendszerének egyes mozzanatai.

Történeti hagyományok. A századforduló Bajája, alapszerkezetét tekintve *polgárváros* volt, de láttuk azt is, hogy ennek a polgárvárosnak az értelmisége nem polgári értelmiség. Sajátos, polgári és dzsentri-dzsentroid („úri”) elemeket vegyítő alakulatnak találtuk.

Ez a jelleg nem változik jelentősebben a két világháború közötti időszakban sem. A polgárvárosjelleg azonban mégiscsak átszínezi valamennyire az „úriságot”. Két dologban látszik ez a legvilágosabban. Az egyik a város kulturális életének alakulása. Kevésbé parlagias, a fővárosi és a nyugat-európai polgári értékekre jobban odafigyelő szellemiség ez, mint a hasonló nagyságú és helyzetű kisvárosok többségéé. Van persze ebben a „nyitottságban” jó adag sznobság is; a figyelem gyakran nem a valós értékekre, inkább csak a felszínre, formákra irányul. Mégis, már ezzel is valamiféle polgárosultabb kultúra hagyománya teremődik meg. És éppen ezzel van összefüggésben a másik színező mozzanat: az a liberális-demokratikus légkör, amelyre oly büszke a város, és amelyet — ha gyakran csak a valóságot szépítő-elfedő ideológiaként is — vigyázón őriz.

Voltaképpen Baján ez a *meghatározó jelentőségű* történeti hagyományrendszer. Mivel kifejezett polgári értelmisége a városnak nem volt, nem volt talaja a polgári radikalizmus megjelenésének. Nem volt jelentős agrárnépesség, mezőgazdasági proletariátus; a városon belül, a közvetlen társadalmi közegben

nem voltak kitapinthatóak azok a feszültségek, amelyek másutt az értelmiség jobbait érzékennyé és nyitottá tették a népi irodalom és szociográfia problémalátása iránt. Nem volt jelentős szervezett munkásság, munkásmozgalom; nem volt meg tehát az a társadalmi erő, ami kitermelhetett volna egy gyökeresen új értékrendet, új típusú (értelmiségi) magatartásmodellt. Ami tehát mintaként hagyományozódhat, az legnagyobbbrészt valamiféle polgári liberalizmussal átszínezett „úriság”. Kérdés, hogy hogyan, milyen mechanizmusok közvetítésével történik a hagyományozódás?

Az egyik fontos mechanizmussal már találkoztunk: az értelmiségnek a történeti fordulópontokon átívelő személyi folytonosságával, aminek az országban mindenütt érvényesülő hatását Baján két motívum felerősíti. Az egyik az, hogy a felszabadulást közvetlenül követő évek nagy átalakulásai közben is a „régis értelmiség” valóságos szaktudása és korrekt lojalitása alapján mértékadó — s így mintaadó — tudott maradni. A másik pedig a város felszabadulás utáni fejlődésének egyenetlensége, aminek egyik következménye az lett, hogy a visszafogott fejlődés időszakában mint értékőrzés, mint az önértékelő öntudat alapja, a fejlődés felgyorsulásának időszakában pedig a nagyszámú bevándorolt asszimilálásának és a város identitása megőrzésének eszköze tételeződött a „bajaiság”, a lokálpatriotizmus mint önérték. Ennek hordozója pedig mindenekelőtt a „régis értelmiség” lehetett. A másik fontos mechanizmus a szorosabb értelemben vett mintakövetés.

A felszabadulás után számos, eredetileg munkás és paraszt került a város vezető-értelmiségi rétegébe. Nekik a szakma és a vezetés megtanulása mellett ki kellett alakítaniuk új létformájuknak megfelelően az új értelmiségi-vezető magatartásformákat.

Nos, ezek mintáit nem vehették máshonnan, mint a felszabadulás előtti értelmiségtől, mert — egyrészt — mást nem ismertek, ezt és csak ezt a fajta magatartást látták a városban, és — másrészt — ezt jól ismerték, hiszen nap mint nap szemlélhették. Jellegzetes B. példája. Lakatos volt, 1945-ben a munkástanács egyik vezető embere, majd — két, csupán néhány hétig-hónapig működő átmeneti megoldás után — a város első demokratikus polgármestere. Róla mondja a már többször idézett N. A.: „Jó koponyájú ember volt. Már 45 előtt is a Törvényhatósági Bizottság tagja volt. Mondta is bizalmasan, hogy ő sokat tanult Bernhardtától, aki a 45 előtti utolsó polgármester volt.” Ugyanakkor a gyökeres társadalomalakulás szükségszerűen együtt jár a régi értékrendek felbomlásával. Új értékrend pedig nem fejlődik ki máról holnapra. Kevéssé láthatók még az új társadalom saját alapján kifejlődött, határozott, egyértelmű magatartásmodellek. A régi minták voltaképpen ezek helyett jönnek elő; természetesen akkor és annyiban, amennyiben a szerkezeti alapok azt lehetővé teszik, mintegy „megengedik”. És itt jutottunk el a meghatározó tényezők második csoportjához.

A lokális szféra szerkezetének sajátosságai. A város gazdasági fejlődését, gazdaságszerkezetének alakulását tekintve azt láttuk, hogy a felszabadulás utáni gazdasági fejlődés későn indult meg, és akkor sem volt valóban szerves alakulás. Az ipartelepítés nem a meglevő hagyományokra támaszkodott (hiszen ilyen hagyományok alig is voltak), de nem fedezhettünk fel valami egységes fejlesztési koncepciót sem. Ez a fejlődés eredményezte azután a korábban bemutatott, rendkívül tagolt munkahely- és szakmastruktúrát.

A gazdasági szerkezet erős tagoltságának negatív hatásait tovább fokozza a gazdaság nagyobbik részének a kívülről,

párhuzamos-független szerkezetekbe rendeződő irányítása: a gazdálkodó egységek többsége nem önálló vállalat, hanem gyárrészleg, telephely. Mindennek továbbgyűrűző következménye a tevékenységszerkezetnek a végrehajtásra orientálttá válása; ami már természetesen nemcsak a gazdaságban, hanem a politika, a közélet területeire is érvényes. Ez a tevékenységszerkezet meghatározza a döntési mechanizmus belső sajátosságát is: a kreatív típusú döntésekkel szemben — számszerű arányaikban és jelentőségükben — az adaptív típusú döntések jutnak túlsúlyra.

A lényeg itt az, hogy a város nemcsak hogy nem önálló gazdasági (s tegyük hozzá mindjárt: politikai) tekintetben, hanem a szerkezeti tagoltság következtében sok különböző „felsőbbség” függvénye, amelyek mindegyike a maga akaratát (értékét) egymással párhuzamosan futó szálakon keresztül érvényesíti. Az egyes egységek külön-külön, egymástól függetlenül alakuló függősége részint feleslegessé, részint lehetetlenné teszi a „horizontális” (a város szintjén, a városban megvalósuló) kapcsolatok alakítását. Minthogy azonban ezekre a kapcsolatokra a mindennapok normális menete szempontjából mégis szükség van, szükségszerűen alakul ki az informalizmus, ami a lokális szférának a gazdaságot, a politikát és a társadalmi életet jószerint teljesen átszövő második szerkezeti sajátossága.

Az informalizmus, amiről itt szó van, természetesen egyáltalán nemcsak bajai, sőt, nemcsak kisvárosi jelenség. Nem szükséges itt bizonyítani, hogy mennyire át- meg átszövik mindennapi életünket ezek a kapcsolatok; az egyszerű szívességtől a protekció különböző fokozatain át a korrupcióig terjedő teljes intervallumban. A sajátosság esetünkben az, hogy a város közegében az informalizmus a helyi társadalom szerkezeti

elveként határozódik meg. Aki nincs benne ebben a hálózatban, könnyen ellehetetlenül; látni fogjuk, éppen ez az egyik magatartásmodell-változat belső lényege.

Különösen fontos az az összefüggés, hogy mivel a perszónális-informális kapcsolatok a lényegi munkakapcsolatok helyettesítői, a kétféle viszonylatrendszer (a hivatalos és az informális) egymásba csúszik; az informalizmus kialakult rendszere ráépül a hivatalos kapcsolatokra is. A hivatali érdek személyes érdeké transzformálódik („vegyetek egy műszert a rendelőnek az én kedvemért”). És ebben a pillanatban adva van a lehetősége a fordítottjának is: a személyes érdek hivataliként való feltüntetésének.

Az tehát, hogy megmarad-e a közügyek intézésének egyik (esetenként egyetlen lehetséges) módozatának, vagy pedig a kölcsönös korrupció hálózatává fajul, magán a szerkezeten kívüli, tehát e szempontból véletlen tényezők függvénye; a magatartásmodellek alakulása szempontjából azonban, mint látni fogjuk, semmiképpen sem elhanyagolható jelentőségű.

A lokális szféra harmadik meghatározó szerkezeti sajátossága a *cselekvési és választási lehetőségeknek* az a mezője, amelyet a város helyi társadalma a benne lakó egyének számára nyújt. Ezt a lehetőségmezőt nevezem társadalmi mozgástérnek. Tekintve, hogy az újabb társadalomtudományi irodalomban a mozgástér fogalma különböző értelmezésekben fordul elő, szükséges, hogy röviden jelezzem, én milyen értelemben használom. A társadalmi mozgástér tehát első megközelítésben: az egyén számára adott pillanatban és adott vonatkozásban rendelkezésre álló lehetőségek összessége.

Ezt a nagyon általános megfogalmazást azonban még pontosítani kell. Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk az elvi

lehetőségeket a reális, gyakorlati alternatíváktól. Igen gyakori ugyanis, hogy valamilyen tevékenységterületen az egyén, az állampolgár számára elvben a társadalom csaknem korlátlan választási lehetőséget kínál, a gyakorlatban azonban, egy sor korlátozó tényező a cselekvéseket kényszerpályára tereli. Így például a középiskolai tanulás elvben bárki számára adott lehetőség. Gyakorlatilag azonban természetesen nem mindenki jár középiskolába, és ezt nyilván nemcsak az egyéni képességek és ambíciók hiánya, hanem társadalmi feltételek is okozzák.

Amikor azt vizsgálom, hogy a település, a településen kialakult emberi-társadalmi viszonyok hálózata az egyének számára milyen társadalmi mozgásteret biztosít, akkor nyilván a reális lehetőségek a meghatározóak. A lehetőségek megkülönböztethetők mennyiségi és minőségi szempontból is. A mennyiségi szempont azt jelenti, hogy az egyén az adott pillanatban, adott helyen és adott tevékenységben ténylegesen hány cselekvésmód közül választhat, egyszerűbben szólva, mekkora a „választék”. A lehetőségek minőségi szempontú szemlélete pedig egyszerűen az, hogy az adott reális lehetőségek mennyire megfelelőek az egyén (egyének) számára.

Előfordul ugyanis, hogy van tényleges „választék”, ez azonban vagy ennek egy része az adott településen élők vagy egy részük számára nem megfelelő, nem ad valóságos választási lehetőséget. A példát ezúttal a munka világából veszem: hiába telepítenek a városba valamilyen vasipari üzemet, ha ott a munkát keresők zöme olyan nő, aki a textiliparban tudna és akarna elhelyezkedni. A mennyiségi és minőségi szempont együttesen adja ki a társadalmi mozgástér, a választási lehetőségek mértékét; ami viszont tulajdonképpen nem más, mint az *egyén aktuális szabadságfoka*.

A következő kérdés most már az, hogy melyek a társadalmi mozgástér összetevő elemei? Maga a mozgástér ugyanis végső fokon egységes, egész, de természetesen belsőleg differenciált rendszer. Általánosságban abból indulhatunk ki, hogy a társadalmi mozgások (tevékenységek, cselekvések) a társadalmi lét különböző szféráiban mennek végbe. Azokat a mozgáspályákat tehát, amelyeken az egyének cselekvései végigfutnak (végigfuthatnak), eme létszférák jelölik ki; másként szólva eme létszférák jelentik a *társadalmi mozgástér koordinátáit vagy dimenzióit*. Négy ilyen létszférát, négy mozgáspályatípust látszik szükségesnek és elegendőnek felvenni, más szóval a társadalmi mozgástér egy „négydimenziós térként” írhatjuk le. A négy koordináta a következő:

- a munka világa, ami esetünkben pontosabban azt jelenti, hogy milyen a társadalmi munkamegosztás rendszerének konkrét megjelenése a városban;
- a közélet-politika világa;
- a szellemi szféra; a művelődés és a kultúra területei és
- a magánélet mezője, a „magánemberi” viszonyok terrénuma: az ismeretségi, társasági, baráti és partnerkapcsolatok területei.

A legfontosabb, amit Baja értelmiségének társadalmi mozgástéréről, az egyes szférákról eddig elmondottak alapján bizvást kijelenthetünk, hogy az, a ma Magyarországon általában lehetségeshez képest, minden dimenzióban korlátozott (noha a különböző szférákban különböző mértékben).

A *munka világában*: a munkahelyek látszólagos bősége a szakmaszerkezet heterogenitása miatt valójában alternatíva-hiányt takar. Adott szakterületű értelmiségi (pl. textilmérnök) számára ugyanis a szakterületének megfelelő munkahelyet a

városban többnyire csak egy, de legfeljebb néhány intézmény, vállalat kínál. Az ilyen értelmű „választékhiány” egyértelműen érvényes csaknem a teljes műszaki értelmiségre, az orvosokra, alig korlátozottan a pedagógusokra (a főiskolák közötti mozgás a szakmai eltérések miatt alig képzelhető el, a nagyobb számú általános iskolánál pedig a tulajdonképpeni munkaadó, a városi tanács, ugyanaz), vagyis a város számban és jelentőségben legnagyobb értelmiségi csoportjaira. A város értelmiségének többsége számára tehát a kérdés úgy adódik, hogy ha bármilyen okból munkahelyet akar változtatni, akkor ez többnyire a lakóhely-változtatás szükségességét hozza magával, márpedig ez családi és technikai (lakás) okok miatt nem könnyen valósítható meg.

A *közélet-politika* szférájában a mozgástér korlátozottságát egyrészt maga a helyi társadalom (lokális közösség) szerveződésének saját elveként leírt informalizmus okozza. Hiszen a „belső kör” és a „holdudvar” formáiban való megszerveződés (ami szükségképpen a számszerű többség „körön kívül” maradását is jelenti) eleve behatárolja az egyes „körökön” levők közéleti-politikai cselekvéseinek lehetőségét. De másrészt korlátozza a mozgásteret a függőségi láncoknak az a rendszere, amellyel a város az ország politikai szerkezetébe illeszkedik. Kevés a valóban önálló, valóban helyi döntés; nincs szükség és így nincs lehetőség egy igazi várospolitikai kialakítására; tehát nincs igazán szükség (és lehetőség) az értelmiség aktív közéleti-politikai tevékenységére.

A *szellemi szférával*, a művelődés és kultúra területeivel, mivel ezekről a kérdésekről eddig kevés szó esett, kissé részletesebben kell foglalkozni. Az alapkérdés természetesen ezúttal is az, hogy

a művelődés és a kultúra területein milyen választási lehetőséget kínál a város, illetve milyen korlátozottságokkal kell számolni.

Ebben a szférában más típusú, az eddigiektől eltérő jellegű korlátok is vannak. Érvényesül itt is — mint a munka világában — az anyagi-tárgyi feltételek hatása: egyrészt meghatározza a lehetséges választásokat a különböző kulturális intézmények megléte vagy nemléte, illetve száma, másrészt fontos kérdés az ún. kultúrahordozó eszközökhöz (könyv, rádió, televízió, sajtó, hanglezmez stb.) való hozzájutás lehetősége vagy nehézsége. De a kultúra szférájában a választható cselekvésmódokat nagyon erősen befolyásoló tényező egy sajátos társadalom-lélektani jellegű meghatározó. (Ami egyébként más szférákban is érvényesül, de hatása a kultúrában a legerősebb.) Egyszerűen arról van szó, hogy a város helyi társadalmában kialakul egy érték- és normarend arról, hogy miféle (kulturális) magatartásokat, cselekvésmódokat tart helyesnek, mit kíván meg, vár el a közösség, mi az, amit még tudomásul vesz vagy eltűr, és mi az, amit helytelennek (értéktelennek, fölöslegesnek) vagy károsnak tekint. Ezt az érték- és normarendet, az ebben foglalt, közvéleményszerűen megtalálható, a cselekvéseket-választásokat befolyásoló, meghatározó követelés-(elvárás-) és tiltásrendszer nevezzetjük *társadalmi légkörnek*.

A kultúra és a művelődés dimenziója mentén vizsgálva tehát a mozgásteret, ezt a kétféle feltételrendszert kell áttekintenünk. Mindkettőn belül figyelni kell még arra is, hogy maga a kulturális (szellemi) aktivitás is két típusú: lehet befogadó és lehet alkotó jellegű, és adott feltételrendszer másként hat az egyikre, másként a másikra.

Kezdjük az anyagi-tárgyi feltételekkel, mégpedig az intézményekkel és először még ezeken belül is a befogadás dolgaival! A

városban működik a Művelődési Központ, és még néhány kisebb vállalati kultúrterem; ezekben eléggé rendszeresek a színházi előadások, vannak hangversenyek. Van múzeum, kiállítási helyiség. A Metesz a műszaki szakemberek számára esetenként komoly szakmai központ. Két mozi működik, több zenés szórakozóhely van; mindez pedig megadja a tényleges választási lehetőséget.

A „választék” természetesen korlátozott, és ennyiben, ha van is mozgástér, ez jóval kisebb lehetőségeket biztosít az egyén számára, mint egy nagyváros.

Az *alkotói tevékenység* intézményi feltételei — ha az alkotást egészen tág értelemben a művészi munkától kezdődően a műszaki fejlesztésig tartó skálán értelmezem — eléggé magától értetődően korlátozottak. Vannak ugyanis nagy eszközigényű, erős intézményi háttérrel feltételező alkotótevékenységek (pl. a filmkészítés, színházcsinálás, a tudományos kutatások jelentős hányada), és vannak olyanok, amelyekhez alig kell más „eszköz”, mint az alkotó tehetség. Az első típusú alkotómunkára Baján csak kivételesen van lehetőség (csillagvizsgáló).

Ez azonban csak kevésbé az itt vizsgált társadalmi mozgástér feltétele, hiszen nem elsősorban azt szabja meg, hogy a városban adott pillanatban ott élő egyéneknek mekkora a választási lehetősége, hanem sokkal inkább azt, hogy meghatározott tevékenységeket folytatók előfordulnak-e, hajlandók-e megtelepedni a településen? Sokkal inkább hatással van maga a város a nem intézményigényes, egyéni jellegű alkotói tevékenységekre; ezekre azonban nem az anyagi-tárgyi feltételekkel, hanem a társadalmi légkörrel, amiről később szólok.

Az anyagi-tárgyi feltételek másik összetevője a kultúrahordozó eszközökhöz való hozzájutás lehetősége. A tömegkommun-

nikáció modern technikai eszközeinek (rádió, televízió) használata tekintetében ma Magyarországon nincsenek korlátok; a készülékekkel való ellátottság csaknem teljes. Korántsem ilyen egyenletes a hozzájutás lehetősége a másik alapvető kultúraközvetítő eszköz, a könyv és általánosabban az írott közlés, sajtó, folyóiratok tekintetében. A könyvhasználat egyik forrása a könyvtár. Baja városi könyvtára méltatlan körülmények között működik. Apterülete mintegy negyede a szükségesnek, természetes a zsúfoltság. Az értelmiségiek számára különösen fontos differenciált szolgáltatásokat, nyugodt, helyszíni munkakörülményeket nemigen kínálhat. (Időközben, már a nyolcvanas években a könyvtár méltó, új helyet kapott az e célra átalakított zsinagógában.)

Ugyancsak eléggé korlátozott a könyvhöz való hozzájutás másik forrása, a könyvvásárlás lehetősége is. Az egyetlen nagyobb könyvesboltnak kellene egymagában minden speciális igényt is kielégítenie, ami nyilván lehetetlenség. Olyan szakkönyvért, amelyikből a városban legfeljebb 1-2 példányra volna igény, természetesen már nagyobb város (Szeged, Kecskemét) könyvesboltjait kell felkeresni.

Önmagában is bonyolult, sokágú problémavilág a szellemi szféra másik típusú feltétele, a *társadalmi légkör*. Aminek legfőbb tartalma az a közösségben kialakult érték- és norma-rend, amely a helyeslés, az elfogadás, a türés és helytelenítés eszközeivel szabályozza (határolja be) többek között az egyének szellemi-kulturális aktivitásait is, megvonva ezzel a választott cselekvések körét.

A *befogadás* tekintetében egy-egy társadalmi közeg (maga a helyi társadalom, alkalmasint azon belül egy-egy szakmai-foglalkozási csoport) azt szabja meg, hogy a szellemi-kulturális

javak teljes kínálatából a közeg tagjának mennyit és mit „illik” tudnia, elsajátítania, mit „illik” kedvelnie vagy elutasítania. Közízlésről, a közízlés „diktatúrájáról” is beszélhetnénk itt. A befogadás szempontjából azonban a mozgástér-meghatározásban az anyagi-tárgyi feltételeknek, úgy látom, jóval nagyobb szerepe van, mint a társadalmi légkörnek. Az alkotói tevékenységek, pontosabban a nem intézmény- és eszközigenyes alkotás esetében viszont a társadalmi légkörnek van nagyobb szerepe. Mégpedig annak három mozzanata fontos itt.

Az első az alkotásra, az alkotás termékére, eredményére vonatkozó *társadalmi szükséglet*. Ezzel ebben a gondolatmenetben nem kell foglalkozni, mivel a szükséglet a legritkább esetben jelentkezik helyben. (A „helyi” festőnek is képeit országos nyilvánossággal kell elfogadtatnia, a város helytörténete írójának is munkája értékéről az országos tudományos élet fórumain kellett meggyőződnie.) A társadalmi szükséglet tehát nem helyi, hanem országos; így a város nyújtotta mozgásteret csak igen kevésbé befolyásolja.

Sokkal fontosabb a társadalmi légkör második mozzanata, a közegnek az alkotótevékenység iránti *toleranciaszintje*. Az alkotás ugyanis mindig rendkívüli tevékenység; legalábbis a társadalom többségét adó „átlagemberek” normál, hétköznapi tevékenységrendjéhez képest. Az alkotó, egyszerűen eme tevékenységének jellegétől fogva valami mást csinál, mint a többiek, mint ami a többiek számára természetes. A más tevékenységszerkezetű környezetnek tehát az alkotómunkáját legalábbis tudomásul vennie, elviselnie, elfogadnia, esetleg befogadnia kell; ennek a mértékét nevezem toleranciaszintnek.

Mármost az alkotás annál „rendkívülibb”, minél ritkább, minél kisebb az „előfordulási gyakorisága”. Ahol valamilyen

alkotótevékenység napi természetességű, ott toleranciára valóban nincs szükség, tehát toleranciaszintről sem beszélhetünk. Tehát, mielőtt a toleranciaszintről szólhatnánk, egy-egy meghatározott tevékenységgel kapcsolatos toleranciaszükségletről, a tolerancia szükségességéről kell meggyőződnünk.

Baján az alkotótevékenység többnyire nem e célra létrejött szervezeti keretek (pl. kutatóintézet, színház) között folyik, és az ezt végzők jelentős részének nem professzionális (kereső, létfenntartó) tevékenysége. Van tehát, nem „kivételes” (abban az értelemben, hogy kisebb-nagyobb gyakorisággal törvényszerűen és tipikusan előfordul), de jelentős, és a többiek számára jobban látható részében nem illeszkedik be szervesen a társadalmi tevékenységek hivatalosan megszervezett rendszerébe. Aki csinálják, többnyire mintegy „másodfunkcióban” végzik. (A festőművész fő foglalkozása rajztanár stb.) A toleranciaszükséglet tehát kisebb, mint például egy faluban, és korántsem olyan abszolút érvényű, de mindenképpen megvan.

A toleranciaszint megállapítása igen nehéz és bizonytalan. Óvatosan talán annyi mondható ki, hogy Baján magasabb — éppen a kulturális hagyományok és a vállalt, örökölt „liberális szellemiség” következtében — mint a hasonló nagyságrendű kisvárosok többségében. Az ilyenfajta alkotómunkának a város tehát jó terepe, a mozgástérnek ez az összetevője igen kevésbé korlátozott.

Az alkotótevékenység közegfeltételét jelentő társadalmi légkör harmadik mozzanata a *szakmai közeg* megléte vagy hiánya. Bármilyen individuális jellegű legyen ugyanis maga az alkotó folyamat, a kibontakozáshoz, a fejlődéshez (ritka kivételes pszichikus adottságú emberektől eltekintve) többnyire a hasonló kérdésekkel foglalkozó, hasonló módon gondolkodó

társak szellemi közege szükséges. Nyilvánvaló, hogy ez a szellemi-szakmai közeg csak ott alakulhat ki, ahol a legalább többé-kevésbé hasonló tevékenységgel foglalkozókból több van. Vagyis Baján kivételes, a szakmák többségében nincsen meg.

Végül is a szellemi szférában, a kulturális-művelődési dimenzió mentén vizsgálódva Baján a mozgásteret eléggé differenciáltnak, de kétségtelenül több részösszetevőben erős korlátozottságokat tartalmazónak találtuk.

A *magánélet szféráját* vizsgálva azt látjuk, hogy gyakran kényszerpályákra terelődnek a látszólag teljesen szabad választáson alapuló baráti-társas kapcsolatok is. Részben azért, mert az informalizmusnak a szerkezeti elvvé transzponálódása következtében ezeket a kapcsolatokat nem a személyiség belső igénye, hanem a célszerűség racionalitása (az informális hálózatban való jelenlét szükségessége, a hierarchikus szint azonossága) alakítja. Másrészt kényszerpályákra terelheti ezeket a kapcsolatokat a tényleges „választékhány” is: egyszerűen nincs a városban olyan hasonló érdeklődésű, szemléletmódú, életkorú stb. társaság, amelyből baráti együttes kialakulhatna. Ilyenkor a primer közösségi igény kielégíthetősége a személyek megválasztását illetően kompromisszumokra kényszerít.

Ami most már az itt bemutatott korlátok *jelleget* illeti, fel kell figyelni arra, hogy azok többsége „hiánykorlát”: nem kényszerít valamilyen cselekvésre (bár természetesen van ilyen is: a megélhetés kényszere az éppen adott munkalehetőség elfogadására kényszeríthet), nem tilt valamit (bár ez is előfordul: intolerancia egy eltérő életmódmintával szemben); a korlátok többsége abból adódik, hogy a város kevés reális választási lehetőséget kínál.

„Hiánykorlátnak” nevezem azért, mert nem olyasmivel határolja be a cselekvés terrénumát, ami van (kényszerek, tiltások), hanem azzal, ami nincs (a választási lehetőségek hiánya). Az egyén számára ez a jelleg egyáltalán nem mellékes. A „hiánykorlát” ugyanis értelemszerűen azt is jelenti, hogy a közeg tudomásul veszi és általában tolerálja, természetesnek tekinti a nem cselekvést. Ha pl. az egyén nem talál a maga számára vonzó és értelmes közéleti-politikai tevékenységet, a közeg nem kényszeríti látszat- vagy álcselekvésekre, elfogadja az egyénnek e területen mutatott passzivitását.

A korlátoknak eme „hiány”-jellege okozza a város társadalmi mozgásterének sajátos kétarcúságát: egyrészt a társadalmunk jelenlegi fejlettségi szintjén egyáltalában lehetségesnél kevesebb reális választási lehetőséget kínál, másrészt kevés kényszert tartalmaz, relatíve közömbös az egyének cselekvéseivel szemben. Mintegy — egészen köznapian kifejezve — „békén hagyja” az embert: a helyi társadalom közege „nem szól bele”, hogy az egyén „mozog-e” vagy sem.

A lényeg azonban mégiscsak a feltételek megléte, a mozgáster korlátozottsága; a választási lehetőségek hiánya vagy viszonylag kis mértéke. Annak, hogy az egyének hogyan „élik meg” mozgásterük szűkösségét, két alapváltozata van. Az egyik az, amikor az egyén igényszintje, szükségletei nem haladják meg a közeg által kínált (objektíve szűkös) lehetőségeket. Ebben az esetben tehát az egyén közegét, közeg nyújtotta mozgásterét megfelelőnek ítéli, lehetőségei és igényei között feszültség nincs.

Éppen ez a feszültség a jellemzője a mozgáster „megélése” másik alapváltozatának. Az egyén, ha igényei meghaladják lehetőségeit, nehezen viseli el mozgástere szűkösségét, szabad választásának (szabadságának) korlátait. Ha nem tud, vagy nem

akar közeg szabta korlátaitól szabadulni (nem tud számára megfelelő mozgásteret biztosító településre költözni, vagy nem akarja ezt, mert túl sok egyéb szál köti városához), akkor a korlátok okozta feszültség feloldására különböző *magatartási stratégiákat* alkalmaz; ezekről (is) lesz szó e fejezet második részében.

Visszatérve most még a lokális szféra magatartásmodelleket meghatározó szerkezeti sajátosságaira, az ötödik — itt és egyelőre utolsóként említett — ilyen sajátosság az ismertség, ismeretség elve.

Tulajdonképpen két dologról van itt szó, amelyek közül az egyik — az ismeretség — az informalizmustól alig megkülönböztethető. A város értelmiségijeik részben a nem túlságosan nagy létszámuk, részben a különböző alkalmakkori gyakoriabb találkozások, részben a viszonylag zárttság következtében többé-kevésbé ismerik és számon tartják egymást. Ez az ismeretség még két évtizede is gyakorlatilag teljes körű volt, mára ugyan az értelmiségiek számának növekedése és a nagyfokú bevándorlás ezt megtörte, de még ma is több éve a városban élő és valamennyire is mozgékony, érdeklődő értelmiségi igen széles körű ismeretiségre tehet szert. (Aligha képzelhető el pl., hogy valamely vállalat mérnöke legalább névről ne ismerje a másik vállalat mérnökeit vagy a pedagógus a másik iskolában tanító kollégáit.)

A másik dolog az ismertség. Legegyszerűbben — ha talán nem is teljesen egzakt módon — úgy fogalmazhatunk, hogy a város értelmisége „szem előtt van”. A többi értelmiségi, de nemcsak ők, hanem a más társadalmi rétegekbe tartozók is, tudnak róluk. Ismerik cselekvéseiket, sikereiket, ballépéseiket, bukásaikat. A város értelmisége, éppen a nagyságrendek, valamint az értelmisé-

gi funkciók következtében, nem kerülheti el a helyi közvélemény nyilvánosságát. Itt számunkra éppen az a lényeges, hogy az ebben az ismertségben immanensen benne rejlő sajátos kontroll csak egészen jelentéktelen mértékben vonatkozik az értelmiségiek munkájára, szakmai tevékenységére, sokkal inkább az általánosabb értelemben vett magatartására. Ezáltal válik a magatartási modelleket befolyásoló szerkezeti sajátossággá.

A magatartási modellek harmadik típusú meghatározó tényezője az *értelmiség funkciói*. Itt csupán egyetlen átfogó, de éppen ezért a magatartási stratégiákat erőteljesen befolyásoló mozzanat kiemelése látszik szükségesnek. Láttuk, hogy a felszabadulás utáni fejlődés folyamatában az értelmiség valamennyi lényeges szakmai csoportjában felerősödtek a szakfunkciók. Az államigazgatási-politikai szféra értelmiségének tevékenysége éppúgy szaktevékenységgé formálódott, mint a műszaki vagy egészségügyi értelmiségé. De láttuk azt is, hogy ez az alakulás korántsem ellentmondásmentes. Mert igaz ugyan, hogy a tevékenység alapján szaktevékenység, de az is igaz, hogy jellegét tekintve zömmel végrehajtásra orientált. Fogalmazhatunk úgy is, hogy kevésbé célkitűző, sokkal inkább szervező; végső soron — s a magatartásmodellek szemszögéből ez a leglényegesebb — kevésbé autonóm, nagyjából kívülről irányított szaktevékenység ez. A lényegi morális és egzisztenciális érdekek tehát az értelmiségiek számára az ennek az önmagában véve is meglehetősen korlátozott szakemberszeretnek való megfelelést írják elő.

Ugyanakkor közéleti-politikai cselekvéseiket elsődlegesen a város közegében kell megvalósítaniuk. Mégpedig abban az erősen korlátozott mozgástérben, amelyet számukra a város jelenlegi szerkezete megenged. Márpedig a két szféra, a gazdasá-

gi-szakemberi és a közéleti-állampolgári között — a funkcionális kapcsolatok függőségi láncolatai és a városi önállóság korlátozottsága miatt — lényegi tartalmi kapcsolat nincsen. Ez az ellentmondás, ez a „hasadtság” a magatartási stratégia kialakításában esetenként mint sajátos ambivalencia jelentkezik.

Ha mármost összefoglalóan akarjuk jellemezni a bajai értelmiség magatartásmodelljeit alakító tényezőket, akkor a következőket mondhatjuk el. A társadalomszerkezeti hely elemzésének végeredményeképpen azt láttuk, hogy a lényeg, a rétegmivolt nem a neki adekvát jelenségvilágban jelenik meg. Ez az ellentmondás az, ami a mai bajai értelmiségi létezés legfőbb tartalmát képezi. Ez a belsőleg többszörösen ellentmondásos és számos nem valóságos, ideologikus elemet is felvevő tartalom szükségképpen relative közömbös megjelenési formájával, konkrét megjelenési formájával, konkrét megjelenésmódjával, a magatartási modellekkel szemben. Pontosabban: megengedi (lehetővé teszi) több különböző, egymástól gyökeresen eltérő, más-más történeti hagyományra épülő magatartásmód kialakulását. Hiszen itt már a felszint, a jelenséget, az egyéni cselekvések és cselekvéssorok formarendjét is alaposan tekintetbe kell vennünk: *az egyéni magatartási modellek esetében az a forma, amelyben megjelenik, amelyben a mindennapi cselekvések során realizálódik, a dolog lényegéhez tartozik.*

A magatartások formaalakulását igen sok, esetenként egymás hatását erősítő, máskor keresztező hatású tényező befolyásolja. Jelen van a különböző hagyományok továbbélése éppúgy, mint a hagyományos formák sajátos újratermelődése, illetve a hagyományosakhoz hasonló formák új alakulása. Jelen van az intragenerációs mobilitású vagy elsőgenerációs értelmiségieknek a kibocsátó rétegükből magukkal hozott érték- és normarendjé-

nek némely — megfelelően átalakított, átalakult — mozzanata. Vannak sajátlagosan a felszabadulás utáni fejlődés által kitermelt formák. És természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül az egyéni motívumok sem: azok a pszichikus mechanizmusok, amelyek közvetítésével az egyén a társadalmi hatásokat átéli, feldolgozza, magatartási elvvé fogalmazza és cselekvéseiben kivetíti.

Ezért lehetséges, hogy a magatartásmodellek között olyanokkal is találkozni fogunk, amelyek formai elemeikben szinte teljesen reprodukálnak korábbi mintákat, holott ezek a minták az alapvető gazdasági-társadalmi szerkezettől teljességgel idegenek. Ugyanakkor ez az ellentmondásos tartalom lehetővé teszi olyan — bizonyos értelemben korszerű, előremutató — modellek kialakulását is, amelyek elsősorban ideologikusan tételezett értékek mentén szerveződnek. A város társadalmi valóságának ellentmondásai értelmezik az értelmiségi magatartási modellek ellentmondásos sokféleségét.

AZ EGYÉNI MAGATARTÁSI STRATÉGIÁK

A viszony (és a viszony változatai), valamint az egyéni magatartási stratégiák megragadásával ezúttal egy tisztán kvalitatív elemzésben próbálkozom. A típusokat kísérelem meg az intenzív interjúk és a saját — részben részt vevő — megfigyeléseim alapján felvázolni, és legfeljebb becsléseket teszek arra vonatkozóan, hogy az egyes típusok milyen gyakorisággal fordulnak elő. Ezt nemcsak abból a gyakorlati jellegű megfontolásból teszem, mert a magatartási modellek empirikus mérésére alkalmas dimenziók kimunkálása alig látszik lehetsé-

gesnek, hanem azért is, mert a típusok — logikai természetüknél fogva — a valóságban nem tisztán jelentkeznek. Az egyes személyek besorolása valamelyik típusba alig lehetséges, mert a mindennapi gyakorlatban a típusok keverednek; az egyén az egyik cselekvéssorban az egyik, egy másikban egy másik modell szerint viselkedik. Ha pedig a modellek kombinációinak összes előforduló változatát számba vennénk, ezzel az egyéni magatartások értelmezési keretétől szolgáló típusleírás lehetősége veszne el. Típusokat mutatok tehát be, a tipizálás kétségtelen előnyei és lehetőségei érdekében; vállalva és tudva természetesen az eljárás korlátait és hátrányait is. Ezek előrebocsátásával lássuk a magatartásmodellek típusait!

A cselekvő lokálpatriotizmus — a pozitív harmónia. Azok az értelmiségiek, akiknek a városközösséghez való viszonyát ezzel a megjelöléssel nevezhetjük meg, teljességgel „otthon vannak” a városban. Igényeikkel és elképzeléseikkel adekvát élettérnek érzik azt; olyannak fogadják el, amilyen, és jól érzik magukat benne. Tevékenységükkel kötődnek a városhoz, és ez a tevékenység lényegében a városra irányul, mert úgy ítélik meg, hogy lehetséges és érdemes a városért cselekedni. Tehát: az egyén és a közösség (a város) viszonya harmonikus, és ez a harmónia pozitív értékek, a lokálpatriotizmus tartalmain alapul.

Itt van a helye, hogy határozott különbséget tegyék a lokálpatriotizmus és a hozzá felszíni megjelenési formáiban sokban hasonló provincializmus — „vidékiség” — között. Míg az utóbbi alapvető jellegzetessége a befelé fordulás, a saját — valós vagy inkább csak vélt — értékek önelégült ismételtetése, a tágabb vonatkozási keretek teljes figyelmen kívül hagyása, addig a lokálpatriotizmusra, éppen ellenkezőleg, a nyitottság, az állandó összehasonlítás, a másutt született értékek adaptálásá-

nak készsége és igénye a jellemző. Amíg tehát a provincializmus alapjaiban konzervatív, addig a lokálpatriotizmus lényegileg a fejlődésre orientált. A provincializmus is lehet viszonytípus tartalma; erről majd később lesz szó.

A lokálpatrióta egyén—közösség viszony legalább három magatartási stratégiában konkretizálódik. Mindháromnak elve a *közvetlen társadalmi cselekvés*, a hivatás- és (esetleg) foglalkozásszerűen végzett politikai, közéleti, mozgalmi munka. Különbség közöttük elsősorban a tevékenységet vezérlő intellektualitás (felkészültség, szellemi képességek, realitásérzék) mértékében van.

Az első változatnál a legerősebb mozzanat a hit, a lelkesedés, ami azonban ebben a típusban nem párosul kellő intellektuális erővel és felkészültséggel. Az e típusba tartozó egyének számára a városhoz való viszony problémátlan: a várost (a város vezetését) a szemükben abszolút tekintéllyel rendelkező országos politikai vezetés letéteményesének tekintik, és ezen az alapon feltétlenül és kritikátlanul azonosulnak azzal. Folyamatosan tevékenykednek, mégpedig hitük és meggyőződésük szerint mindig a szűkebb-tágabb közösség érdekében. De mivel valóságos megítélésre nem képesek, eközben nem veszik észre, hogy cselekvéseik gyakran a valóságos cselekvések lehetetlenségét elfedő-elleplező pót- vagy tévcselekvések. „Nyilvánvaló, hogy egy vidéki városban az ember előtt nagyobb lehetőségek csillannak meg bizonyos szempontból az értelmes munkára, mint Budapesten, ahol elvész az ember a többi között.” (fiatal férfi, ügyvéd) Viszonyuk tehát a városhoz harmonikus, de ez kiküzdetlen, differenciálatlan, mondhatni „naiv” harmónia; éppen ezért — mint látni fogjuk — könnyen sebezhető. Amíg

azonban megvan, a — társadalmi — magatartás egészét átfogó rendező elvként működik.

A második és harmadik változat közös jellemzője a *tudatos céltételezés*, a társadalmi és egyéni célok racionális egyeztetése. Ők tehát tágabb perspektívákban gondolkodnak, és harmonikus viszonyuk alapja éppen az, hogy a város fejlődésének komoly lehetőségeit látják. Viszonyuk nem kritikátlan: a lehetséges jövővel azonosulnak, nem pedig a jelennel; illetve a jelennel csak annyiban, amennyiben a kívánatos jövő lehetőségeit látják benne. A különbség a két változat között éppen a realitásérzék milyenségében mutatkozik.

A második változat céltételezései nem nélkülözik a valóság-mozzanatokat. Teljesen lehetséges, hogy a célkitűzés egészében reális. De a megvalósítás útját nem tervezi meg; nem tudja vagy nem akarja a jelent mint a kívánatos jövő megvalósításának adott feltételrendszerét a maga valóságos mivoltában tudomásul venni, számolni vele. Ezért, de alkalmasint azért is, mert azonnal akar elérni, a szükséges lépcsőfokok kihagyásával, távolabbi célokat, cselekvése gyakran eredménytelen. Mindennapi magatartásainak szerkezetét nem képes a realitásokhoz igazítani.

Éppen ez, a cselekvéseknek az adott realitásokra vonatkoztatása az, amit képesek megtenni a lokálpatrióta harmadik változatát képviselő értelmiségiek. Ebben a modellváltozatban a belülről vezérelt akarat párosul tudatosított és viszonylag pontos helyzetismerettel, valamint a nélkülözhetetlen taktikai érzékkel. Tevékenységüket a céltételezés irányítja, gondolkodásukban a célokkal egyenrangúként van jelen a konkrét lehetőség, a van ismerete. Cselekvéseikben számolnak a tágabb gazdasági-politikai összefüggésekkel éppúgy, mint a helyi társadalom szerkezetének erővonalaival: „... egy másik dolog az, hogy ha az

ember itt nem találta volna meg azt a célját, amit el akart érni, és nem találná az utakat, amiken a célja felé mehet, szóval hogy olyan munkahelye legyen, ahol jól érzi magát, ahol fejlődési lehetősége van, ahol zavartalanul dolgozhat, akkor, akárhány szál köti is az embert, mégiscsak el kellene menni. . .” (tanárnő)

És egy másik megfogalmazás: „Itt nem úgy van, mint egy nagyvárosban. Itt mindenki ismer mindenkit, és ez nekünk jó. . . És még valami. Miután az ember elvégzi az egyetemet, szívesen jön haza azért, hogy ott, ahol életének a korábbi időszakát leélte, hogyha tud, akkor ebben a városban valami olyan munkát végezzen, amivel a várost segíti elő.” (középkorú férfi, mérnök)

Bizonyos továbbá, hogy a lokálpatrióta értelmiségiekre állnak a legkevésbé az önelkülönítő különbözésről korábban elmondottak. Ők ugyanis a várossal mindenekelőtt mint közösséggel vállalnak közösséget, tevékenységükkel a „városközösség” kialakítására törekednek. Kérdés, mekkora az arányuk az értelmiségen belül? Nyilvánvalóan itt csak becslésre, mégpedig nagyon bizonytalan, tehát óvatos becslésre vállalkozhatom. Mindent összevetve úgy látom, hogy a három változat együttes aránya az összes értelmiségi egytizedénél többre semmiképpen sem tehető. Nem nagy szám ez, de arra mindenképpen elegendőnek látszik, hogy — ha megfelelő cselekvési lehetőségeket kapnak — a városfejlődés mozgatórugói legyenek.

A következő három magatartásmodell-típus közös jellemzője a *diszharmonikus viszony*: az egyén nem azonosul a várossal, nem fogadja el ezt teljesértéken a saját közösségének. Úgy érzi, hogy magatartásában és az azt szabályozó érték- és normarendjében mást (leginkább többet és értékesebbet) képvisel, mint amit a város mint közösség igényel és elvisel. A három típus a

diszharmonia intenzitásában és konkrét megjelenésmódjában különbözik egymástól.

Diszharmonikus viszony — distanciatartással. A distanciatartás a diszharmonikus viszony legenyhébb változata. Itt még nincsen szó szembenállásról, csupán különbözőségről. A várost, az abban kialakult érték- és normarendet nem fogadják el egészében, ugyanakkor a „különbözés” nem olyan mértékű és jellegű, ami kizárná a beilleszkedést, a város vonatkozási keretében végzett cselekvést.

Természetesen ennek a modellnek is több változata van. Az egyik egy kritikus-azonosuló viszony. Az ebbe a változatba tartozók látják és megfogalmazzák a város életének negatív mozzanatait vagy azok egy részét, ezzel együtt fogadják el a lehetséges környezetüknek. Elsősorban azon az alapon, hogy szemléletmódjuk tág horizontú: a fejlődés pozitív vagy negatív mozzanatait egyaránt országos vagy nemzetközi összefüggésekben szemlélik. Tevékenységük — megfogalmazott céljaikban is — arra irányul, hogy a negatív mozzanatokkal szemben a fejlődés tendenciáit segítsenek kiteljesíteni: „Én szeretem Baját. Itt élek, itt dolgozom, teszek is, amit tudok érte. De van egyfajta szűk patriotizmusa, amely valami sajátos áporodott szellemi levegőt, attitűdöt ad a városnak. Ez ellen tenni kell. Tenni kell érte, és érdemes tenni azért, hogy egy másfajta szemléletmód erősödjön meg, mert megvannak annak is a csírái...” (kulturális intézmény vezetője)

Az ilyen típusú distanciatartásra épülő magatartási stratégia leginkább humán értelmiségieknél fordul elő, s a megítélő kritika alapja gyakran valami némiképpen felsőbbbbséges nézőpont. A város jelenét nem annyira önmagához, múltjához, az elért fejlődéshez viszonyítja, hanem inkább elvont eszményeket,

ideálokat kér számon. Ugyanakkor — és éppen ez teszi ezt a típust alapvetően értékesé — tudatosan, programjaként vállalja a szellemi szint alakítása érdekében az értékek közvetítését: „...én hiszek abban, hogy misszió a TIT-előadás is, ha jó értelemben csináljuk. El kell menni mindenhová, ahová csak lehet. Valahol itt kezdődik egy kisváros kultúrája: gyárba menni, üzembe menni, könyvet ajánlani, könyvet adni a kézbe...” (könyvtárigazgató)

Van a distanciartatásnak olyan változata is, amely szavakban nem, csak a mindennapi cselekvések szerkezetében jelenik meg. Az ilyen magatartási stratégia szerint élő egyén a városhoz munkájával és csak munkájával, de munkájának egészével kötődik: olyan munkát és úgy végez, hogy az elismerést, a munka értékelését lényegileg helyben, a várostól kell megkapnia, és onnan is várja. De egyáltalán nem vesz részt a város közéletében, sem a valóságos — formális — közéletben, sem az ezzel gyakran összefonódó informális „társasági életben”. Nem mintha szemben állna vele, nem mintha elvetné (vagy megvetné) azt, egyszerűen csak a maga számára feleslegesnek érzi a részvételt. Ez a változat eléggé gyakori a műszaki értelmiségiek között, s bár kisebb, de nem elhanyagolható gyakorisággal fordul elő az orvosok és a pedagógusok körében is.

Végül, bár számban csekély, de jelentősége miatt nem elhanyagolható változat a városban élő alkotók egy részéé. Ebbe a modellbe azokat lehet besorolni, akik hivatásszerűen foglalkoznak valamilyen tudományos, művészeti vagy technikai alkotótevékenységgel. Hangsúlyozandó, hogy hivatásszerűen, nem feltétlenül foglalkozásként. A különbség az, hogy a hivatásszerűen végzett alkotótevékenység, bár lényegi, átfogó és meghatározó mozzanata az egyén egész tevékenységének, és ezen

túl kritériumnak tekintendő az is, hogy társadalmilag érvényes (elismert) alkotásokat eredményezzen, mégsem feltétlenül kenyérkereső munka. Legegyszerűbb példa a festőművész, akinek megélhetése forrását a tanári munka adja meg.

Az ő életük és tevékenységük rendező elve az alkotás. Ez eleve a külső — városon kívüli — szférákhoz köti őket; a városhoz való viszonyuk ebben a változatban ugyan konfliktusmentes, de többnyire külsődleges, distanciált. Van közöttük, aki valamennyire részt vesz a város életében, van, aki csaknem teljesen kívülálló; a lokális közösségre vonatkoztatott tevékenység azonban mindannyiuk számára voltaképpen mellékes jelentőségű. Ők inkább csak a városban élő értelmiségiek, kevésbé a város értelmiségije.

A diszharmónia következő típusában a viszony már ellentmondásosabb. Az *értékelés* (a város megítélése az egyén részéről) alapjában negatív, ez azonban cselekvésben nem realizálódik. Így mondhatjuk azt, hogy a következő típus: a *diszharmonikus viszony* — az *értékelés és cselekvés ambivalenciájával*. A diszharmonikus viszony lényege és belső tartalma itt: a város életéből elsősorban a negatívumokat emelik ki, ezt látják specifikumnak, meghatározó jellegűnek: „Biztos, hogy bármelyik városban vannak ilyen maffiaszerű szövevények, biztos, hogy van érdekszövetség, protekció. De az a durván nyílt dolog, amit itt tapasztal az ember, hogy csak az megy előre, aki valahova tartozik ... Aki itt létezni akar, annak valahova, valamelyik érdekszövetségbe, valamelyik társaságba tartoznia kell...” (középkorú gazdasági vezető férfi, pártvezetőségi tag)

Az ambivalencia éppen abban van, hogy az e típusba tartozók — hangsúlyozottan negatív véleményük ellenére — részt vesznek a város életében, cselekszenek, megbízatásokat vállalnak, ese-

tenként nem kis energiabefektetést igénylő feladatokat végeznek el. Kérdés, hogyan alakul ki, és miért marad fenn alkalmasint hosszú ideig is a cselekvés és a gondolkodás ambivalenciája? Az egyik legfontosabb mozgatórugó bizonyosan valami furcsa tehetetlenségi erő. Az ilyen ember ugyanonnan, ugyanarról az alapról indult, mint a lokálpatrióta első változata. De vagy a naiv hite volt kevésbé erős, vagy az intellektusa volt eleve fejlettebb, mindenesetre észrevette és érzékelte fejlődésünk kemény ellentmondásait. Ahhoz azonban már nem volt elegendő belső tartaléka — akár erkölcsi, akár szellemi értelemben —, hogy a hosszú távú célok változatlan megőrzésével, és azok elérése érdekében, az akut ellentmondások leküzdésére dolgozzon ki magának magatartási stratégiát. Szemében a negatívumok váltak átfogó és meghatározó jelentőségűvé, és ennek alapján saját korábbi hitét illúzióvá degradálja, és így az évek során a hit és lelkesedés — többnyire utólag teljességgel rekonstruálhatatlan folyamatok hatására megkopott, de a tevékenység megmaradt.

„Nézzé, nekem ez volt az életem, ez volt a fiatalságom. Most már nem hagyhatom abba. Van-e értelme vagy nincs, én nem kérdezem. Ha nem csinálnám, magamat köpném szembe. Azt, aki voltam. Amiért elindultam egy úton. Nem én lennék, ha nem csinálnám.” (nyugdíjas gazdasági vezető, korábban hosszabb ideig volt pártmunkás)

A kulcsot az utolsó mondat adja. Talán valóban ez a lényeg: a belső folytonosság, az önmagával való azonosság megőrzésének követelménye lehet a kettősség legerősebb alakító és fenntartó motívuma. Ilyen magatartásmodellű értelmiségit Baján meglehetősen számban lehetett találni, mégpedig főleg — természetesen — a középkorúak és foglalkozás szerint — egyáltalán nem

természetesen — leginkább a pedagógusok között. Az egyén és a város viszonyának lényege itt mindenestre a határozott, bár ebben a változatban még rejtett szembenállás. Éppen ennek, az itt latens tartalomnak a felszínre jutása, manifesztálódása lesz a következő típus lényege.

A diszharmónia mint ellentét: a nyilvánított kívülállás. Ez a típus több változatban volt megfigyelhető Baján. Az első az, aki egészen egyszerűen nem találta meg emberi közegét a városban, és ezért rosszul érzi magát, elkívánczik. A város társadalmát természetesen alapvetően negatívan ítéli meg, és ezért igyekszik teljesen kívül maradni, a saját mikrovilágába bezárkózni. Gyakran azonban negatív véleménye csak sajátos védekező reflex: emberi-társadalmi kudarcait magyarázza a külső tényezők kedvezőtlen voltával. Végeredményben azonban, ha igaza van a városról alkotott negatív ítéletében, ha nincs, a viszony valósága a kívül maradás.

„A bajai értelmiség zöme nem bajai. A többségük nem azonosul a várossal. Én magam sem. Szükség hozta kényszernek érzem azt, hogy én Baján vagyok. . . . Baja város, város, az igaz, de messze elmaradva a többi városhoz képest . . . Őrzi valamilyen módon ezt a kispolgárinak nevezhető légkörét, de ugyanakkor nem tudta magába olvasztani a betelepülőket, akik ide kerültek. . . . Nekem baráti kapcsolataim itt a városban nincsenek. A szabadidőmet, ami rendelkezésre áll, legnagyobb részét olvasással töltöm. Tavasszal némi kertészkedés, de inkább csak az olvasás az egyetlen. . . .” (fiatal főiskolai tanár)

A típus második változata a technokrata típusú szakemberé. Ő nem áll szemben a várossal, csak tisztán nyilvánítottan és néha meglehetősen látványosan kívül marad mindennapi életén. Igen hasonlít ebben a distanciartartóknak arra a változatára, akik nem

szavakban, hanem a mindennapi tevékenységek szerkezetében mutatják meg a distanciát. Az alapvető különbség közöttük az, hogy a kívülállók esetében maga a tevékenység sem a város dimenzióiban helyezkedik el. Olyan szakemberről — elsősorban műszakiakról, de esetenként orvosról, művészeiről, tudósról is — van itt szó, aki teljes tevékenységével a városon kívüli szférákhoz kötődik, értékelést és elismerést is onnan kell kapnia. Éppen ez a szakmai (munkatevékenységbeli) máshová orientáltság adja meg a nem szemben álló kívül maradás reális alapját. Mert a városnak szüksége van a jelenlétére, s ezért mintegy elnézik neki, hogy nem vesz részt a mindennapok életében.

A szakember itt jelzett viszonytípusa nyilvánvalóan eltér az átlagostól. Nem elsősorban számszerű értelemben — hiszen főleg a jellegzetesen technokrata típusú műszaki-közgazdasági értelmiségiek elég nagy számban találhatók —, hanem főként abban, hogy ez a magatartásmodell eltér az adott közegben kialakult normától, s többé-kevésbé elvárttól, ami Baján eléggé egyértelműen a lokálpatriotizmus valamilyen változata. Ettől a szakember viszonytípusa sok ponton eltér. Nála azonban az a helyzet, hogy ő, a város számára is valamiképpen (ha másként nem, presztízsszemponctokból) jelentős valós értékei és teljesítményei alapján *ki tudja kényszeríteni a toleranciát*. És ily módon képes — habár néha már „különcként” — mégis normálisan létezni a városban.

És éppen ez, a tolerancia kikényszerítése, nem sikerül a kívülálló típus harmadik változatának. Aki szintén szakember abban az értelemben is, mint amit az előbb láttunk. Eredményei sem feltétlenül kisebbek. Még az is lehetséges, hogy az elismerést — a külső, a városon kívüli szférákban — éppúgy megkapja. A különbség csak az, hogy ezek az eredmények és elismerések nem

jelennek meg a város mértékadó közvéleményében. Oka lehet ennek az is, hogy maga az eredmény vagy az elismerés formája nem olyan feltűnő, nem olyan látványos, amivel reprezentálni lehetne. (Az természetesen emlegetnivaló, hogy a városnak nemzetközileg jegyzett eredményeket felmutató csillagvizsgálója van, de ez inkább csak mosolyogtató, hogy a városban él az ország — talán Európa — egyik legjobb csigaszakértője.)

Előfordulhat persze az is, hogy egyszerűen csak maga az egyén képtelen arra, hogy eredményeit megmutassa, mintegy „bevigye a köztudatba”. Az eredmény ugyanaz. Megvalósul az átlagtól és elvárttól való különbözés, de a tolerancia kikényszerítésének lehetősége nélkül: az egyén magányossá és kitzasztottá válik. Magánya — és ez a lényeg — nem önként vállalt és keresett, hanem rákényszerített viszony. Érthető reakció részéről a megkeseredett szembenállás. Számosságát tekintve nem gyakori típus ez Baján. De ha csak néhány ember is, akkor is értékveszejtés. Értékek, értékes emberek ők, ezért szükséges, ha kevesen vannak is, külön változatba fogalmazni őket.

Az egyén és közösség (város) viszony diszharmonikus típusainak leírása után még egy harmonikus, bár az elsővel voltaképpen polárisan ellentétes, mert ellentétes értéktartományon megvalósuló típust kell leírni.

Negatív harmónia: közöny és cselekvő provincializmus. Két merőben különböző viszonyról van itt szó. Ami mégis összekapcsolja őket; az annyi, hogy mindkettő „harmonikus” abban az értelemben, hogy az egyén elfogadja, saját adekvát életterének tekinti a várost. De negatív ez a harmónia, mert az elfogadás szigorúan a jelen állapothoz, nem pedig a szükséges, lehetséges és kívánatos fejlődéshez kötődik.

A közönyös viszony a jelen helyzetnek a szó legegyszerűbb, minennapi értelemben vett elfogadását jelenti. Az életvitel domináns színterévé itt a magánszféra válik. A város mint topográfiai tér és mint közösség annyiban és csak annyiban bír jelentőséggel, hogy teret és lehetőséget ad a magánszféra lehető kiteljesítésére. Egyik változatának középponti értéke és rendező elve a fogyasztás. E magatartási stratégia objektív alapja az, hogy a gazdaság fejlődése megteremtette az anyagi javak viszonylagos bőségét; legalábbis olyan szinten, amelyen már érdemes és lehetséges egy befelé forduló „életélvező” életvitelt kialakítani. Az ezen az elven felépülő magatartás természetesen — közvetlenül társadalmi értelemben véve — nem cselekvő. A munkát — beleértve a főálláson kívüli pénzkereső tevékenységet is — becsülettel elvégzik, de a város közéletében, társadalmi életében gyakorlatilag egyáltalán nem vesznek részt.

A közönyös viszony másik konkrét megjelenésmódja is a magánszféra dominanciájára épül, de — éppen csak árnyalatnyi — megkülönböztető jéggye *a munkához való sajátos viszony*: az (értelmiségi!) tevékenység teljesen külsődlegesként végzése; a mechanikus „hivatalnok” típusú munkavégzés. Ami — hangsúlyozandó! — nem morális kérdés. Ez a magatartásmodell az adaptív döntési logikájú, végrehajtásra orientált szerkezet jellegzetes terméke. Az e változatba tartozó egyének képzettsége vagy képességei és/vagy hatáskörének korlátozottsága folytán nincsenek (vagy nem lehetnek) önálló elképzelései, céljai. Nem tehet mást (vagy nem képes mást tenni), mint hogy végrehajt. A munka lényegi elidegenedettsége szükségszerűen alakítja ki a két szféra — a munka és a magánélet — elkülönülő szakadtságát, és ezt a helyzetet az ebbe a változatba tartozók a magánélet dominanciába emelésével oldják fel. Viszonyuk tehát a városhoz

harmonikus, mert relatíve elégedettek az éppen meglevővel, de ez a harmónia itt is negatív, mert a városért, a város társadalmának fejlődéséért saját elhatározásból semmit sem tesznek.

A közönyös viszony típusának mindkét változata egyébként — főként a megjelenés felszíni formáit (mint pl. a szabadidő eltöltési módjait) tekintve — a bajai kispolgár modelljének egyenesági leszármazottja.

A cselekvő provincializmus lényege szerint az aktív negativitás.

Megmutattuk, hogy a város történetének és jelenének is — történeti s egyéb okokból szükségszerűen — megvannak a maga negatív mozzanatai. (Elegendő itt csak néhányra utalni: ilyenek az értelmiségben jelenlevő önelkülönítő tendenciák, az informalizmus, a kapcsolatok hierarchikus rendeződése stb.) Ezek a mozzanatok kitermelnek olyan érdekszerkezeteket, amelyek lényegi tartalma a *melevő viszonyok konzerválása*. Előfordul, hogy az egyén úgy véli: bármilyen változás, fejlődés veszélyezteteti (veszélyeztetheti) akár a formális, de főleg az informális szerkezetben elfoglalt kedvező pozícióját. Ez a veszélyeztetettségérzés lehet valóságos; ha ugyanis az egyén kitüntetett pozícióját kizárólag vagy elsősorban egy informális szerkezetben való jelenlétének köszönheti, akkor minden olyan változás, amely az informális szerkezet zárt rendjét megtöri — és ilyen változás pl. az is, ha az adott érdekeltségi szférába kívülről, mondjuk felső kinevezéssel, egy új embert léptetnek be — az egyén pozícióját veszélyezteti. Lehet az érzés irreális is (amikor csak azt hiszi, hogy a változás veszélyes volna számára, holott nem az), a dolog lényege szempontjából ez teljesen mellékes. A lényeg: a tudatosult primer érdek az éppen melevő viszonyok konzerválásához fűződik. Erre irányul tehát a cselekvés is.

Provincializmusnak minősíthető ez a viszony, mert nem a fejlődésre, hanem a meglevő változatlanul tartására; tehát önmagára irányul. És cselekvő, mert nem egyszerűen tudomásul veszi és rendben levőnek tekinti a meglevő, valamiképpen és valamilyen mértékben valójában torzult viszonyokat, hanem — tudatosan vagy ösztönösen, naivul vagy cinikusan — kihasználja a városfejlődés ellentmondásait, és aktívan cselekszik a számára kedvező viszonyok fenntartása érdekében.

A cselekvő provincializmus legjellemzőbb magatartási stratégiája egy dzsentroid elemeket is örökítő-újratermelő modell, amelynek formaalakulásába erőteljesen belejátszanak a felszabadulás előtti „úri” mentalitás egyes vonásai. Formaalakulásába, mondom, mert sokkal inkább a jelen szerkezet és a társadalomfejlődés belső ellentmondásaiból kinövő új fejlemény ez, amely jobb híján nyúl vissza az „úri középosztály” mintáihoz.

Az e stratégia szerinti életvezetésű értelmiségi ugyanis úgy ítéli meg — és ennek megfelelően cselekszik —, hogy pozíciója folytán meghatározott előjogok illetik meg, illetve a pozíció alkalmas meghatározott előnyök megszerzésére. Mégpedig korántsem csak anyagi előnyökre kell itt gondolnunk. Számára éppily fontosak mindazok a szimbolikus javak, amelyek alkalmasak a kitüntetett helyzet reprezentatív felmutatására (nyilvánítására). Cselekvéseinek alapotívuma az egyéni érdek. A vele azonos stratégiát követők szűkebb közegének csoportérdekét is csak addig fogadja el és képviseli, ameddig az egyértelműen elősegíti — közvetlenül vagy közvetve; lásd szimbolikus tökefelhalmozás — egyéni érdekének jelenbeli vagy jövőbeni érvényesítését.

Végeredményben minden cselekvésének két, voltaképpen egybefonódó célja van: a pozíció adta kitüntetett helyzet

nyilvánítása és érvényesítése, valamint a helyzete kitüntetettségét létrehozó (megengedő) viszonyok konzerválása, változatlanul tartása.

A modell létének feltétele természetesen a hasonló stratégiát követők *csoportjának* a megléte. Szűk, de megfelelő pozícióval — hatalommal — rendelkező emberek csoportjának kell ennek lennie, amelyben a konkrét foglalkozás nem sokat számít. Csak az a fontos, hogy egyrészt az egyén mögött álljon egy olyan, általa kellőképpen befolyásolható gazdasági vagy nem gazdasági intézmény, amelynek közvetítésével az illető maga is képes a többiek számára előnyöket nyújtani, másrészt szükséges, hogy az egyén jelen legyen az informális kapcsolatok hálózatában. A „belső körben”, de legalább a „holdudvarban” e két feltétel — és természetesen a megfelelő személyiségképlet — együtt állása esetén regisztrálhattuk ezt a magatartási modellt.

Kérdés, mennyire gyakori típus ez Baján? Bizonyosan ezt a legnehezebb megbecsülni. A lényeghez tartozik ugyanis, hogy ezt a fajta mentalitását nem nyilvánítja még szűk, minden bizonnyal egyetértő és hasonló módon cselekvő barátai körében sem. Közvetett módon: mások elbeszélései és az események, történetek figyelmes szemlélése alapján lehet következtetni meglétére is, meg arra is, hogy előfordulási aránya sem elhanyagolható.

Elemzéseinkben a kemény gazdasági tényektől elindulva eljutottunk a másik véglethez, a társadalmi tudat egy sajátos objektivációs rendszerének, az értelmiségi magatartási modellek leírásához. Ami még hátra van, az nem lehet más, mint az eddig mondottak valamilyen összefoglalása.

V. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

A Bajáról írott esettanulmány egy hosszabb távra tervezett munka első szakasza volt. A távolabbi cél: a társadalmi struktúrára vonatkozó kutatások rendszerébe illeszkedve megvizsgálni a magyar kisvárosok társadalmi fejlődését és ezen belül a városok értelmisége szerkezetének változásait. Amikor tehát összefoglalom a bajai értelmiség fejlődésében és jelen állapotában mutatkozó legfontosabb jellemzőket, egyidejűleg meg kell kísérelni továbbgondolni azokat. Vajon a Bajáról tett megállapítások érvénye, ha természetesen csak hipotetikus jelleggel is, kiterjeszthető-e más kisvárosokra?

Annyi bizonyos, hogy Baja a magyar kisvárosfejlődés egyik sajátos típusát képviseli. A fő jellemzők: viszonylag hosszú városi múlt, aránylag korai, de hamar befulladás-visszamaradó polgárosodás, a dinamikus iparfejlődési periódusokból való kimaradás és csak az utóbbi 10-15 évben erősebb nekilendülés. Ez a típus (amely egyébként inkább a Dunántúlon található meg; Sopron, Kőszeg bizonyosan ilyen, de talán ide sorolhatók olyanok is, mint Esztergom, Pápa, Mosonmagyaróvár stb.) alaposan különbözik az Erdei Ferenc által leírt alföldi tanyás mezővárosok fejlődésétől, amelyeknek mind történeti útja, mind a felszabadulás utáni fejlődése más nyomvonalakon haladt.

Megint másfajta menetet kell hogy mutasson a tőkés fejlődés fővonalában haladó városok fejlődése; Ózd, Salgótarján, Tatányi. Külön típust képeznek a felszabadulás utáni tudatos városfejlesztési politikával kialakított szocialista városok: Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Leninváros. És természetesen egészen sajátos képleteket hordoznak a megrekedt fejlődésűek. Az átfogó igényű vizsgálatoknak körültekintően számba kell vennie mindazokat a gazdaság- és társadalomszerkezeti, gazdaság- és társadalomtörténeti tényeket, amelyek ezeket a típusokat elkülönítik és meghatározzák.

A Baja fejlődésének nyomon követése során kirajzolódó összefüggések érvénye nyilvánvalóan elsősorban a vele azonos típusba tartozó városokra terjeszthető ki komolyabb valószínűséggel. De úgy tűnik, hogy némelyek közülük, ha több-kevesebb módosulással is, más típusú városokra nézve is megállnak. Ebben az összefoglalásban az e városok kisebb-nagyobb körére általánosíthatónak látszó mozzanatokot emelem ki.

Választott szempontom szerint az egyik legfontosabb kérdés kétségtelenül az volt, hogy milyen a bajai értelmiségnek a város társadalomszerkezetében való elhelyezkedése. A válasz egy belsőleg ellentmondásos kép rögzítése lehetett: a lényeg, a társadalmi helyzet (helyzetazonosság) az értelmiséget egyértelműen egy meghatározott *társadalmi réteggé* határozza meg, a jelenségvilág, a „társadalmi megformáltság” azonban más képletű, nem ennek a lényegnek az adekvát tükröződése, kifejeződése. Vagyis nem lehetett egyértelmű, egyetlen elv konzekvens alkalmazása segítségével megfogalmazott választ adni a kérdésre. A válasz egyszerre igen és nem, s mindkettő egyformán igaz, mindkettő egyaránt valóságos folyamatokat és jelenségeket fejez ki.

Ha végiggondoljuk a többi megállapítást is, amit Baja értelmiségéről elmondottunk, fel kell figyelni arra, hogy valamennyi lényeges kérdésben egyszerre kellett kimondanunk igeneket és nemeket; a bajai értelmiség milyenségét valamennyi lényeges szférában egymásnak ellentmondó meghatározások együttes fennállása jellemzi. Nyilvánvaló: egymástól nem függetlenül. A társadalomszerkezeti elhelyezkedés nemcsak az elemzés központi kérdése: éppen azért lehet az, mert meggyőződésem szerint a *valóságos viszonyok* gyűjtőpontja. A gazdaság- és (általánosabb) társadalomszerkezeti meghatározók benne sűrűsödnek össze, és ezáltal ez a viszonyrend az, ami az értelmiségi lét egyéb szféráit közvetlenül alakítja. Így azok a részmozzanatok, amelyeket a következőkben kiemelek, egymással szoros kapcsolatban állnak.

Vegyük elsőül az *érdekstruktúra* kérdését! Több oldalról és részleteiben is láttuk, hogy a város értelmiségének nagyobbik része lényegi egzisztenciális (munkahelyi és szakmai) érdekeivel sokféle külső (városon kívüli) centrumhoz kötődik, mégpedig a függőségi viszonyok párhuzamos-független láncolataival. A dolog lényege így nemcsak abban van, hogy külső centrumokhoz, hanem legalább ennyire abban, hogy sokféle, egymástól relatíve független centrumhoz. Az érdekek erővonalai külön-külön irányokba mutatnak. A városban csak néhány olyan kisebb értelmiségi csoport van, amelyen belül komolyabb érdekazonosság kimutatható (orvosok, pedagógusok egy része), azonban ezek is elkülönültek egymástól. *Az érdekstruktúra egyik következménye tehát a divergencia*, ami többek között tagoltságban, a kapcsolatok szakmaspecifikus rendeződésében, esetenként széthúzásban, az együttműködésre való képtelenségben jelentkezik.

Ennek ellentételeképpen ott van az érdekszerkezetében az értelmiségek összetartozásának igénye és szükséglete. Megjelenik a maga elvontságában, nehezen konkretizálhatóságában az általános „értelmiségi érdek”, aminek tartalma talán csak annyi, hogy értelmiséginek lenni még ma is, legalábbis a közvélekedés szerint, kiváltságot, bizonyos értelemben kintüntetett helyzetet jelent. Az „értelmiségi érdek” tehát: a kiváltságos-kitüntetett helyzet biztosítása vagy legalábbis a helyzet látszatának fenn-tartása. Ez minden értelmiséginek közös érdeke, ennek eredménye az *önelkülönítő különbözés*. Ez az „értelmiségi érdek” ugyan nem valóságos, mert nem a lényegét fejezi ki, nincs komoly gazdasági (s ezt kifejező, erre épülő valóságos érdekalapja, de reális, mert a társadalmi élet mindennapjaiban *ténylegesen működő, cselekvéseket és magatartásformákat, magatartási stratégiákat szabályozó erő*.

Ha most már azt kérdezzük, vajon mennyire valószínű az érdekszerkezet ilyen ellentmondásainak megléte más kisvárosokban, nem adhatunk egyértelmű választ. A kisvárosok többségének gazdaságszerkezete (munkahely- és szakmaszerkezet) nagyjából éppenannyira tagolt, mint a bajai. Az érdekek divergenciája tehát hasonlóképpen feltételezhető. Az értelmiség önelkülönítő egységességének tendenciái azonban valószínűleg erősen függnék a város fejlődési típusától. A nagy hagyományú, erős városi múlttal rendelkező településeken várhatunk erősebb, a történeti fejlődésben kiforralt és a bajaihoz hasonló módon áthagyományozódott szerkezetiséget, míg az újabb fejlődésű városokban a divergens tendenciák meghatározó jellege a valószínűbb.

Részben az érdekszerkezet, részben közvetlenül a társadalomszerkezeti helyzet tudati tükröződése az értelmiség *helyzetérzé-*

kelése, önmagáról (és más társadalmi rétegekhez való viszonyáról) alkotott képe. Ami megint — ez nem lehet meglepő — teljesen ellentmondásos. A helyzetértékelés ugyanis egyszerre mutatja az elkülönülést és az azonosságot. De a két ellentétes meghatározás itt sem azonos alapra épül. Az elkülönülés érzése és tudata valóságos különbözőségeket tükröz. A munka, a létviszonyok, az érintkezési módok különbözőségét, a kapcsolatok és lehetőségek különbözőségét. Olyan különbségrendszert, amelyet a nem értelmiségiek is pontosan felfognak és visszaigazolnak. Ezzel szemben az azonosság, a nem értelmiségiekkel való szoros kapcsolat — ahogyan az Baján megfigyelhető volt — többnyire pusztán ideologikus tételezettségű illuzórikus hamis tudat. Valamiképpen ez is reális: abban például, hogy cselekvések — „akciók” — indulnak ki belőle. De bármennyire is eltérő alapon épülnek fel, végül is mindkettő azonos szinten elhelyezkedő tudati jelenség; együttállásuk jellegzetes és kifejtett ambivalencia. Ez az ambivalencia az értelmiség helyzetértékelésének a lényege.

Végül a bajai — s itt mindjárt megkockáztatjuk az általánosítást: a kisvárosi — *értelmiség funkciórendszerének* egy lényegi belső ellentmondásáról kell szót ejteni. Az értelmiségről szólván nem lehet a fogalmat pusztán kvantitatív jellemzőkkel leírható, statisztikai kategóriaként kezelni. Az értékelő elemzésben mellőzhetetlen a minőségi, értékkritériumok alkalmazása is. A legáltalánosabb megfogalmazásban azt várjuk el — s ez a követelmény megjelenik a legmagasabb szintű politikai dokumentumokban is —, hogy az értelmiség, mint réteg, és az értelmiségi, mint egyén, magas fokú szakmai és általános műveltséggel, valamint erre épülő szellemi kapacitással rendelkezzen, és ezt a kapacitást a társadalom fejlődésének az érdekében működtesse.

Ez közelebből azt (is) jelenti, hogy az értelmiségi minőség (egyik) legfontosabb rendező elve és alapvető értéke a *kreativitás*. A szellemi nyitottság, az új ismeretek és értékek befogadására való hajlam s a mindig új ismeretek alkotó felhasználása.

Csakhogy a kisvárosok jelenlegi gazdasági és politikai-közeleti szerkezetében az ott élő értelmiségiek többségének a tevékenysége végrehajtásra orientált. Senki sem vitatja el tőlük az alkotás jogát. Csak éppen tevékenységeik szerkezete úgy alakult, hogy mindennapi munkájuk nem a munka tárgyához való alkotó viszonyt, hanem a pontos végrehajtást kívánja meg.

Ebben az ellentmondásban már nemcsak egy részmozzanatot látok. *Itt maga a lényeg: az értelmiség értelmiségi mivolta kérdőjeleződik meg.* Szóltam — Erdei Ferenc nyomán — a kisvárosok településszerkezeti helyzetéről, a „mellékboldoghelyzet” ellentmondásairól. Megmutattam — a Tanácstörvény segítségével, tehát eleve nemcsak Bajára vonatkozó érvennyel — az önállóság (önkormányzat) kemény korlátait. Rámutattam a város — a kisvárosok — gazdálkodásának tulajdonképpeni kiszolgáltatottságára. Mindezek alapján bizonyítani igyekeztem, hogy mennyire nem lehet a városban valóságos politikai közéletet kialakítani. Ebben a feltételrendszerben dolgozik az értelmiség, és szükségszerű, hogy ez a feltételrendszer az értelmiségi funkciók (az értelmiségi lét) megvalósulását is csak korlátozottan, és csak egyes elemeiben engedi meg.

Ezeket a tendenciákat a kisvárosokra nézve többé-kevésbé általánosnak gondolom. Az ellentmondások konkrét megvalósulási formái, a különböző tényezők egymáshoz viszonyított arányai azonban, a történeti utaktól és a jelen szerkezetektől függően, várostípusonként nagyon különbözőek lehetnek. Ez az, amit a további kutatásoknak fel kell deríteniük.

VI. MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

A bajai esettanulmány, ha mindenképpen meg akarjuk határozni, hogy a szociológia melyik ágazatába tartozik — és erre azért van szükségünk, mert az alkalmazott módszereket is nagymértékben meghatározza —, leginkább a community study, a közösségkutatás körébe sorolható. Az irányzat klasszikus műve a Lynd házaspár Middletownja.¹¹⁷ Ezt a munkát, valamint az irányzatot kézikönyvszerűen leíró összefoglaló művet¹¹⁸ elsősorban módszertani szempontból használtam.

Bell és Newby hangsúlyozzák: „A közösségkutatás mint módszer olyannyira változatos és sokféle (eclectic), és olyannyira meghatározza a kutatás tárgya, hogy sokan kétségbe vonják, vajon van-e egyetlen közösségkutatási módszer. Úgy látszik, annyi közösségkutatási módszer van, ahány közösségkutatás.”¹¹⁹ Mindenesetre ők is, Lyndék is elsődleges fontosságúnak tartják, hogy a kutató minél hosszabb időt töltsön, minél jobban

¹¹⁷ Lynd—Lynd, *Middletown: A study in Contemporary American Culture*. New York, 1929.

¹¹⁸ C. Bell—H. Newby, *Community studies*. Georg Allen-Unwin Ltd., London, 1971.

¹¹⁹ Uo. 54.

jelen legyen a közösség — a város — életében. Baján ezt csak korlátozott mértékben sikerült megvalósítanom. Egybefüggően hosszabb időt nem tudtam a városban tölteni; két éven át jártam oda viszonylag rendszeresen 3-5 napos időszakokra. Ez semmiképpen nem volt elegendő arra, hogy mintegy „beépülve” a város értelmiségi társadalmába, egészen belülről próbáljam rögzíteni és elemezni a jelenségeket és folyamatokat, de egy év után már elég sok és elég jó ismerősöm volt ahhoz, hogy viszonylagos biztonsággal érzékelhessem az informális struktúrákat is.

Módomban volt részt vevő megfigyelőként — ha ezt a fogalmat eléggé tágan értelmezzük — jelen lenni baráti-társasági összejöveteleken, valamint közügyekről, de informális keretekben folyó tárgyalásokon stb. is. Az egész tanulmányon, a más módszerekkel nyert adatok értékelésén-elemzésén végigvonul tehát — szándékom szerint — a személyes tapasztalatok és élmények értelmezést segítő és motiváló hatása. A kutatás tárgya által meghatározott, ebben az esettanulmányban alkalmazott egyéb módszereket az alábbiakban veszem sorra.

a) A két világháború között a városban élt és dolgozott értelmiség belső szerkezeti sajátosságainak részletezőbb elemzéséhez igen kevés és hézagos adatforrás állt rendelkezésemre. Ezért saját adatgyűjtést kellett megpróbálni, hogy legalább néhány olyan adathoz, amelyet egyébként kérdőívből szoktunk megtudni, hozzájuthassunk. Első lépésként különböző listákból (Tiszti Cím- és Névtár, Pénzügyi és Kereskedelmi Compass, Gazdacím-tár, iskolák és egyéb intézmények évkönyvei, illetve időszakos kiadványai, levéltári anyagok) összegyűjtöttük — pontosabban kartonokra tettük — a harmincas években Baján dolgozó értelmiségiek névjegyzékét. Pontos évszámot a

különböző adatforrások különböző évekre vonatkozó adatai miatt nem jelölhettem ki. Mindenekelőtt valamelyes támpontot kerestem arra, hogy az így létrejött lista mennyire reprezentatív. Foglalkozási kategóriánkénti összehasonlítást végeztem a statisztikai adatok rendelkezésre álló bontásai és egyéb kategorizálási nehézségek miatt csak a közigazgatás és szabadfoglalkozásúak alcsoportjaiban. Az értelmező adatokat tartalmazó kartonok és az 1930-as népszámlálás adatainak összevetését a 28. táblázat mutatja.

Az arányok elegendően pontos egymáshoz közelítése megengedi tehát, hogy kartonjaink adatait megbízhatóan reprezentatívnak tekintsük. (Feltételezve, hogy a táblázatban nem szereplő értelmiségi foglalkozásúak — mérnökök stb. — is a valósághoz hasonlóan közeli arányokban szerepelnek a kartonokon.)

A kartonokon szereplő nevekhez megkísértem életrajzi adatokat hozzárendelni. Felhasználtam a különböző életrajzi

28. TÁBLÁZAT

Az értelmiség megoszlása foglalkozási kategóriák szerint

Foglalkozási kategóriák	Népszámlálás		Kartonok	
	fő	%	fő	%
Közigazgatás	230	45	139	34
Bírák, ügyészek	16	3	30	7
Ügyvédek, jelöltek	50	10	54	13
Egyháziak	14	3	11	3
Pedagógusok	120	23	87	22
Orvos, állatorvos	57	11	55	14
Egyéb közszolgálati	28	5	30	7
Együtt	515	100	406	100

lexikonokat, egyéb leírásokat (pl. Rapcsányi Jakab idézett művének végén közel 400 névből álló életrajzi adatgyűjteményt közöl). Ezen a módon, tehát az írásos források felhasználásával, azonban csak igen kevés névhez sikerült adatot gyűjteni. Ezért azt a módszert választottam, hogy felkerestünk idős, pályafutásuk egészét vagy nagy részét Baján töltött értelmiségieket, és az ő ismereteik és emlékezetük alapján vettük fel az adatokat. (Ezt a munkát dr. Hamvas József, nyugdíjas tanácsitkáár, aki maga is született bajai, közigazgatási pályáját már a harmincas évek végén kezdte a városban, végezte el.) Ily módon csaknem teljes adatsorhoz jutottam a következő mutatókban: születés helye (Baja — nem Baja relációban; gyakori a nem bajaiak között a behatároltabb Bácska megjelölés), mikor (az életpálya melyik szakaszában) került a városba, házastársa foglalkozása és születési helye (utóbbi természetesen szintén Baja — nem Baja relációban), a későbbi életút és a gyermekek sorsa (foglalkozása és lakhelye). Kértünk, de nem kaptunk adatokat — mert az adatközlők többnyire azt nem ismerték — a származásra is. Ezeket az adatokat a szövegben a „kartonok adatai” vagy (többször) „életrajzi adatok” megjelöléssel emlitem. (A teljes adatsort a 7. melléklet tartalmazza.)

b) Az értelmiség vagyoni-gazdasági helyzetének, valamint a város „vagyoni elitjének” elemzéséhez használtam a virilisták (legtöbb adót fizetők) jegyzékeit. Ezekből okmányyszerűen — a levéltárban — kettőt sikerült megtalálni: az 1931-es és 1940-es év jegyzékeit; szerencsére a vizsgált korszak két szélső pontján, tehát megfelelően használhatóan. A jegyzékeket az elemzésekben különböző módokon használtam: részben az összes virilista foglalkozás szerinti elemzését végeztem el, részben a 100 legtöbb adót fizető adataival dolgoztam. Ez utóbbiról annyit kell

megjegyezni, hogy az első 100 kiválasztását az eredeti lista sorrendje alapján végeztem, ahol a sorrendet az ún. kétszeresen számolt adó alapján állapították meg. (Ez azt jelenti, hogy a diplomával rendelkezők és néhány egyéb kategória — vitézek, tűzharcosok — ténylegesen fizetett adóját a jegyzékbe való felvétel, illetve az azon belüli sorrend szempontjából kétszeresen vették.) Ez az első 100 között kissé megnöveli az értelmiségiek arányát és csökkenti az iparosokét — kereskedőkéit; az eltolódás azonban nem jelentős. A virilistákra vonatkozóan ugyanúgy vettük fel az életrajzi adatokat, mint azt az *a)* pontban leírtam.

c) Kontrollanyagként kívántam használni az értelmiségiek Baján kötött házasságainak elemzését. Az adatfelvételt a házassági anyakönyvből végeztük el. Négy korszakra vonatkozóan a kijelölt években kötött valamennyi házasság, amelyben az egyik fél értelmiségi volt, adatait gyűjtöttük ki. A négy korszak évei: I. korszak: 1905—1908, 1915, 1917; II. korszak: 1927—1932, 1942, 1943; III. korszak: 1946—1948, 1950—1953; IV. korszak: 1958, 1961—1962, 1968, 1970—1972. (A kigyűjtést, az adatok kódolását és a nyers elemzések nagy részét az ELTE BTK 1977-ben végzett szociológiai szakos hallgatói végezték.)

d) A ma Baján élő értelmiségiek vizsgálatához egy rövid, voltaképpen csak kemény adatokat rögzítő *kérdőívet* használtam (lásd a fejezet végén). Az adatfelvétel postai, önkitöltős módszerrel történt, egyszeri megkereséssel, tehát ismételt — sürgetőlevél nélkül. Teljes körű adatfelvételt terveztünk. A címlistát a következő módokon állítottuk össze: *a)* Ahol ez rendelkezésre állt — pedagógusok, orvosok, tanács- és pártapparátus, bíróság, ügyészség stb. —, hivatalos jegyzéket szereztünk be az ott dolgozó értelmiségiekről. *b)* A jelentősebb vállalatok és intézmények személyi nyilvántartásaiból megbízot-

taink gyűjtötték ki a címeket. c) A kisebb intézményeket és gazdálkodó egységeket levélben kértük, hogy közöljék a náluk dolgozó diplomások és vezető (osztályvezető vagy annál magasabb) beosztású dolgozók címét.

Ily módon összesen 1670 kérdőívet küldtünk ki, ebből kitöltve visszaérkezett az adatfeldolgozás megkezdéséig 1035 (61,9%). (22 kérdőív érkezett vissza rossz cím miatt, 42 kérdőív késve érkezett, már nem tudtuk a feldolgozásban felhasználni). A visszaérkezési arány elegendően magas ahhoz, hogy az eredményeket megbízhatónak tekinthessük. A megbízhatóságot ellenőriztem a teljes lista és a válaszolók megoszlását nem és beosztás szerint. (Azért a beosztást használtam és nem a foglalkozást, mert a beosztás kódrendszere lényeges információkat tartalmaz a foglalkozásra nézve is, így azt pontosabb összeállítási alapnak tekintettem. Az arányokat a 29. táblázat mutatja.

29. TÁBLÁZAT

A teljes címlista és a válaszolók megoszlása nem és beosztás szerint, %

Beosztások	Címlista		Válaszolók	
	férfi	nő	férfi	nő
Vezető, párt, tanács	1,6	0,4	3,1	0,5
Vezető, ipar (osztályvezető és magasabb)	11,7	3,5	16,4	6,7
Vezető, mezőgazdaság	7,6	1,3	9,4	0,5
Vezető, oktatás, egészségügy, kultúra	6,2	5,1	9,7	9,6
Párt-, tanácsi apparátus, nem vezető	2,5	1,6	1,9	1,7
Ipar, nem vezető	28,3	13,6	17,3	8,1
Mezőgazdaság, nem vezető	13,4	4,2	8,8	3,8
Oktatás, egészségügy, kultúra	20,7	62,5	17,7	57,2
Egyéb és besorolhatatlan	7,8	7,7	14,7	11,0
Együtt (N = 100%)	(984)	(664)	(617)	(418)
A nemek szerinti arány	59,7	40,3	59,6	40,4

A megoszlások ezúttal is elég közeliek egymáshoz ahhoz, hogy a válaszolók adatait Baja értelmiségének adataiként kezelhessük. A kódutasítás részletezését, részben mert viszonylag egyszerűen kezelhető kemény adatok feldolgozásáról van szó, részben mert a legszükségesebbeket a szövegben közöltem, nem tartom szükségesnek. Az adatokat számítógépen dolgoztattam fel. A gépi programban eleve szerepelt néhány statisztikai próba, az adatokat csak abban az esetben használtam, ha a próbák szignifikáns összefüggést jeleztek (0,99-es valószínűségi szinten).

A kérdőív jelentősebb adatai közül a *gyermekekre* vonatkozókat az elemzésben nem használtam fel. Ugyanis az összes gyermek kétharmada általános iskolás vagy kisebb, a maradék egyharmad pedig kevés ahhoz, hogy foglalkozásaikból mobilitási tendenciákra következtessünk.

e) 1973-ban a gyöngyösi Művelődési Központ Szociológiai Szakkörének tagjaival egyhetes nyári táborozás keretében Baján dolgoztunk. Kutatásunk témaköre az értelmiségiek társas kapcsolatainak felmérése volt. A szakkör (középiskolás) tagjai részben a kérdőíves kikérdezést végezték, részben a témára vonatkozó kötetlen beszélgetéseket folytattak. Itt a kérdőív adatait használom. Ezeken a demográfiai és az életútra vonatkozó adatokon kívül kérdeztük a rokoni, szomszédsági, baráti, társasági kapcsolatok adatait. Az idézett adatokra vonatkozó kérdések a következők:

— Mikor volt Önöknél utoljára ilyen baráti (családi) összejövetel, és kik vettek azon részt? (Csak a foglalkozás megjelölését kértük.)

— Mikor és hol volt Ön utoljára ilyen összejövetelen, és kik vettek azon részt?

— Most azt kérjük, hogy közeli barátairól mondjon el néhány dolgot: foglalkozás, életkor, lakhely, honnan ered a barátság!

— A felsorolt baráti kör mennyire egyezik meg házastársa baráti körével? (Nincs házastársa; a baráti körük teljesen azonos; vannak közös barátaik is, de házastársának vannak más barátai is, a baráti körük teljesen különböző; házastársának nincsenek barátai)

— Az előzőkhöz hasonlóan, kérjük, sorolja fel (természetesen barátain kívül) azokat az ismerőseit, akikkel rendszeresen szokott találkozni, beszélgetni, társaságban összejönni, de nem tekinti őket közelebbi, bizalmas barátainak. (Foglalkozás, életkor, honnan származik az ismeretség)

A mintaválasztást itt a választói névjegyzékek alapján végeztük el oly módon, hogy az értelmiségiek közül minden kilencedik nevet írtuk ki. A válaszmegtagadások, sikertelen felkeresések után alakult ki a szövegben jelzett 10%-os minta.

f) A kétéves rendszeres bajai tartózkodások egyik fő tartalma intenzív interjúk készítése volt. Az interjúk fő témakörei az életút, a városról, a város vezetéséről kialakított vélemény, a közelet és közeleti szerepvállalás kérdései, a társadalmi beilleszkedés, a szabadidő-eltöltés, a társas kapcsolatok, a kisváros—nagyváros egymáshoz való viszonyáról kialakított vélemény voltak. Összesen közel 50 interjú készült, néhány alannyal több ízben is beszéltem. Az interjúk nagy részét magnetofonra vettem, néhány esetben — az alany elzárkózása miatt — kénytelen voltam kézzel jegyzetelni. További 30 interjút készítettek számomra — természetesen az általam adott részletes interjúvázlat alapján — munkatársaim, és ugyancsak ők folytatták le az interjúkat a nem értelmiségiekkel (főként munkásokkal) is. (Közel 40 interjú.) Az interjúkat — természetesen a magnetofon-

nal készültek — kvalitatív típusú tartalomelemzéssel elemeztem. (A kategóriaszótárt — bonyolultsága és terjedelmessége miatt — nem tartom szükségesnek közölni.)

g) A fentiek mellett egyéb, kisebb jelentőségűeknek bizonyult módszereket is használtam. Átnéztem a harmincas évek helyi sajtójának anyagait. Közvetlenül felhasználható anyagot alig találtam; többnyire olyan adatokat, amelyek más, megbízhatóbb forrásokból is rendelkezésre álltak. A város szellemi légköréről lehetett benyomásokot nyerni; a pontosabb elemzéshez itt is tartalomelemzésre lett volna szükség, de az átnézett anyagok alapján ez a munka nem hozott volna a ráfordítással arányos eredményt. Használtam a bajai levéltár anyagait. A város teljes levéltári anyagát Kecskeméten, a Megyei Levéltárban, annak elkülönített részeként tárolják. Az anyag rendkívül hiányos, a többszöri költöztetés (először Pécsre, onnan Kecskemétre) következtében igen sok irat elkallódott, a meglevő anyag alig rendezett (megbízható katalógusa nincs). Így csak nagyon korlátozott mértékben tudtam használni. Átolvastam a Városi Tanács és vb-ülések jegyzőkönyveit, mint erre a szövegben utaltam, rendkívül kevés felhasználható információt nyertem belőlük. Főként az értelmiségi mentalitás, a magatartástípusok elemzése során hasznosítottam szépirodalmi anyagok tanulságait is.

Az alkalmazott kérdőív

1. A megkérdezett

neme: férfi — nő szül. éve: szül. helye:

2. Legmagasabb iskolai végzettsége:.....
 Ha egyetemet, főiskolát végzett:
 a) Intézmény:.... a végzés éve:....
 b) Milyen módon végezte? (A megfelelő szám bekarikázásával válaszoljon) 1. nappali tagozaton, közvetlenül érettségi után; 2. nappali tagozat, 1-2 év kieséssel; 3. nappali tagozat 3 vagy több év kieséssel; 4. esti vagy levelező tagozaton
3. Hol és mikor végezte az általános és középiskolát?
 (A befejezés helyét és évszámát kérjük)
 Általános iskola....helységben....évben
 középiskola....helységben....évben
4. Jelenlegi foglalkozása:....
 munkahelye:....beosztása:....
5. Eddigi (a jelenlegit megelőző) munkahelyei:
 munkahely helység beosztás ettől meddig
6. Eddigi lakóhelyei, ahol egy évnél tovább lakott:
 helység ettől meddig
7. Szüleinek és nagyszüleinek foglalkozása az Ön érettségijének évében (ha nem érettségizett, első munkahelyének elfoglalásakor):
 apa....anya....apai nagyapa....anyai nagyapa....
8. Milyen politikai, társadalmi vagy egyéb (hobbi jellegű) szervezet tagja, s ezekben van-e valamilyen funkció?
 szervezet, amelynek tagja esetleges funkció
9. Családi állapota: házas — nőtlen — hajadon — elvált — özvegy
10. Ha házas, házastársának
 foglalkozása, legnagyobb iskolai végzettsége,
 születési helye:....

házastársa szüleinek foglalkozása a házasság-
kötéskor:.....

apa:....anya:....

(Amennyiben nem a jelenlegi az első házassága, kérjük, hogy
közölje a fenti adatokat előző házastársáról.)

11. Ha vannak gyermeke(i), főbb adatai(k):

neme: szül. éve:....iskolai végzettsége:.... foglalkozá-
sa:....

FELHASZNÁLT MŰVEK JEGYZÉKE

A jegyzék azokat a műveket tartalmazza, amelyeket munkám során használtam, de a lábjegyzetekben nem szerepelnek.

Andorka R., *A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt*. Statisztikai Szemle, 1971, 10. sz.

Andorka R., *A társadalmi mobilitás kérdései*. Kritika, 1978, 3. sz.

Andorka R.—Illés J., *A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás változásai*. Statisztikai Szemle, 1976, 10—11. sz.

Angelusz R.—Váradi L., *Kisvárosi közélet*. In: Szecső T., *Az információtól a közéletig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973

Bácskai Fejek. In: Hirn L.—Szaulich A. (szerk.), *Életrajzi lexikon*. Baja, 1928

Baja városi-járási Művelődési Központ 1976. évi munkaterve

Bibó I., *Értelmiség és szakszerűség*. Tiszatáj, 1947, 4. sz.

Bihari M., *A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete*. Társadalmi Szemle, 1979, 3. sz.

Bourdieu, P., *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1978

Böhm A., *A középrétegek helye a társadalomban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974

- Csoór G. (szerk.), *Bácska társadalmi élete*. Kiadja a József király Szanatórium Egyesület, Budapest, é. n.
- Erdei F., *Magyar város*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974
- Erdei F., *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978
- Észak-Bácska*. (Tanulmánygyűjtemény) Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 1972
- Faludi G., *Földosztás és szövetkezés*. Járási Tanács VB kiadása, Baja, 1970
- Faludi G., *Baja az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején*. In: Propagandisták kiskönyvtára VIII. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága kiadása, 1979
- Faludi G., *A felszabadulást követő agrárátalakulás a bajai járás területén*. Baja városi könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény, é. n.
- Federer F., *Baja város felszabadulásának története*. Baja városi könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény, é. n.
- Ferge Zs., *Társadalmunk rétegződése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973
- Ferge Zs., *Társadalompolitikai tanulmányok*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1980
- Ferge Zs., *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982
- Garami L., *A falusi értelmiségről a falusi értelmiségnek*. Népművelési Propaganda Iroda, 1973
- Gombár Cs., *Politikai tevékenység — közéleti tevékenység*. TIT Filozófiai Közlemények, 1971, 12. sz.
- Gombár Cs., *A helyi társadalom hermeneutikája*. In: Böhm, A.—Pál L. (szerk.), *Helyi társadalom*. I. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1983

- Görgényi F., *Megjegyzések a szakigazgatás és a politikai hatalom viszonyával kapcsolatban*. Társadalomtudományi Közlemények, 1971, 2. sz.
- Gremion, P., *A periféria hatalma*. Párizs, 1976 (Nyersfordítás)
- Győri L., *A tanácsi tervgazdasági munka történeti útja*. Állam és Igazgatás, 1972, 10—11. sz.
- Habermas, J., *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1971
- Hatvani D., *Differenciált létezésben*. Forrás, 1970, 5. sz.
- Hegedüs A.—Márkus M., *Ember, munka, közösség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965
- Héthy L.—Makó Cs., *Munkásmagatartások és gazdasági szervezet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972
- Héthy L.—Makó Cs., *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1978
- Huszár T., *Az értelmiség fogalmának történeti alakváltozásai*. (Polgári és marxista értelmiségelméletek) In: Huszár T., Cselekvő ember. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975
- Huszár T., *Az értelmiség fogalmának történeti alakváltozásai*. In: Huszár T. (szerk.), Korunk értelmisége. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1976
- Huszár T., *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1977
- Huszár T., *Értelmiségelmélet — értelmiségyszociológia*. In: Huszár T. (szerk.): Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978
- Huszár T.—Léderer P., *Az értelmiség rekrutációja és funkciói*. In: Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1979

- Jakab M., *Társadalmi változás és a magyar értelmiség 1944—1948*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979
- Jánossy F., *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975
- Kemény I.—Kozák Gy., *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971
- Kolosi T., *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974
- Kolosi T. és mtsai, *Réteghelyzet — rétegtudat*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980
- Konrád Gy.—Szelényi I., *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai*. Valóság, 1971, 2. sz.
- Módra L.—Kolosi T.—Simó T., *Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus építésének jelen szakaszában*. In: Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1979
- Kulcsár K., *A politikai aktivitás társadalmi tényezői*. Társadalmi Szemle, 1969, 12. sz.
- Lakos S., *A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969
- Lakatos E., *A magyar politikai vezetőréteg*. Budapest, 1942
- Magyar Pénzügyi Compass 1931—1932
- Makkai J., *Urambátyám országa*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, é. n.
- Márkus I., *Nagykőrös*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979
- Marx, K., *A zsidókérdéshez*. MEM 1. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957
- Marx, K., *A hegeli jogfilozófia kritikájához*. Bevezetés. MEM 1. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957

- Marx, K., *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970
- Marx, K., *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972
- Marx, K., *A gothai program kritikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975
- Mills, C. W., *Az uralkodó elit*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1962
- Módra L., *A vidéki értelmiség politikai-közéleti tevékenysége*. Kiss Gy. (szerk.), *A vidéki értelmiség helyzete*. V. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971
- Némédi D., *Bevezetés. Értelmiség és középosztály*. In: Némédi D. (szerk.), *A magyar értelmiség története*. III. Szociológiai füzetek, 1976
- Riesman, D., *A magányos tömeg*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973
- Sárközy T., *Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973
- Szegő A., *Alternativitás, informáltság és részvétel a testületi döntéshozatalban*. Állam és Igazgatás, 1976, 8. sz.
- Szegő A.—Wiener Gy., *A területi igazgatás típusai és az érdekközvetítés*. Valóság, 1976, 10. sz.
- Szelényi I. (szerk.), *A szocialista városok szociológiája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971
- Szelényi I. (szerk.), *Városshociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973
- Szelényi I.—Konrád Gy., *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969
- Szekfü Gy., *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1935

Szél T., *Az elválások újabb alakulása*. Statisztikai Szemle, 1934, 9. sz.

A tanácstagok adatai 1973. Baja Városi Tanács irattára

Thirring L., *Adalékok a házassági termékenység 1930. évi statisztikájához*. Statisztikai Szemle, 1936, 8. sz.

Tőkei F., *A társadalmi formák elméletéhez*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968

Tőkei F., *A szocializmus dialektikájához*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974

Tüskés T., *Nagyváros születik*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975

Újpéteri E., *Baja város jövője*. Mérnökök nyomdája, Budapest, 1936

Várnai Gyné (szerk.), *Elméletek és hipotézisek*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1982

Vörös K., *Budapest legnagyobb adófizetői*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979

Weber, M., *Politikai közösségek*. In: Weber, M., *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967

Zám T., *Bács-Kiskunból jövök*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973

MELLÉKLETEK

I. MELLÉKLET

*A 20-nál több fő segédszemélyzetet alkalmazó vállalatok adatai
Baján*

Megnevezés	1910	1920	1930
Vállalatok száma	5	9	7
Vállalatok létszáma	207	299	365
A létszámból tisztviselő	16	36	66
A létszámból munkás	186	257	289

Forrás: 1910., 1920. és 1930. évi népszámlálás II. kötetei.

A vállalatok felsorolása és munkáslétszáma:

1910 Gépgyár és Vasöntöde (2 vállalat)

30 és 68 segéddel, hengermalom 28, szeszgyár 27, gyufagyár
54 segéddel

1920 Asztalos (2 vállalat) 61, malom (2 vállalat) 102, gyufagyár
27, szálloda 27, rövidáru-kereskedés 31, vegyeskereskedés
26, takarékpénztár 25 segéddel

1930 villamosberendező 28, áramelosztó 39, bútorgyár 168,
építész 46, fakeskedés 27, rövidáru-kereskedés 29,
takarékpénztár 28 segéd

2. MELLÉKLET

*A tulajdonképpeni ipar körébe tartozó vállalatok megoszlása
1920-ban és 1930-ban, országosan és Baján*

Megnevezés	1920					
	Baja				országos*	
	vállalat		segéd- személyzet		vállalat	segéd- személy- zet
	szám	%	fő	%	%	%
Összesen	1526	100	1637	100	245 738	361 165
Segéd nélkül	938	61	—	—	67	—
1 segéddel	305	20	305	19	17	11
2 segéddel	130	9	260	16	17	10
3—5 segéddel	99	6,5	364	22	6	15
6—10 segéddel	27	2	206	13	2	8
11—20 segéd- del	21	1	285	17	0,5	7
20-nál több segéddel	6	0,4	217	13	0,5	48
Összes 1—5 segéddel	534	35	929	57	30	36
Összes 5-nél több segéd- del	54	4	708	44	3	64

Forrás: 1920. és 1930. évi népszámlálás VI. kötetei.

* Az országos adatokat csak %-ban adjuk meg.

nagyság és a segédszemélyzet létszáma szerint,

1930					
Baja				országos*	
vállalat		segéd- személyzet		vállalat	segéd- személy- zet
szám	%	fő	%	%	%
1246	100	1650	100	224 772	440 097
733	59	—	—	60	—
233	18,7	233	14	20	10
116	9	232	14	9	9
103	8	358	22	7	13
43	4	349	21	2	8
14	1	197	12	1	6
4	0,3	281	17	1	53
452	36	823	50	36	32
61	5	827	50	4	68

3. MELLÉKLET

A keresők megoszlása foglalkozási főcsoport (népgazdasági ág) szerint
A

Főcsoport	Országos	Baja	
		fő	%
Keresők összesen	4 409 299 (100%)	13 489	100,0
Mezőgazdaság	49,8	3 483	25,8
Bányászat	1,7	1	0,0
Ipar és építőipar	21,8	3 902	28,9
Kereskedelem	4,1	851	6,3
Bank és biztosítás	0,3	60	0,4
Közlekedés (és posta)	3,7	663	4,9
Közfoglalkoztatás	5,9	1 496	11,1
Szabadfoglalkozásúak	0,3	80	0,6
Egyháziak	0,4	67	0,5
Háztartási alkalmazott	2,0	420	3,1
Napszámos	1,8	845	6,3
Egyéb különféle foglalkozás	2,4	278	2,1
Nyugdíjas	5,5	1 295	9,6
Vagyonukból élők	0,2	48	0,3

Forrás: 1949. évi népszámlálás 7. kötet.

B

Közszolgálat Baján	Együtt	Férfi	Nő
Közszolgálat együtt	1496	955	541
Közigazgatás	52,1	65,4	27,7
Tanügy	23,7	16,6	36,2
Egészségügy	19,2	13,5	29,4
Pártok, egyesületek	2,8	2,7	2,9
Irodalom, művészet	2,1	1,2	3,7

Forrás: 1949. évi népszámlálás 8/a kötet.

C

Népgazdasági ág	Országos	Baja	
		fő	%
Keresők összesen	5 312 831 (100%)	16 574	100,0
Mezőgazdaság	35,2	3 084	18,6
Ipar	26,0	5 032	30,4
Építőipar	5,7	965	5,8
Közlekedés	5,6	1 097	6,6
Kereskedelem	5,8	1 298	7,8
Egyéb népgazdasági ágak	21,7	5 098	30,7

Forrás: 1960. évi népszámlálás megyei kötetei.

D

Népgazdasági ág	Országos	Baja	
		fő	%
Keresők összesen	4 988 676 (100%)	17 339	100
Ipar	37	7 565	44
Építőipar	7	973	6
Mezőgazdaság	26	3 046	18
Kereskedelem	8	968	6
Szállítás	7	1 434	8
Szolgáltatás	2	410	2
Egészségügy-kultúra	8	1 731	10
Közigazgatás és egyéb	6	1 212	7

Forrás: 1970. évi népszámlálás megyei kötet.

E

Népgazdasági ág	Országos	Baja	
		fő	%
Keresők összesen	5 069 000 (100%)	17 950	100,0
Ipar	34,0	7 326	40,8
Építőipar	8,1	889	4,9
Mező- és erdőgazdaság	18,6	2 327	13,0
Szállítás és hírközlés	8,1	1 062	5,9
Kereskedelem	9,8	1 687	9,4
Vízgazdálkodás	1,5	886	4,9
Szolgáltatás (személyi és gazdasági)	3,9	592	3,3
Egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás	10,7	2 258	12,6
Közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatás	5,3	943	5,2

Forrás: 1980. évi népszámlálás megyei kötetei.

4. MELLÉKLET

A keresők megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint, %

Foglalkozási főcsoportok	1920		1930		1941	
	országos	Baja	országos	Baja	országos	Baja
Östermelés	56,7	17,5	50,1	21,5	49,2	20,9
Ipar, építőipar	18,1	36,7	22,2	30,6	19,9	30,6
Kereskedelem	4,9	10,7	5,6	8,9	6,0	14,8
Közlekedés	3,1	4,2	2,8	3,7	3,2	4,8
Közfoglalkozás és szabadfoglalkozás	4,5	5,8	4,9	8,4	9,1	28,3
Napszámosok	1,3	10,0	1,5	9,1	.	.
Nyugdíjas, tőkepénzes	2,6	6,1	4,2	8,1	4,1	.
Házicseled	4,1	6,1	4,4	5,9	.	.
Egyéb és ismeretlen	1,2	2,7	1,6	2,6	1,7	3,4
Együtt, keresők száma, 1000 fő (N = 100%)	3752,7	9,2	3999,2	12,7	4407,3	15,8

Forrás: 1920. és 1930. évi népszámlálás II. kötetei; 1941. évi népszámlálás 1. kötet. KSH, Budapest, 1975.

5. MELLÉKLET

A felsőfokú végzettségű aktív keresők megoszlása a végzettség jellege és a településtípus szerint

Végzettség	Budapest	Megyei városok	Többi város	Községek	Összesen
Műszaki, fő	35 997	5 500	13 716	6 250	61 463
%	32,0	21,5	21,2	10,6	23,5
	58,5	9,0	22,3	10,2	100,0
Mezőgazda- sági, fő	5 114	2 055	9 570	13 317	30 056
%	4,5	8,0	14,8	22,5	11,5
	17,0	6,8	31,9	44,3	100,0
Közgazdasági, fő	13 270	1 319	3 457	2 246	20 292
%	11,8	5,2	5,4	3,8	7,7
	65,4	6,5	17,0	11,1	100,0
Egészségügyi, fő	10 505	3 579	6 860	5 000	25 944
%	9,3	14,0	10,6	8,5	9,9
	40,5	13,8	26,4	19,3	100,0
Pedagógiai, fő	27 562	8 817	22 138	25 506	84 023
%	24,5	34,4	34,3	43,2	32,1
	32,8	10,5	26,3	30,4	100,0
Művészeti, fő	4 893	394	611	171	6 069
%	4,4	1,5	1,0	0,3	2,3
	80,6	6,5	10,1	2,8	100,0

Jogi,	fő	11 419	3 138	5 389	2 238	22 184
	%	10,1	12,3	8,3	3,8	8,5
Egyéb,	fő	51,5	14,1	24,3	10,1	100,0
	%	3 790	806	2 834	4 322	11 752
	%	3,4	3,1	4,4	7,3	4,5
Összesen,	fő	32,2	6,9	24,1	36,8	100,0
	%	112 550	25 608	64 575	59 050	261 783
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	%	43,0	9,8	24,6	22,6	100,0
Arányuk a településtípus össznépességében, %						
A települések össznépességében, %						
ge,	%	5,78	4,31	3,03	1,04	2,53
1000 fő*	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	%	1 945	593	2 128	5 655	10 322

Forrás: 1970. évi népszámlálás 28. kötet 1.11. táblázat alapján.

* 1970. évi népszámlálás 23. kötet 3.1. táblázat.

Az egyes foglalkozási csoportokba tartozók megoszlása iskolai végzettség szerint

Foglalkozási csoport	M. e.	Iskolai végzettség						ismeretlen	összesen
		egyetem	főiskola	középiskola	szakmunkásképző	általános iskola			
Megállapíthatatlan	fő	5	2	1	—	—	—	—	8
	%	63	25	12	—	—	—	—	100
Közgazdász	fő	13	15	28	—	1	—	—	57
	%	23	26	49	—	2	—	—	100
Mérnök	fő	91	86	1	—	—	—	—	178
	%	51	48	1	—	—	—	—	100
Egyéb műszaki	fő	17	28	39	—	—	—	—	84
	%	20	33	47	—	—	—	—	100
Agrármérnök	fő	46	21	1	—	—	—	—	68
	%	68	40	2	—	—	—	—	100
Orvos, gyógyszerész	fő	90	—	—	—	—	—	—	90
	%	100	—	—	—	—	—	—	100
Pedagógus	fő	138	161	46	—	—	1	—	346
	%	40	46	13	—	—	1	—	100
Jogász	fő	27	1	1	—	—	—	—	29
	%	92	4	4	—	—	—	—	100
Egyéb értelmiségi	fő	26	38	90	1	5	—	—	160
	%	16	24	56	1	3	—	—	100
Közigazgatás, párt	fő	6	4	4	—	1	—	—	15
	%	40	27	27	—	7	—	—	100
Együtt	fő	459	356	211	1	7	1	—	1035
	%	44,3	34,4	20,4	0,1	0,7	0,1	—	100

Az egyes foglalkozási csoportokba tartozók megoszlása iskolai végzettség és nemek szerint

Foglalkozási csoport	M. e.	Iskolai végzettség						összesen
		egyetem	főiskola	középiskola	szakmunkásképző	általános iskola	ismeretlen	
Megállapíthatatlan	ffi	83	—	17	—	—	—	6
	nő	—	100	—	—	—	—	2
Közgazdász	ffi	21	29	50	—	—	—	28
	nő	24	24	48	—	4	—	29
Mérnök	ffi	52	47	1	—	—	—	143
	nő	46	54	—	—	—	—	35
Egyéb műszaki	ffi	22	33	45	—	—	—	68
	nő	12	38	50	—	—	—	16
Agrármérnök	ffi	74	25	2	—	—	—	61
	nő	14	86	—	—	—	—	7
Orvos, gyógyszerész	ffi	100	—	—	—	—	—	54
	nő	100	—	—	—	—	—	35
Pedagógus	ffi	61	37	2	—	—	1	112
	nő	30	51	19	—	—	—	234
Jogász	ffi	95	6	—	—	—	—	18
	nő	91	—	9	—	—	—	11
Közigazgatás, párt	ffi	43	21	29	—	7	—	15
	nő	—	100	—	—	—	—	1
Egyéb értelmiségi	ffi	20	21	54	1	4	—	160
	nő	6	30	62	—	2	—	47
Együtt	ffi	50,9	29,3	18,6	0,2	0,8	0,2	617
	nő	34,7	41,9	23,0	—	0,5	—	418

7. MELLÉKLET

Az életrajzi anyagok (kartonok) szerinti megoszlás foglalkozási kategóriák szerint*

Foglalkozási kategóriák	Kategória összesen	Születés helye			Az apa foglalkozása			Mikor került Bajára		
		Baja	Bácska	egyéb	értelmiségi, vezető, birtokos	iparos, kereskedő	paraszt	pályakez-dőként haza	pályakez-dőként más-honnan	„érett fővel”
Közigazgatás, vezető	25	4	4	12	4	2	—	5	3	12
Közigazgatás, nem vezető	125	52	19	46	15	16	2	53	5	56
Pedagógus, vezető (igazgató)	15	3	—	10	—	1	—	2	1	9
Pedagógus (nem vezető)	73	21	5	47	7	6	—	25	3	43
Ügyvéd	54	31	12	12	10	5	3	32	7	11
Bíró, ügyész	30	7	4	15	3	2	—	8	3	15
Orvos, állatorvos, gyógyszerész	55	13	3	32	4	6	—	11	7	31
Gazdasági élet, vezető (tulajdonos)	2	—	—	2	—	1	—	—	1	1
Mérnök (alkalmazott és önálló)	19	3	—	10	3	1	—	2	1	9
Földbirtokos	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Bank és kereskedelem, vezető	15	7	—	7	1	—	—	6	—	7
Banktisztviselő	4	2	—	—	1	—	—	2	—	—
Egyéb közszolgálat (Posta, MÁV)	30	14	1	14	—	3	1	14	1	14
Egyháziak	10	2	—	10	—	2	—	1	—	9
Összesen	459	160	48	217	48	45	6	166	36	209

* Előfordulások száma az értelmezhetetlen válaszok és a válaszhiányok nélkül.

Házasság		Házastárs foglalkozása			További életút				Gyermekei (minden gyermek külön)			
házas- san jött helyi szüle- tésű	„be- nő- sült”	ház- tartás- beli	értel- miségi	nem értel- miségi	elköltözött			Baján élt	értel- miségi Baján	értel- miségi má- sutt	nem értel- miségi Baján	nem értel- miségi má- sutt
					Buda- pestre	egyéb helyre	kül- földre					
7	1	12	3	2	—	4	2	12	2	12	6	8
48	12	67	9	8	10	18	4	73	26	43	21	27
3	—	6	1	1	—	4	—	7	3	7	1	2
16	16	25	17	—	4	12	3	42	18	45	11	18
18	6	27	4	1	4	6	2	33	9	8	10	8
11	3	12	—	1	2	10	—	12	6	11	2	4
19	9	21	5	2	2	9	1	32	5	26	2	7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	2	7	—	—	—	2	—	4	1	4	1	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	—	7	—	—	1	3	—	5	—	3	—	2
2	—	2	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—
19	2	22	—	1	3	8	—	15	7	17	3	5
3	1	4	—	—	—	9	—	1	—	2	3	1
158	52	212	39	16	26	85	6	241	77	179	60	83

8. MELLÉKLET

*A származás (apa foglalkozása) életkor és nem szerint**

Együtt

Életkor, év	Az apa foglalkozása											
	ipari fizikai		mezőgazda- sági fizikai		önálló		alkalmazott		értelmiségi, vezető		egyéb	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
20 alatt	1	33	—	—	1	33	—	—	1	33	3	100
21—25	20	25	11	14	7	9	8	10	29	37	79	100
26—35	60	16	60	16	40	11	46	13	145	40	367	100
36—45	59	25	57	24	28	12	35	15	56	23	240	100
46—55	42	24	41	23	40	23	23	13	25	14	175	100
56—60	7	18	8	21	6	16	5	13	9	24	38	100
60 felett	—	—	1	10	2	20	—	—	5	50	10	100
Összesen	189	21	178	19	124	14	117	13	270	29	912	100

Élekor, év	ipari fizikai		mezőgazda- sági fizikai		önálló		alkalmazott		értelmiségi, vezető		egyéb		együtt	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
20 alatt	—	—	—	—	1	100	—	—	—	—	—	—	1	100
21—25	8	32	3	12	1	4	4	16	9	36	—	—	25	100
26—35	30	14	36	17	25	12	27	13	83	39	11	5	212	100
36—45	34	23	41	27	14	9	18	12	39	26	3	2	149	100
46—55	28	25	34	30	16	14	17	15	16	14	1	1	112	100
56—60	6	18	7	21	4	12	5	15	8	24	3	9	33	100
60 felett	—	—	1	14	—	—	—	—	4	57	2	29	7	100
Összesen	100	20	122	23	61	11	71	13	159	29	20	4	539	100

Életkor, év	Az apa foglalkozása											
	ipari fizikai		mezőgazda- sági fizikai		önálló		alkalmazott		értelmiségi, vezető		egyéb	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
20 alatt	1	50	—	—	—	—	—	—	1	50	—	2
21—25	12	22	8	15	6	11	4	7	20	37	4	54
26—35	30	19	24	15	15	10	19	12	62	40	5	155
36—45	25	27	16	18	14	15	17	19	17	19	2	91
46—55	14	22	7	11	24	38	6	9	9	14	3	63
56—60	1	20	1	20	2	40	—	—	1	20	—	5
60 felett	—	—	—	—	2	60	—	—	1	33	—	3
Összesen	83	22	56	15	63	17	46	12	111	30	14	373

* Csak az értelmezhető válaszok.

9. MELLÉKLET

Az egyes foglalkozási csoportokba tartozók megoszlása származás (az apa foglalkozása) szerint

Foglalkozási csoportok	Az apa foglalkozása										Összesen (N = 100%)
	ipari fizikai		mezőgazdasági fizikai		önálló		alkalmazott		értelmiségi, vezető		
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
Közgazdász	11	23	9	19	5	11	7	15	15	32	47
Mérnök, agronómus	58	20	64	22	35	12	44	15	91	31	292
Orvos	16	20	18	23	11	14	7	9	27	34	79
Pedagógus	65	22	46	15	49	16	41	14	96	32	297
Jogász, közigazgatási	9	23	11	28	1	3	7	18	11	28	39
Egyéb értelmiségi	30	24	30	24	26	21	13	10	26	21	125
Együtt	189	21	178	20	127	14	119	13	266	32	879

10. MELLÉKLET

Az anya foglalkozása az apa foglalkozása szerint

Az apa foglalkozása	Az anya foglalkozása							
	ismeretlen	ipari fizikai	mezőgazdasági fizikai	önálló	alkalmazott	értelmiségi	egyéb	háztartásbeli
Ismeretlen	40	15	13	6	9	12	3	27
Ipari fizikai	5	54	7	5	4	6	3	105
Mezőgazdasági fizikai	7	6	43	—	2	2	1	118
Önálló	3	15	3	10	7	3	5	78
Alkalmazott	2	19	5	1	25	8	5	52
Értelmiségi, vezető	7	13	3	11	17	111	7	101
Egyéb	3	2	1	1	2	4	9	12
Összesen	67	124	75	34	66	146	33	493
								1038

11. MELLÉKLET

A feleség foglalkozása az értelmiségi férfiak Baján kötött házasságaiban, korszakonként, a férj foglalkozása szerint, fő

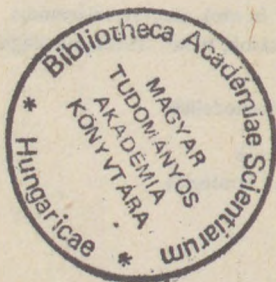
Korszak	A férj foglalkozása	A feleség foglalkozása		
		háztartásbeli	értelmiségi	egyéb
1918 előtt	köztisztviselő	57	4	—
	magántisztviselő	36	2	1
	szabadfoglalkozású	18	1	1
	együtt	111	7	2
1919—1945	köztisztviselő	70	38	1
	magántisztviselő	33	6	1
	szabadfoglalkozású	25	8	—
	együtt	128	52	14
1946—1956	köztisztviselő	42	53	65
	magántisztviselő	9	10	23
	szabadfoglalkozású	—	4	3
	együtt	51	67	91
1957 után	köztisztviselő	15	52	73
	magántisztviselő	5	18	41
	szabadfoglalkozású	2	13	4
	együtt	22	83	118

Megjegyzés: Feldolgozott évek: 1918 előtt: 1905—1908, 1915, 1917; 1919—1945: 1927—1932, 1942—1943; 1946—1956: 1946—1948, 1950—1953; 1957 után: 1958, 1961—1962, 1968, 1970—1972.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	5
I. A város gazdaság- és társadalomtörténetének áttekintése	13
Korai polgárosodás (az első világháborúig)	13
Stagnálás, de most már elmaradás (a két világháború között)	28
Beszorítottság, majd gyors fejlődés (a felszabadulástól máig)	42
II. Az értelmiség belső szerkezete	56
A származás, a családi kapcsolatok és a mobilitás kérdései	56
A meghatározó objektív helyzet: a munkahelyek	96
A szakmastruktúra és változása	107
A fontosabb értelmiségi csoportok „társadalmi arculata”	116
III. Az értelmiség a város társadalmában	128
A város helyi társadalmának szerkezete — különös tekintettel a politikára	128
Értelmiségi funkciók és azok megvalósulásmódja	197
Rétegmivolt — realitások, tudati tények, ideológiák, látszatok	213
IV. Értelmiségi magatartásmodellek	237
A meghatározó tényezők	239
Az egyéni magatartási stratégiák	257

V. Összefoglalás és kitekintés	273
VI. Módszertani megjegyzések	279
Felhasznált művek jegyzéke	290
Mellékletek	297

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat
végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990

Felelős szerkesztő: Stark Mariann

Műszaki szerkesztő: Ondrejovics Gabriella

A fedéltervet készítette: Urai Erika

Kiadványszám: 2733

Megjelent: 16,09 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0082—1322

A szerző korokat átfogó történelmi vázlatban mutatja be Baja társadalomtörténetét a 19. század közepétől az 1980-as évek elejéig. Vizsgálja a korai polgárosodás jelenségeit, majd a századforduló körüli megtorpanás és a két világháború közötti stagnálás fő mozzanatait. A város sorsának jellegzetességeit kutatva azokra a nagytársadalmi folyamatokra is utal, amelyek segítették vagy korlátozták Baja fejlődését. Az 1945 utáni időszakról szólva bemutatja, hogy mit jelentett a város életében a „határszéli” helyzetből következő visszaszorítottság, és hogy az 1960-as évektől nekilóduló fejlődés milyen gazdaságot és helyi társadalmat eredményezett. Elemzi a helyi társadalom szerkezetét, működésmódját, és ezen belül jut az értelmiség társadalomszerkezeti helyének meghatározásához, valamint a jellegzetes kisvárosi értelmiségi magatartásmodellek leírásához.

A gördülékeny, élvezetes stílusú kötet — általánosabb tanulságai miatt — a helyi társadalmak kutatásával foglalkozó szakembereken kívül a kisvárosok sorsa iránt érdeklődő olvasók figyelmére is számot tarthat.